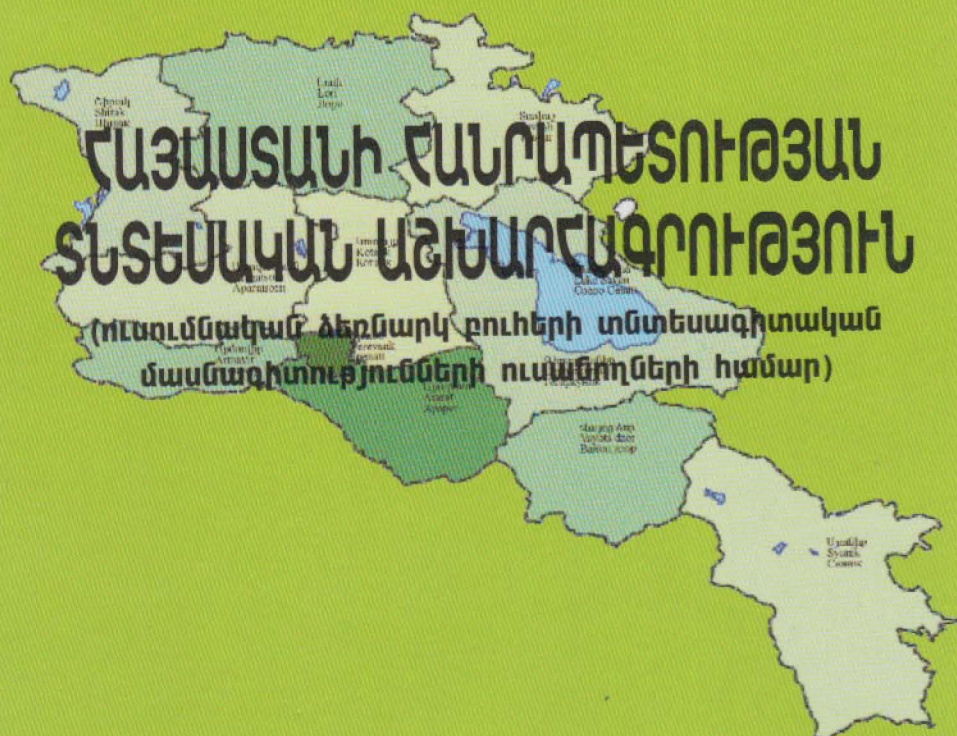

Վահագն Գրիգորյան, Աշոտ Ոսկանյան

Գրիգորյան Վահագն Վարազդատի

Ոսկանյան Աշոտ Երջանիկի

Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական աշխարհագրություն

(ուսումնական ձեռնարկ բուհերի տնտեսագիտական
մասնագիտությունների ուսանողների համար)

Երևան
Մեկնարկ
2016

Գրախոսներ՝ աշխ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ Գ.Ժ Հովհաննիսյան

աշխ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ Ա. Ներսիսյան

տնտեսագիտության թեկնածու

ավագ գիտաշխատող Լ.Լ. Հակոբյան

Գրիգորյան Վ. Վ., մանկ. գիտ., թեկնածու, դոցենտ

Ոսկանյան Ա. Ե., տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ

Գ888 Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական աշխարհագրություն

Ուսումնական ձեռնարկ/ Վ. Վ. Գրիգորյան, Ա. Ե. Ոսկանյան-Եր:

Մեկնարկ, 2016.- 336 էջ:

Ուսումնական ձեռնարկը հրատարակության է երաշխավորել ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղի գիտական խորհուրդը:

Ուսումնական ձեռնարկը հրատարակության է երաշխավորել Հայաստանի Ազգային Ագրարային Համալսարանի ագրոբիզնես և շուկայաբանություն ֆակուլտետի ագրարային քաղաքականության և խորհրդատվության ամբիոնը և Գյումրու Մ. Նալբանդյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտի աշխարհագրության ամբիոնը:

Սույն գրքում քննարկված և լուսաբանված են Հայաստանի Հանրապետության աշխարհագրական դիրքի, բնական ռեսուրսների և պայմանների, տնտեսության, բնակչության, արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման հիմնահարցերը: Մասնավորապես հանգամանորեն քննարկված և մեկնաբանված է արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման տեսական և մեթոդաբանական հիմքերը, սկզբունքներն ու օրինաչափությունները, հիմնախնդիրները: Ներկայացված են արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման գործոնները և տնտեսական մեթոդները: Մանրամասն լուսաբանված են մեր հանրապետության աշխարհագրական դիրքի, բնական պայմանների ու ռեսուրսների, բնակչության, աշխատանքային ռեսուրսների, արտադրության բոլոր ճյուղերի տնտեսական գնահատականը, տեղաբաշխումը, զարգացման միտումները: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձված ՀՀ գյուղատնտեսության և ագրովերամշակման ոլորտների ներկա վիճակին և զարգացման հնարավորություններին: Հատուկ կարևորվել են գյուղատնտեսության ներուժը, ագրարային բարեփոխումների ընթացքը, ձեռքբերումները և հիմնախնդիրները: Գիրքը նախատեսված է որպես ուսումնական ձեռնարկ ագրարային բուհերի տնտեսագիտական մասնագիտությունների ուսանողների, դասախոսների համար: Այն որոշ առումներով կարող է օգտակար լինել ուսուցիչների և ավագ դպրոցի աշակերտների համար: Այն կազմված է ըստ հաստատված ուսումնական պլանի և ժամաքանակի:

Ձեռնարկում աղյուսակներ կազմելիս և հաշվարկներ իրականացնելիս հիմք են ընդունվել հետևյալ աղբյուրները՝ Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական տեղեկագիր 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, Պարենային ապահովության և աղքատության 2014թ.

հունվար-դեկտեմբեր, ՀՀ ԱՎԾ, Երևան, 2015թ, Արդյունաբերական կազմակերպությունների հիմնական ցուցանիշը ըստ տնտեսական գործունեության երկնիշ դասակարգման, ըստ մարզերի և ք.Երևանի 2010, 2011, 2012, 2013, 2014թ, Երևան 2015թ, Կառավարության ծրագիր 2014թ, ՀՀ 2014-2025 թվականների հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագիրը:

Ձեռնարկը բացի տնտեսագիտական մասնագիտությունների ուսանողներից, կարող է օգտակար լինել նաև աշխարհագրության, զբոսաշրջության, էկոլոգիական մասնագիտությունների ուսանողների և դասախոսների համար: Այն կարող է օգտակար լինել նաև ուսուցիչների, քոլեջների ուսանողների, ավագ դպրոցի աշակերտների համար:

Բովանդակություն

Ներածություն	8
--------------	---

Գլուխ I

Հայաստանի բնակլիմայական պայմանների և ռեսուրսների տնտեսաաշխարհագրական գնահատականը	10
Թեմա 1. Հայաստանի Հանրապետության աշխարհագրական դիրքը	10
Թեմա 2. ՀՀ բնառեսուրսային ներուժը	12
Թեմա 3. Բնական ռեսուրսների գնահատումը	38

Գլուխ II

Արտադրողական ուժերի տեղաբաշխումը	70
Թեմա 1. «Արտադրողական ուժերի տեղաբաշխում» հասկացությունը և խնդիրները	70
Թեմա 2. Արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման օրինաչափությունները և սկզբունքները	77
Թեմա 3. Արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման գործոնները և դրանց տնտեսական գնահատականը	88

Գլուխ III

ՀՀ բնակչությունը	98
Թեմա 1. Բնակչության թիվը, շարժը, կազմը, բնակչության տեղաբաշխումը և տարաբնակեցումը	98

Թեմա 2. Բնակչության միգրացիաները	104
Թեմա 3. Տարածքային բաժանումը, բնակավայրերի դասակարգումը	108
Թեմա 4. Աշխատանքային ռեսուրսները	113

Գլուխ IV

Տնտեսության զարգացման ընդհանուր բնութագիրը	118
Թեմա 1. Տնտեսության զարգացման ուղղությունները և ճյուղերի տեղաբաշխումը	118
Թեմա 2. Արդյունաբերությունը	126

Գլուխ V

Գյուղատնտեսությունը	177
Թեմա 1 Գյուղատնտեսության զարգացման պատմությունը	177
Թեմա 2. Ագրարային բարեփոխումները և գյուղատնտեսության ներկա վիճակը	185
Բուսաբուծությունը	205
Թեմա 1. Հացահատիկային մշակաբույսեր	209
Թեմա 2. Խաղողագործություն և պտղաբուծություն	212
Թեմա 3. Կարտոֆիլ և բանջարաբուստանային մշակաբույսեր	216
Թեմա 4. Տեխնիկական և ոչ ավանդական մշակաբույսեր	220
Թեմա 5. Կերային մշակաբույսեր և բնական կերահանդակներ	224
Անասնաբուծությունը	228
Թեմա 1. Անասնաբուծության ընդհանուր բնութագիրը	228
Թեմա 2. Տավարաբուծություն	232

Թեմա 3. Ոչխարաբուծություն	234
Թեմա 4. Խոզաբուծություն	236
Թեմա 5. Թռչնաբուծություն	248
Թեմա 6. Մեղվաբուծություն	242
Թեմա 7. Ձկնաբուծություն	245
Թեմա 8. Անասնաբուծության այլ ճյուղեր	249
Թեմա 9. Ագրովերամշակող արդյունաբերություն	253
Գլուխ V I	
Տրանսպորտը	269
Թեմա 1. Երկաթուղային և ավտոմոբիլային տրանսպորտ	271
Թեմա 2. Խողովակաշարային և օդային տրանսպորտ	277
Գլուխ VI I	
ՀՀ ոչ արտադրական ոլորտը	281
Թեմա 1. Ռեկրեացիա	281
Թեմա 2. Հայաստանի Հանրապետության զբոսաշրջությունը	288
Հավելվածներ	296
Օգտագործված գրականության ցանկ	333

Ներածություն

Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական աշխարհագրություն դասընթացը տնտեսագիտական բուհերի բոլոր մասնագիտությունների կարևորագույն առարկաներից մեկն է: Այն ապագա տնտեսագետների համար համընդհանուր մասնագիտական առարկա է: Խնդիրը կայանում է նրանում, որ հնարավոր չէ լիարժեք տնտեսագետ դառնալ առանց համընդհանուր պատկերացում ունենալու արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման հիմքերի, սկզբունքների ու օրինաչափությունների, հիմնախնդիրների ու գործոնների, բնական պայմանների ու ռեսուրսների տնտեսական գնահատման, դրանց վերարտադրության, նպատակային, համալիր օգտագործման արդի հիմնախնդիրների մասին: Անհրաժեշտ է, որ ապագա տնտեսագետը քաջատեղյակ լինի հանրապետության բնակչության և աշխատանքային ռեսուրսների վերարտադրության, արտադրության ճյուղերի կառուցվածքի, տնտեսության ամբողջ համակարգի առկա հիմնախնդիրների մասին: Սույն ծեռնարկում տեղ են գտել ՀՀ խորհրդային և հետխորհրդային տարիների բնակչության շարժի, տնտեսության բնագավառում արմատական փոփոխությունների մասին տրվող մեկնաբանություններ և լուծումներ:

Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձված ագրոպարենային համակարգին որպես տնտեսության կարևորագույն բնագավառներից մեկի: Երկրի տնտեսական զարգացման, պարենային, բնակչության աղքատության հաղթահարման տեսանկյունից ագրոարդյունաբերական ոլորտի դերն անգնահատելի է: Պետք է նշել, որ և՛ խորհրդային

տարիներին, և՛ մեր օրերում ագրարային բարեփոխումների քայլեր են ձեռնարկում: Այս բարեփոխումներն ընթանում են նախկին տնտեսական կապերի վերացման, նոր կապերի ստեղծման, տնտեսական և ճանապարհային շրջափակման պայմաններում: ՀՀ տնտեսության բնագավառում դեռևս չլուծված շատ հիմնախնդիրներ կան:

Գլուխ I

Հայաստանի բնակլիմայական պայմանների և ռեսուրսների տնտեսաաշխարհագրական գնահատականը

Թեմա 1. Հայաստանի Հանրապետության աշխարհագրական դիրքը

Հայաստանի Հանրապետությունը գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան հատվածում, Կովկաս ֆիզիկա-աշխարհագրական երկրի հարավային մասում՝ Անդրկովկասում՝ զբաղեցնելով Կուր-Արաքսյան լեռնային միջագետքի մեծ մասը: Այն զբաղեցնում է 29743 կմ² տարածք՝ հյուսիսային լայնության 38° 50' - 41° 18' և արևելյան երկայնության 43°27' - 46°37' միջև: Հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք այն ձգվում է 360 կմ (Մեծ Եղնախաղ գագաթից մինչև Նոնաձորից արևելք), իսկ ամենալայն մասում՝ 200 կմ (Անիպեմզա-Սոթք լեռնանցք): Հանրապետությունը ուղիղ գծով, Սև ծովից՝ 145 կմ, Կասպից լճից հեռու է 175 կմ, Միջերկրական ծովից՝ 750 կմ, Պարսից ծոցից՝ 960 կմ: Հայաստանի պետական սահմանի երկարությունը հարևան երկրների հետ կազմում է 1441 կմ: Հյուսիսից այն սահմանակից է Վրաստանին (196 կմ), հյուսիս-արևելքից, հարավ-արևմուտքից՝ Ադրբեջանին և նրա էքսկլավային տարածք՝ Նախիջևանի ինքնավարությանը, հարավից՝ Իրանին (42 կմ), իսկ արևմուտքից՝ Թուրքիային (280 կմ):

ՀՀ տարածքը, որը կազմում է ընդարձակ Հայկական լեռնաշխարհի մոտ 10 %-ը, ունի բարդ երկրաբանական կառուցվածք և բազմազան ռելիեֆ: Հանրապետությունը տիպիկ լեռնային երկիր է:

Ամենացածր կետը հյուսիսում է՝ Ղեբեղ գետի ափին, ծովի մակարդակից 375 մ (Բագրատաշեն, Ղեբեղի ափ) բարձրության վրա իսկ ամենաբարձր կետը Արագածի հյուսիսային գագաթն է՝ 4090 մ:

◀◀ մարզերը

Ամենաբարձր և ամենացածր կետերի միջև բարձրությունների տարբերությունը կազմում է 3715 մ: Տարածքի միջին բարձրությունը ծովի մակարդակից կազմում է 1850 մ: Բարձրությունների տատանման նման պատկերը կարևոր գործոն է կլիմայի և լանդշաֆտների ուղղաձիգ գոտիականության ձևավորման գործում:

Թեմա 2. ՀՀ բնառեսուրսային ներուժը

ա) Ռելիեֆը.

Հայաստանի Հանրապետության տարածքում առանձնանում են միմյանցից տարբերվող ռելիեֆի ծագումնաբանական 4 հատվածներ.

1. Փոքր Կովկասի ծալքաբեկորավոր լեռների և միջլեռնային գոգավորությունների հատված: Այն զբաղեցնում է տարածքի հյուսիսային, հյուսիս-արևելյան և հարավային մասերը, հիմնականում Կուր գետի ավազանը, Վիրահայոց, Շիրակի, Բազումի, Փամբակի, Ծաղկունյաց, Գուգարաց, Պապաքարի, Արեգունու, Սևանի լեռնաշղթաները և դրանց միջև եղած գոգավորություններն ու հովիտները: Աչքի է ընկնում էրոզիոն մասնատվածությամբ: Առավելագույն բարձրությունը՝ Թեժլեռ - 3101 մ:

2. Հրաբխային ծածկույթների հատված՝ Աշոցքի, Արագածի, Գեղամա, Վարդենիսի, Սյունիքի լեռնային զանգվածներ ու դրանց բոլորող սարավանդներ: Սրանք ծածկված են վերին պլիոցենի և չորրորդականի երիտասարդ լավաներով: Ռելիեֆի ձևերը մեղմ են, էրոզիոն մասնատվածությունը՝ թույլ: Առավելագույն բարձրությունը՝ Արագած լեռ - 4090 մ: Առանձնանում են Արայի, Գութանասար, Մեծ և Փոքր Հատիսներ, Մեծ և Փոքր Արտենիներ հրաբխային գագաթները:

3. Մերձարաքսյան ծալքաբեկորավոր լեռների համակարգ: Գտնվում է Արաքսի ձախ ափին՝ Ուրծ-Երանոսի, Թեքսարի լեռները, Վայքի լեռնաշղթան և Զանգեզուրի լեռնաշղթան իր բազուկներով (Մեղրիի և Բարգուշատի լեռնաշղթաներ): Այստեղ ակտիվ է էրոզիոն մասնատվածությունը: Առավելագույն բարձրությունը՝ Կապուտջուղ լեռ-3904 մ:

4. Արարատյան դաշտ: Ընդգրկում է Արարատյան գոգավորության հատակային հատվածը: Այն ենթարկվել է տեկտոնական իջեցման, ծածկված է լճա-այլուվիալ և պրոլյուվիալ նստվածքներով: Այստեղ առանձնանում են մի քանի հրաբխային ելուստներ՝ Խոր Վիրապ, Սարիպապ և այլն:

Ռելիեֆի ամենամեծ թեքությունները բնորոշ են ծալքա-բեկորավոր լեռներին, իսկ թույլ թեքությունները՝ հարթավայրերին և հրաբխային սարավանդներին:

Հայկական լեռնաշխարհի վրա անջնջելի հետք են թողել չորրորդական դարաշրջանի հրաբխականությունը և նորագույն ժամանակաշրջանում մարդու տնտեսական գործունեությունը: Բարդ ռելիեֆի շնորհիվ հանրապետության տարածքում բնական լանդ-շաֆտների փոփոխությունը նկատելի է յուրաքանչյուր քայլափոխին: Այստեղ ամեն մի հովիտ, ջրավազան ու լեռնագագաթ ունի ուրույն լանդշաֆտ: Առավել բազմաբնույթ են ներկայացված կենսածին տարրերը: Նման բազմազանությունը պայմանավորված է նաև Հայ-կական լեռնաշխարհի դիրքով, որը գտնվում է աշխարհագրական մի քանի մարզերի շփման հանգույցում:

բ) ՀՀ կլիման

Հայաստանի կլիման աչքի է ընկնում չորությամբ, որի ձևավորման գործում կարևոր նշանակություն ունեն ծովի մակերև-ույթից նրա ունեցած բարձրությունը և ռելիեֆի առանձնահատկություն-ները:

Հանրապետության ռելիեֆի բազմազանությունն ու յուրօրինա-կությունը ստեղծում են կլիմայական պայմանների մեծ բազմազա-նություն՝ առաջացնելով տեղական միկրոկլիմայական ենթաշրջաններ,

որոնք իրարից տարբերվում են ջերմային ռեժիմով, տեղումների քանակով ու խոնավության պայմաններով:

Հայաստանի բարդ ու կտրտված ռելիեֆի պայմաններում, հորիզոնի փակվածությունը զգալի չափով նվազեցնում է արևափայլի տևողությունը: Տարածքի իրական արևափայլի տևողության վրա մեծ ազդեցություն է ունենում նաև ընդհանուր ամպամածությունը:

Չափումները և հատուկ հաշվարկները ցույց են տալիս, որ իրական արևափայլի ամենամեծ տևողությունը լինում է հարթավայրային շրջաններում, որտեղ հորիզոնը փակ չէ լեռներով: Իրական արևափայլի տևողության քանակով աչքի են ընկնում հանրապետության շատ վայրեր, հատկապես Արարատյան դաշտը (2700 ժամ), որը համազոր է Եգիպտոսի Ալեքսանդրիային:

Հայաստանի տարածքում մթնոլորտային երևույթները հիմնականում պայմանավորված են տիրապետող արևմտյան և արևելյան օդային զանգվածների ներխուժմամբ, հյուսիսային լանջերից արկտիկական ցուրտ օդային զանգվածների և հարավային տաք հոսանքների ներթափանցումով: Ձմռանը հանրապետությունում գերիշխող են Ռուսաստանի եվրոպական մասում և Սիբիրում ձևավորվող միջին լայնությունների անտիցիկլոնների հիմնական օդային զանգվածները:

Ամառային սեզոնի հիմնական առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ հանրապետության տարածք են թափանցում Արաբական թերակղզում և Իրանական բարձրավանդակում ձևավորված խիստ տաք ցամաքային արևադարձային օդային զանգվածները: Օդային զանգվածների այս տեսակը հանրապետությունում տիրապետող է դառնում հուլիս-օգոստոս ամիսներին և դիտվում են բարձր

ջերմաստիճաններ, հատկապես Արարատյան դաշտում և Զանգեզուրի հովիտներում:

Հայաստանի տարածքում տարվա ընթացքում մեծ մասամբ տիրապետում են միջին լայնությունների ցամաքային օդային զանգվածները: Ձմռանը և ամռանը տիրապետում է եղանակի անտիցիկլոնային տիպը, որի հետևանքով ձմռանը ցուրտ է, իսկ ամռանը չոր ու շոգ: Կլիմայի ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն ունի նաև օդի տեղական շրջանառությունը, որը պայմանավորված է մեզո և միկրո-շրջանառության գործընթացով, որոնք տեղի են ունենում տեղական օրոգրաֆիական յուրահատկությունների հետևանքով: Այդ շրջանառությունը հիմնականում պայմանավորված է հանրապետության տարածքով շարժվող օդային զանգվածների վրա ռելիեֆի ազդեցության հետևանքով օդային զանգվածների դեֆորմացմամբ:

Քամիների ուղղությունը համընկնում է ձորերի և հովիտների հետ: Ձմռան ընթացքում գերակշռում են արևմտյան և հյուսիսային, ամռանը՝ արևելյան և հարավային քամիները: Լեռնանցքներում քամիների ուղղությունը ավելի ցայտուն է արտահայտված: Պարզ օրեկան ընթացք ունեն բրիզները /Սևանա լճի ավազանում/ և լեռնահովտային քամիները, որոնք լավ արտահայտված են հատկապես Արարատյան դաշտում և լեռների հարակից հարթավայրային շրջաններում: Տարվա տաք ժամանակաշրջանում ցերեկը քամին հովիտներից փչում է դեպի լեռներ, իսկ ժամը 15-16-ից հետո լեռներից՝ հովիտներ:

Հայաստանում բնորոշ են ֆիոնները՝ լեռներից իջնող տաք օդային զանգվածները, որոնք իրենց հետ բերում են օդի ջերմաստիճանի բարձրացում, խոնավության պակասում, ձնհալքեր և այլն: Տաք ժամանակաշրջանում հաճախ հարավային շրջաններից փչում են չոր,

տաք քամիներ, խորշակներ, որոնք մեծ վնաս են հասցնում գյուղատնտեսությանը:

Հանրապետության բարդ ռելիեֆը, ծովի մակարդակից ունեցած բարձրությունների տարբերությունները, լանջերի դիրքադրությունը և թեքությունը որոշակի ազդեցություն են թողնում օդի և հողի ջերմաստիճանների բաշխման վրա:

Ձմռանը հանրապետությունում ջերմաստիճանի տարածական տեղաբաշխման բնութագրի վրա ազդող հիմնական գործոններից է համատարած ձյան շերտի առկայությունը: Շրջադասության երկարատև պահպանվելն ու հարավային լանջերի ձյան արագ հալվելը մոտ տարածությունների վրա ստեղծում են ջերմաստիճանների մեծ հակադրություն: Գոգավորությունների հատակին լինում է ավելի ցածր ջերմաստիճան, քան դրանց կից լեռնալանջերին:

Հանրապետության տարածքում միջին տարեկան ջերմաստիճանները տատանվում են -2.7 -ից $/$ Արագած բ $/$ 13.8° -ի $/$ Մեղրի $/$ սահմաններում (հավելված 2): Յուրաքանչյուր շրջանում առավել ցուրտ շրջաններ համարվում են հյուսիսային լանջերը, այնուհետև գոգավորությունները: Հանրապետության տարածքում բացարձակ առավելագույն ջերմաստիճանը տատանվում է 21 -ից 42°C -ի սահմաններում, իսկ բացարձակ նվազագույնը՝ -22 -ից -46°C (հավելված 2):

Տարածքի ջերմային ռեսուրսների լրիվ օգտագործման համար կարևոր նշանակություն ունի անսառնամանիք ժամանակաշրջանի գնահատականը, որը որոշակի կերպով կախված է միջին օրեկան ջերմաստիճաններից: Հյուսիս-արևելյան համեմատաբար խոնավ շրջաններում անսառնամանիք օրերը սկսվում են 10°C -ի անցման ժամանակաշրջանից միջին հաշվով 15 օր, իսկ ներքին չոր շրջան-

ներում՝ 10 օր առաջ: Անսառնամանիք ժամանակաշրջանի տևողությունը նույնպես նվազում է ըստ բարձրության և հանրապետության տարածքում տևում է 66 օրվանից /Արագած բ/ մինչև 253 օր /Մեղրի/: Անսառնամանիք ժամանակաշրջանը հյուսիս-արևելյան խոնավ շրջաններում մինչև 1000 մ բարձրությունները սկսվում է ապրիլի 3-ին, վերջանում է նոյեմբերի 14-ին և տևում է մոտ 220 օր, իսկ 2000 մ-ից բարձր գոտում այն սկսվում է մայիսի 25-ին, վերջանում է հոկտեմբերի 21-ին և տևում է մոտ 118 օր: Միջին Արաքսյան գոգավորությունում այն դիտվում է ապրիլի 6-ին, Գյումրիում ապրիլի 30-ին, Սևանի ավազանում՝ մայիսի 13-ին, իսկ այդ ժամանակաշրջանի վերջը համապատասխանաբար դիտվում է նոյեմբերի 2-ին, հոկտեմբերի 14-ին, հոկտեմբերի 8-ին և տևում են՝ Արարատյան դաշտում ու Եղեգնաձորում 212-225, Շիրակում՝ 165-180, իսկ Սևանա լճի ավազանում՝ 130-145 օր (22, 107):

Կլիմայի ձևավորման գործում հողի ջերմաստիճանը հաճախ հանդիսանում է որոշիչ գործոն, որը համարվում է օդի մերձգետնյա և հողի վարելաշերտերում բազմաթիվ միկրոկլիմայական երևույթների առաջացման նախապայման:

Հայաստանում հողի ջերմաստիճանը սերտորեն կապված է տեղանքի բարձրության և ռելիեֆի ձևերի հետ: Ձմռանը հանրապետության ամենատաք շրջանում՝ Մեղրու կիրճում, հողի մակերեսի ջերմաստիճանը հավասար է 0-ի: Հյուսիս-արևելքի խոնավ շրջանների 400-700 մ բարձրության գոտում, հողի մակերեսի ջերմաստիճանը տատանվում է 0-ից -2-ի սահմաններում: Արարատյան դաշտում և հարակից նախալեռնային շրջաններում, մինչև 1200 մ բարձրությունները, և Գորիս-Կապանում այն տատանվում է -2⁰-ից -4⁰ աստիճանի սահման-

ներում: Բարձրադիր լեռնային գոտում ձյան մակերեսին միջին ջերմաստիճանը կազմում է -14° :

Ամենատաք ժամանակաշրջանում՝ հուլիսին, Արարատյան դաշտում, Վայքում, Մեղրու կիրճում հողի մակերեսի ջերմաստիճանը հասնում է 34° - 35° -ի, հյուսիս-արևելքի խոնավ շրջանների ցածրադիր գոտում և Գորիս-Կապանում հողի մակերեսի միջին ջերմաստիճանը կազմում է 28° - 29° , իսկ 3200 մ բարձրության վրա այն հասնում է 12° -ի:

Հողի վարելաշերտի /0-20 սմ խորության/ ջերմաստիճանը կախված է ինչպես եղանակային պայմաններից, այնպես էլ հողի ջրաֆիզիկական /մեխանիկական կազմ, գույն, ծավալային կշիռ, ջերմահաղորդականություն և այլն/ հատկություններից, ինչպես նաև տեղանքի բնութագրից: Հողի ջերմաստիճանը տաք շրջաններում 10 սմ խորության վրա միջին գոտում 2.0° - 2.5° -ով, իսկ բարձրալեռնային գոտում 3° - 4° -ով ավելի բարձր է, քան օդում: Հյուսիս-արևելյան շրջաններում 500-1000 մ բարձրության գոտում հողի ջերմաստիճանը 2.5° - 3.5° -ով ավելի ցածր է, քան ներքին չոր շրջաններում: Եթե հյուսիս-արևելյան շրջաններում յուրաքանչյուր 100 մ բարձրանալիս հողի 10 սմ խորության վրա ջերմաստիճանը նվազում է 0.3° - 0.4° -ով, ապա չոր շրջանում այն լինում է 0.5° - 0.7° -ով, որը հիմնականում պայմանավորված է այդ շրջանների խիստ չորությամբ (11, 28):

Հանրապետության տարածքում տարեկան տեղումների քանակը փոփոխվում է բավականին մեծ սահմաններում (հավելված 3): Ցածրադիր շրջաններում բազմամյա տարիների տեղումների միջին տարեկան քանակը կազմում է 200-250 մմ, առանձին տարիներին այն իջնում է մինչև 100 մմ և նույնիսկ ավելի քիչ, բարձր լեռնային

շրջաններում այն կազմում է 900-1000 մմ, իսկ առանձին տարիներին հասնում է 1300-1500 մմ-ի:

Եթե ընդհանրացնենք, միջին տարեկան տեղումների քանակի տեղաբաշխման վերլուծությունը, ապա ստացվում է հետևյալ պատկերը: Հյուսիս-արևմտյան շրջաններում 400-600 մմ, 1000-1500 մմ բարձրությունների վրա այն համապատասխանաբար կազմում է 550-750մմ և 250-550 մմ, 1500-2000 մմ գոտում՝ 600-820մմ և 350-600 մմ: Դատելով այս օրինաչափությունից, կարելի է նկատել, որ 2500-3000մմ բարձրության գոտու երկու տարածաշրջաններում էլ տեղումների տարեկան գումարը հասնում է 750-950 մմ:

Ըստ դիտարկումների, վեգետացիոն ժամանակաշրջանում՝ ապրիլ-հոկտեմբեր ամիսներին տեղումների քանակը հանրապետության տարածքում բաշխված է շատ անհավասարաչափ, որը կազմում է տարեկան տեղումների 51%-ից /Արարատյան գոգավորություն/ մինչև 81% /հյուսիս-արևելք, Լոռի-Փամբակ/ (հավելված 3):

Ձյունածածկի առաջացումը հարավային լանջերին, մինչև 800 մ բարձրությունների վրա, լինում է 23 օր ավելի ուշ, քան հյուսիսային լանջերին, որը 2000մ բարձրության վրա կազմում է 18 օր: Ձյունածածկի ամենափոքր բարձրությունը դիտվում է Մեղրիում և Արարատյան դաշտում՝ միջին հաշվով 5-10 սմ, նվազագույնը՝ 0 սմ, առավելագույնը՝ 20-40սմ: Շատ փոքր է նաև ձյունածածկի հաստությունը Սևանա լճի ավազանում, որը բացատրվում է տեղումների պակաս լինելու պատճառով: Հանրապետության տարածքում, միջին հաշվով 500-1700 մ բարձրության գոտում, յուրաքանչյուր 100 մ բարձրանալիս, ձյան շերտի բարձրությունը աճում է 2-4 սմ, իսկ 1700 մ-ից բարձր գո-

տում այն հասնում է 10-12սմ-ի՝ յուրաքանչյուր 100 մ-ի վրա (հավելված 3):

գ) ՀՀ հողերը

Հայաստանի Հանրապետությունը սակավահող երկիր է, սակայն աչքի է ընկնում իր խայտաբղետ հողային ծածկույթով, որում ընդգրկված են հետևյալ հողային գոտիները (հավելված 4)։

1. Կիսաանապատային հողերը ներառում են կիսաանապատային գորշ, ոռոգելի մարգագետնային գորշ, պալեոհիդրոմորֆ կապակցված ալկալիացած և հիդրոմորֆ աղուտ-ալկալի հողերը:

Կիսաանապատային գորշ հողերը զբաղեցնում են Արարատյան հարթավայրի նախալեռնային գոտու ցածրադիր հարթությունները՝ 850-1250 մ բարձրության վրա: Բնորոշվում են՝ հումուսային հորիզոնների ոչ մեծ հզորությամբ /25-40 սմ/, հումուսի ցածր պարու-

նակությամբ (2%), քարքարոտությամբ, կմախքայնությամբ և կարբոնատների զգալի պարունակությամբ: Կարբոնատային հորիզոնից ցած հանդիպում են գիպսատար շերտեր: Տեղ-տեղ նկատվում է աղակալում: Ունեն անբավարար ջրաֆիզիկական հատկություններ, հագեցած են հողալկալի հիմքերով / $\text{pH}=7.5-8.5$ /:

Ոռոգելի մարգագետնային գորշ հողերը ձևավորվել են Արարատյան գոգավորության 800-950մ բարձրության տարած-քներում՝ գրունտային և մակերեսային խոնավացման ռեժիմների, բնակչության դարավոր գործունեության համատեղ ներգործության պայմաններում: Պրոֆիլում շերտի հզորությունը 80-120 սմ է: Բնորոշվում են կարբոնատների բարձր /3-7 %/ և հումուսի ցածր պարունակությամբ (1,5-2.0%), կավային և կավավազային մեխանիկական կազմով: Հիմնային ռեակցիան / pH / 8.2-8.5 է: Սովորաբար աղակալված չեն, բայց հանդիպում են տարածքներ, որոնք հանքայնացված ստորգետնյա ջրերի ազդեցության տակ թույլ աղակալված են և ալկալիացած: Ունեն բավարար ջրաֆիզիկական հատկություններ:

Կապակցված ալկալիացած հողերը գտնվում են կավերի վրա և հանդիպում են Երևան քաղաքին հարող տարածքներում: Բնորոշվում են ճաքճքվածությամբ, թույլ հզորությամբ, կավային մեխանիկական կազմով, հումուսի (0,8-2,6 %) և կարբոնատների /4-12 %/ ցածր պարունակությամբ, աղակալվածությամբ /աղերի քանակը՝ 0.8-2.5 %/, թույլ հիմնային ռեակցիայով, գիպսացվածությամբ: Ունեն խիստ անբարենպաստ ջրաֆիզիկական հատկություններ:

Հիդրոմորֆ աղուտ-ալկալի հողերը ձևավորվել են Արարատյան հարթավայրի այն հատվածներում, որտեղ ստորգետնյա ջրերը հանքայնացված են և մոտ են հողի մակերեսին /1-2 մ/: Դրանք բնութա-

գրվում են ուժեղ աղակալվածությամբ /աղերի քանակը՝ 1-3 %/, զգալի կարբոնատությամբ, թույլ հումուսայնությամբ /<1.0%/, բարձր հիմնայնությամբ /pH=9-11/, կլանված նատրիումի բարձր պարունակությամբ: Աղերի կազմում զգալի տեղ է գրավում սոդան, որը դժվարացնում է այդ հողերի մելիորացման աշխատանքները:

2. Չոր տափաստանային հողեր՝ ներառում են միայն շագանակագույն հողերը:

Շագանակագույն հողերը տարածված են Արարատյան գոգավորության, Վայքի և Զանգեզուրի չոր տափաստանային սարահարթերում՝ 1250-1950 մ բարձրության վրա, միջլեռնային հովիտներում և դրանց հարող լեռնալանջերում: Բնութագրվում են հումուսի միջին պարունակությամբ /2-4 %/, քարքարոտությամբ, խիստ արտահայտված իլյուվիալ-կարբոնատային շերտի առկայությամբ, որը ցեմենտացված վիճակում է: Ունեն թույլ հիմնային ռեակցիա /pH=7.4-8.5/, հողալկալիական հիմքերով և անբարենպաստ ջրաֆիզիկական հատկություններ:

3. Տափաստանային հողեր՝ ընդգրկում են սևահողերը, մարգագետնային սևահողերը, գետահովտադարավանդային հողերը և հողագրունտները:

Սևահողերը զարգանում են Արարատյան գոգավորության, Շիրակի և Լոռվա սարահարթերի, Սևանի ավազանի, Զանգեզուրի սարահարթերի և համեմատաբար մեղմ թեքության լեռնալանջերի 1300-2450 մ բարձրության տարածքներում: Բնորոշվում են հումուսի տարբեր պարունակությամբ (3.5-12 %), հիմնականում չեզոք, երբեմն թույլ թթվային և թույլ հիմնային ռեակցիայով /pH=6.0-8.2/, նաև նյութա-

կան կազմի և ջրաֆիզիկական հատկությունների տեսանկյունից լավագույն ցուցանիշներով:

Մարգագետնային սևահողերը կազմավորվել են տափաստանային գոտում սևահողերի տարածման սահմաններում, մակերեսային կամ գրունտային խոնավացման պայմաններում: Հիմնականում տարածված են Լոռվա տափաստանում, Շիրակի սարահարթում և Սևանի ավազանում: Շատ մոտ են կրագերծված սևահողերին և, առանձնահատուկ հիդրոլոգիական պայմանների շնորհիվ, պարունակում են զգալի քանակությամբ օրգանական նյութեր: Հումուսի պարունակությունը բարձր է (10- 13 %): Ռինեն թույլ թթվային ռեակցիա:

Գետահովտադարավանդային հողերը գոյացել են գետերի հովիտներում և Սևանա լճի ջրերից ազատված առափնյա տարածքներում: Հումուսի պարունակությունը ցածր է (2-4 %): Զգալի է կլանված մագնեզիումի պարունակությունը: Ռինեն չեզոք, երբեմն՝ թույլ հիմնային ռեակցիա /pH=6.9-8.1/:

Հողագրունտները ձևավորվել են Սևանա լճի ափամերձ տարածքներում՝ ջրի մակարդակի իջնելու հետևանքով: Զբաղեցնում են զգալի տարածք և բնութագրվում են ավազա-կավային մեխանիկական կազմով, խճային կառուցվածքով ու հումուսի շատ ցածր պարունակությամբ (0,3-0,5 %):

4.Անտառային հողեր՝ ընդգրկում են անտառային գորշ, ճմալարբոնատային և անտառային դարչնագույն հողատիպերը:

Անտառային գորշ հողերը ձևավորվել են 1800-2250 մ բարձրության լեռնալանջերում: Բնորոշվում են կավայնացմամբ, որը պայմանավորված է իլյուվիացմամբ: Զգալիորեն հումուսացված են (4-8%),

թույլից ուժեղ թթվային ռեակցիա / $pH=4.6-5.9$ / և բարվոք ջրաֆիզիկական հատկություններ:

Անտառային ճնակարբոնատային հողերը բնորոշ են Գուգարքի, Հախումի և Բարգուշատի ծալքավոր լեռների միջին բարձրություններին՝ կարբոնատներով հարուստ մայրատեսակների վրա: Բնութագրվում են զգալի հումուսայնությամբ (7.5-11 %), վերին շերտում չեզոք / $pH=7.0-7.4$ /, իսկ ստորին շերտերում հիմնային / $pH=7.8-8.5$ / ռեակցիայով, կավային և կավավազային մեխանիկական կազմով:

Անտառային դարչնագույն հողերը տարածված են Վիրահայոց, Գուգարքի, Փամբակի և Ջանգեզուրի լեռնաշղթաների 500-1700 մ բարձրություններում, իսկ արևահայաց չոր լանջերում՝ մինչև 2400 մ բարձրության տարածքներում: Բնորոշվում են զգալի քարքարոտությամբ, կավավազային ու կավային մեխանիկական կազմով, զգալի հումուսայնությամբ (4-10%), կարբոնատների պարունակությամբ, բավարար ջրաֆիզիկական հատկություններով:

5.Լեռնամարգագետնային հողեր՝ ընդգրկում են լեռնամարգագետնային և մարգագետնատա- տափաստանային հողատիպերը:

Լեռնամարգագետնային հողերը գոյացել են ծովի մակարդակից 2200-2600 մ-ից վեր տարածվող մասնատված լեռնալանջերի և սարահարթերի տարածքում՝ ցուրտ և խոնավ կլիմայի պայմաններում: Ունեն հումուսի բարձր պարունակություն (13-20%), թույլ մեխանիկական կազմ ու փխրուն կառուցվածք, թթու ռեակցիա / $pH=4.8-5.5$ / և բարենպաստ ջրաֆիզիկական հատկություններ:

Մարգագետնատափաստանային հողերը առկա են 1800-2600մ բարձրություններում: Ունեն համեմատաբար բարձր հումուսի պարուն-

նակություն (8-13 %), չեզոք կամ թույլ թթվային ռեակցիա /pH=5.5-6 .8/, միջին և ծանր կավավազային մեխանիկական կազմ և բարենպաստ ջրաֆիզիկական հատկություններ:

դ) ՀՀ բուսական աշխարհը

Հայաստանի բուսականությունը ձևավորվել է տարբեր բուսահամակարգերի ազդեցությամբ՝ արտահայտելով Կովկասյան մեզոֆիլ և Հայ-Իրանական քսերոֆիլ (չորասեր) բուսատեսակների բնորոշ հատկանիշները: Այստեղ, Հյուսիսային կիսագնդում, լայն տարածում ունեցող բուսատեսակներից բացի, հանդիպում են նաև էնդեմիկ (հազվագյուտ) ու ռելիկտային (մնացորդային), նեղ և կտրտված արեալ ունեցող տեսակներ, ինչպես նաև մշակովի բույսերի վայրի ցեղակիցներ:

Հայաստանի բուսականության բազմազանությունը պայմանավորված է հանրապետության տարածքի բարդ ռելիեֆի, բնակլիմայական պայմանների խայտաբղետության, առանձնահատուկ աշխարհագրական դիրքի, երկրաբանական անցած դարաշրջաններում բնական միջավայրի զարգացման առանձնահատկությունների և լանդշաֆտային գոտիների առկայությամբ: Բուսական աշխարհի վրա մեծ ազդեցություն է թողել նաև երկրի բարդ լեռնագրությունը՝ ծալքավոր լեռնաշղթաների, միջլեռնային գոգավորությունների, հարթավայրերի, սարավանդների զուգակցված ամբողջությունը (հավելված7):

Հայաստանը բուսաաշխարհագրական տեսանկյունից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև էնդեմիկ տեսակների առկայությամբ: Հայաստանի ֆլորայի էնդեմիկների թիվը կազմում է 106 տեսակ, որը նրա բուսական աշխարհի տեսակային ընդհանուր բազմազանության մոտ 3 %-ն է, իսկ Կովկասի ֆլորայի՝ 1,5 %-ը:

Հայաստանի տարածքում հստակ նկատվում է ուղղակի կապ էնդեմիկ տեսակների քանակության և կլիմայի արիդության (չորության) աստիճանի միջև: Էնդեմիկ տեսակներով առավել հարուստ են հանրապետության հարավային և կենտրոնական արիդ շրջանները:

Հայաստանի ֆլորայի էնդեմիկ տեսակների ճնշող մեծամասնությունը կազմում են նեոէնդեմիկները կամ չորրորդական ժամանակաշրջանում և նույնիսկ հոլոցենում ձևավորված տեսակները (հավելված 30):

Այստեղ աճում են շատ նեղ արեալ ունեցող տեսակներ, որոնք բացի Հայաստանից, ունեն 1-2 աճման վայրեր հարևան երկրների մերձակա տարածքներում: Օրինակ, բարձր գեղազարդ զանգակածաղիկ մասալսկուն Հայաստանի տարածքում աճում է միայն Արտեմի լեռան լանջերին և Թուրքիայում (մեկ օջախում), կամ խոզանափուշ հսկայանմանը, որն աճում է Ջանգեզուրում և Հյուսիսային Իրանում: Բացի այդ, առկա են մոտ 300 էնդեմիկ տեսակներ, որոնք բնորոշ են Հայ-Իրանական ֆլորիստիկական մարզի, հայկական և ատրպատական ենթամարզերի համար:

ե) ՀՀ կենդանական աշխարհը

Հյաստանի տարածքի ֆաունան անցել է ձևավորման և զարգացման բարդ ու երկարատև ուղի, որի վկայությունն են բավական հարուստ բրածո նյութերը: Ներկայիս ֆաունան հիմնականում ձևավորվել է երրորդական ժամանակաշրջանում /միոցեն/, երբ սկսվել է ներկա բուսական ծածկույթի ձևավորումը, որտեղ ֆաունան համալրվել է Միջերկրածովյան տարածաշրջանից ներթափանցած ձևերով: Ֆաունայի ձևավորման վրա զգալի ազդեցություն են թողել նաև միջին-

ասիական անապատների, իրանական քսերոֆիլ տեսակների, ֆրիգ-անայի, ներթափանցումը Կասպիական պարանոցով:

Ջբաղեցնելով Հայկական բարձրավանդակի հյուսիս-արևելյան լեռնազանգվածը և տեղադրված լինելով թռչունների համաշխարհային չվերթի (չուի) կարևորագույն ճանապարհին, Հայաստանը իր վրա է կրում տարբեր աշխարհագրական շրջանների թռչնաշխարհների ազդեցությունը՝ հանդիսանալով այն խաչմերուկը, որտեղ մերձենում կամ կողք-կողքի գոյատևում են Ասիայի և Եվրոպայի թռչնաշխարհների ներկայացուցիչները:

Տեսակային բազմազանությունը: Հայաստանը բնորոշվում է իր ֆաունայի տեսակների բազմազանությամբ և էնդեմիզմով: Հանրապետության տարածքում հանդիպում են մոտ 17500 տեսակի ցամաքային անողնաշարավոր և ողնաշարավոր կենդանիներ: Միևնույն ժամանակ հանրապետության ֆաունայի շատ տեսակներ բնակվում են այստեղ իրենց տարածման գոտիների եզրերում, կամ առաջացնում են առանձին, ընդհանուր արեալից մեկուսացված պոպուլյացիաներ:

Հայաստանին բնորոշ ուղղաձիգ գոտիականությունն իր կնիքն է դրել ոչ միայն ֆաունայի տեսակային բազմազանության ձևավորման, այլև դրա աշխարհագրական տարածվածության վրա: Յուրաքանչյուր լանդշաֆտային գոտի առանձնանում է իր ուրույն էկոհամակարգերով և դրանցում ներկայացված կենդանական աշխարհով: Սակայն, ի տարբերություն բուսական համակեցությունների, Հայաստանի լանդշաֆտային գոտիների էկոհամակարգերում կենդանատեսակները չեն համարվում կայուն բաղադրամասեր, քանի որ շարժունակության շնորհիվ դրանք սովորաբար ունեն միջգոտիական տարածման ընդարձակ արեալ: Շատ տեսակներ սեզոնային և այլ միգրացիաների, ինչ-

պես նաև բարձր հարմարողականության շնորհիվ միաժամանակ կարող են լայն տարածում ունենալ տարբեր լանդշաֆտային գոտիներում:

Նշված գործոնները պայմանավորել են Հայաստանի կենդանական աշխարհի ուղղաձիգ գոտիական տարածվածության հարուստ բազմազանությունը:

Կենդանական աշխարհի հազվագյուտ տեսակները - Անողնաշարավորների ուսումնասիրությունը բացահայտեց Հայաստանում շուրջ 316 էնդեմիկ և 100-ից ավելի հազվադեպ ու անհետացող տեսակների առկայությունը, որոնք պատկանում են ծղրիդներին, մորեխներին, բզեզներին, երկթևանիներին, փափկամարմիններին և այլն:

Հանրապետությունում հանդիպող 53 տեսակի սողուններից շատերը հանդիսանում են Հայկական լեռնաշխարհի և Կովկասյան ֆաունայի էնդեմիկներ: Այդ տեսակներից են կովկասի էնդեմիկներ՝ փոքրասիական տրիտոնը, խայտաբղետ մողեսիկը, հանրապետության հյուսիսային շրջաններում լայն տարածում ունեցող կուսածին ժայռային մողեսները, երկսեռ և անդրկովկասյան սահնոծերը, սևագլուխ ռինխոկալամուսը, հայկական իծը, Չեռնովի մերկաչքը:

Հանրապետության թռչնաշխարհի կազմում բացակայում են էնդեմիկ տեսակները: Սակայն մի քանի տասնյակ կիսաանապատային ու ալպյան տեսակներ ընդգրկված են էնդեմիկներին համարժեք խմբերում և որակավորված են որպես անհետացման ենթակա, խոցելի, բնաջնջված, անորոշ կարգավիճակի և ռելիկտային տեսակներ:

Կաթնասունների 83 տեսակներից վեցը էնդեմիկներ են: Դրանք են. լեռնային կուրամուկը, Վինոգրադովի ավազամուկը, հայկական

վայրի ոչխարը (մուֆլոնը), փոքրասիական ճագարամուկը, Կովկասյան մկնիկը, Արաքսյան գիշերաչղջիկը:

Հայաստանի էնդեմիկ տեսակների բնորոշ օրինակներ են.

Ձկներից՝ Սևանի իշխան, որը Սևանա լճում ներկայացված է 4 ենթատեսակներով՝ Ձմեռային բախտակ, Գեղարքունի, Բոջակ, Ամառային բախտակ,

- Հայկական կարմրակն,
- Հայկական տառելիկ,
- Սևանի կողակ,
- Սևանի բեղլու,
- Հայկական գուստերա:

Սողուններից՝ Սպիտակափոր մողեսը, Հայկական մողեսը, Նաիրյան մողեսը, Դալի մողեսը, Ռոստոմբեկովի մողեսը, Վալենտինի երկսեռ մողեսը, Խայտաբղետ մողեսիկը, Դարևակու իժը, Հայկական իժը:

Թռչուններից՝ Հայկական արծաթափայլ որորը, որը հայտնաբերված է Սևանա լճի ավազանում և Արաքս, Հրազդան ու Ախուրյան գետերի երկայնքում: Համարվում է էնդեմիկին համարժեք տեսակ:

Կաթնասուններից՝ Հայկական մուֆլոնը:

զ) Ուղղաձիգ գոտիականությունը.

Հայաստանի Հանրապետության տարածքում տարբերվում են լանդշաֆտների ուղղաձիգ գոտիականության երկու հիմնական տիպեր՝ հողմահայաց լեռնալանջերի չափավոր խոնավ լանդշաֆտներ և փակ գոգավորությունների չոր լանդշաֆտներ:

Առաջին տիպը բնորոշ է Փոքր Կովկասի լեռնային համակարգի մեջ մտնող տարածքներին (Գուգարք, Տավուշ), երկրորդը՝ Արաքսի

ավագանի գոգավորություններին (Շիրակ, Արարատ, Սևան և Վայք): Առաջին տիպում գերակշռում են անտառային լանդշաֆտները, իսկ երկրորդում՝ տափաստաններն ու կիսաանապատները: Բարձր լեռների շրջանում երկուսի դեպքում էլ տարածված են ալպյան մարգագետնային լանդշաֆտները (հավելված 1):

Այսպիսով, Հայաստանի տարածքին բնորոշ բնական լանդշաֆտներն են՝ կիսաանապատները, չոր տափաստանները, չափավոր խոնավ տափաստանները, չափավոր խոնավ անտառները և ալպյան մարգագետինները:

Տիպիկ անապատային լանդշաֆտներ Հայաստանի տարածքում չկան, սակայն դրանց նմանակները, պատառիկների ձևով, հանդիպում են Արարատյան հարթավայրի սահմաններում, հիմնականում գետային նստվածքների ու երրորդականի կավերի վրա: Հիշյալ հարթավայրին առավել բնորոշ են կիսաանապատային և ցածրադիր աղուտ-ալկալի լանդշաֆտները: Վերջիններս մտնում են բուն կիսաանապատային գոտու մեջ, բայց ստորգետնյա ջրերի բարձր մակարդակը պայմանավորել է խոնավ ցածրավայրային աղուտային մարգագետինների գոյությունը:

Կիսաանապատային գոտին հանդիպում է մինչև 1300 մ բարձրությունները: Կիսաանապատներին բնորոշ են օշինդրային և էֆեմերային՝ քսերոֆիլ բուսածածկը, աղուտներում՝ աղասեր բուսատեսակները: Այս գոտու լանդշաֆտների մեծ մասը վերափոխվել է ջերմասեր մշակաբույսերի ագրոլանդշաֆտների: Վերջին տասնամյակներին լայնորեն իրականացել են աղուտային հողերի աղազերծման և կուլտուրականացման աշխատանքներ:

Կիսաանապատային գոտում առանձնակի տեղ են զբաղեցնում նաև ցածրավայրային ճահճային լանդշաֆտները, որոնք ես հիմնականում ենթարկված են մելիորացիայի ու կուլտուրականացման:

Կիսաանապատային լանդշաֆտային գոտին ընդարձակ տարածք է զբաղեցնում նաև նախալեռների հատվածում, որտեղ ռելիեֆը բլրապատ է, ալիքավոր, տեղ-տեղ զառիթափ լանջերով: Չոր ցամաքային կլիմայի պայմաններում գերակշռում են ֆիզիկական հողմնահարման պրոցեսները՝ պայմանավորելով քայքայված փուխր նյութերի կուտակումը և կենսանյութի արագ հանքայնացումը: Գարնանային հորդառատ անձրևները, որոնք բնորոշ են այս գոտու լանդշաֆտներին, քշում տանում են այդ փուխր գոյացումները, սկիզբ տալով սելավային երևույթների:

Արարատյան դաշտը հարավ-արևելքից եզրավորող նախալեռնային և ցածր լեռնային նստվածքային ջրամերժ ապարներ ունեցող տարածքներում, շնորհիվ չոր կլիմայի, առաջացել է անապատակիսաանապատային լանդշաֆտների հետաքրքիր տիպ՝ բեդլենդներ, որոնք գերծ են բուսական ծածկոցից, իսկ հյուսիսից և հյուսիս-արևմուտքից՝ Շամիրամի, Կարմրաշենի սարավանդներ, կավային ծածկույթների վրա ձևավորվել են այսպես կոչված «ղռեր»-ը, որոնք նույնպես վատորակ հողեր են: Դրանց յուրացումը, կուլտուրականացումը սկսվել է 1950-ական թթ-ից և շարունակվում է մինչև մեր օրերը:

Կիսաանապատային լանդշաֆտների առանձնահատկություններից մեկն էլ գիպսի կուտակումն է: Երկրագործությունն այս գոտում հնարավոր է միայն ոռոգման պայմաններում:

Տափաստանները Հայաստանում գերակշռող լանդշաֆտային տիպն են և ներկայացված են բազմաթիվ տեսակներով՝ չոր, չափավոր չոր, չափավոր խոնավ և խոնավ:

Չոր տափաստանները հանդիպում են լեռների ստորին հարկի՝ ցածր լեռների սահմաններում: Հիմնական զանգվածը կենտրոնացված է Արարատյան գոգավորությունում: Այն միջանկյալ տիպ է, կիսա-անապատներից դեպի տափաստանները: Առավելապես ձևավորվել են հրաբխային սարավանդների վրա մինչև 1500 մ բարձրությունները: Տեղումների սակավության պատճառով հոսքը թույլ է: Դրան նպաստում է նաև հրաբխային ծակոտկեն ապարների առկայությունը: Ձևավորվել են ցամաքային չափավոր տաք կլիմայի պայմաններում, ուր տիրապետում է տաք, չոր ամառը և ցուրտ ձմեռը: Անջրդի երկրագործության հնարավորությունը շատ փոքր է (գյուղատնտեսական մշակաբույսերը կարիք են զգում ոռոգման): Չոր տափաստանային գոտին հանրապետության ամենակտրտվածն ու էրոզացվածն է: Հսկայական տարածքներ դեռևս լիարժեք չեն օգտագործվում՝ ոռոգման ջրի պակասի և քարքարոտության հետևանքով: Ազատ, Վեդի գետերի ավազաններում, Վայքում չոր տափաստանները ձևավորվել են նստվածքային ապարների վրա, խիստ կտրտված են, զառիթափ, լայն տարածում ունեն բեղլենդները և բեղլենդացվող լեռնալանջերը:

Չափավոր չոր տափաստանները հաջորդում են չոր տափաստաններին, կազմելով նեղ գոտի՝ թեք լեռնալանջերին: Մեծ տարածքներով գտնվում են միջին բարձրության միջլեռնային գոգավորությունների հարթ հատակներին (Սիսիանի, Փամբակի, Սևանի, Շիրակի և այլն): Կլիման ցամաքային է, տեղումները պակասում են վեգե-

տացիայի շրջանում, ակտիվ երկրագործությունը պահանջում է ոռոգում:

Չափավոր խոնավ տափաստանները տարածված են հիմնականում հրաբխային լեռնային միջին բարձրություններում և գոգավորությունները եզրավորող լեռնաշղթաների արևհայաց լանջերին (Բազումի, Վիրահայոց, Փամբակի, Վայքի և այլն): Կլիմայական պայմանները բարենպաստ են գյուղատնտեսության համար, սակայն ռելիեֆի մեծ թեքությունները խոչընդոտում են դրան: Այդ պատճառով նման լանդշաֆտները մեծ մասամբ օգտագործվում են որպես արոտավայրեր ու խոտհարքներ:

Միջինարաքսյան գոգավորության սահմաններում միջին բարձրության լեռների վերին ենթահարկը ներկայացված է խոնավ տափաստանային լանդշաֆտներով, որոնց բնորոշ առանձնահատկություններից են տարվա բոլոր սեզոններում տեղումները, հումուսի բարձր քանակը և այլն: Բնական լանդշաֆտները նպաստավոր են խոտհարքների ընդարձակման, ինչպես նաև հացահատիկ-ային մշակաբույսերի մշակության համար:

Բարձր լեռների ստորին ենթահարկում ձևավորվել է լանդշաֆտի մի առանձնահատուկ տիպ՝ մերձալպյան մարգագետնային տափաստաններ: Դրանք ծագման տեսակետից ունեն երկակի բնույթ՝ Միջինարաքսյան մասում արդյունք են ստորին ալպյան մարգագետինների քսերոֆիտացման, Փոքր Կովկասյան լեռներում՝ անտառի վերին գոտու նահանջի: Երկու դեպքերում էլ աչքի են ընկնում մեծ կենսարդյունավետությամբ՝ առավելապես օգտագործվելով որպես խոտհարքներ:

Փոքր Կովկասի լեռնային համակարգի սահմաններում իշխող լանդշաֆտային գոտին **անտառայինն** է՝ կաղնու, հաճարենու և բոխու գերակշռությամբ: Այս գոտու ջերմության և խոնավության հարաբերակցությունը ամենաբարենպաստն է հանրապետության սահմաններում: Հիմնականում զբաղեցնում են այսպես կոչված ցիրկուլացիոն (հողմահայաց) լանջերը՝ կազմելով հանրապետության տարածքի 11.8%: Հյուսիսային Հայաստանում (Գուգարք, Տավուշ, Տաշիր) անտառների վերին սահմանը չի անցնում 2000 մ-ից, Ջանգեզուրում տեղ-տեղ այն հասնում է 2300-2400 մ: Եթե հյուսիսային շրջանում անտառային լանդշաֆտը կազմում է ողջ տարածքի 30 %-ից ավելին, Ջանգեզուրում՝ 20 %-ը, ապա Արարատյան գոգավորությունում այն կազմում է 2-3 %:

Չոր թփուտային անտառները հիմնականում հանդիպում են հյուսիս-արևելյան շրջաններում և Մեղրու հովտում, փոխանցված են շիբլակների: Խոնավ նոսր անտառները բնորոշ են մերձալպյան գոտու հարակից լանջերին: Խոնավ հաճարկուտային անտառները տարածված են անտառային գոտու վերին ենթագոտում՝ ստվերոտ (հյուսիսային) լանջերին ու խորը, մութ հովիտներում: Չափավոր խոնավ, նոսր անտառները երկրորդային բնույթի են, առաջացել են անտառների դեգրադացիայի հետևանքով: Հիմնականում տարածված են սակավագոր լեռնա-անտառային դարչնագույն, հազվադեպ նաև գորշ հողեր՝ թույլ դիֆերենցված գենետիկական հորիզոններով:

Ալպյան մարգագետնային գոտին ընդգրկում է 2000 (2100) մ-ից վերև՝ բարձր լեռնային սարահարթերն ու զանգվածները: Դրա ստորին ենթագոտում տարածված են ստորին ալպյան կամ ենթալպյան մարգագետնային լանդշաֆտները, բարձրում՝ վերին ալպյան մարգա-

գետինները (2700-2800 մ-ից բարձր): Լանդշաֆտային այս գոտին համարվում է ամառային արոտավայրերի շրջան: Սակայն դրանք քարքարոտ են և գերարածեցված, կարիք ունեն արմատական վերափոխման: Բարձր լեռների մարգագետնային լանդշաֆտները ձևավորվում են ցուրտ կլիմայի պայմաններում: Ջերմության պակասության պատճառով գոլորշիացման լարվածությունը զգալիորեն պակասում է, ավելանում է մակերևույթային հոսքը: Ջերմության պակասի պատճառով փոքր է կենսազանգվածի քանակը:

Հանրապետության առանձին՝ ամենաբարձր լեռնագագաթների վրա (Արագած, Կապուտջուղ և այլն) ալպիական գոտուց վերև ձևավորվում են **ծյունամերձ** լանդշաֆտները՝ մերկ ժայռերի հավերժական ծյան և սառույցների բծերով, կմախքային հողերով, քարացրոններով՝ «չինգիլներով»:

է) ՀՀ ջրագրությունը

Գետերը-Հայաստանի Հանրապետությունը ծածկված է գետային խիտ ցանցով: Ցանցի խտության գործակիցը 0.8 կմ/կմ^2 է: ՀՀ-ում հաշվվում է շուրջ 1700 գետ, որից 10կմ-ից ավելի երկարություն ունեն 379 գետ: Հայաստանի գետերը պատկանում են Կասպից լճի ավազանին. Կուր գետի վտակների ավազանները գրավում են 7010 կմ^2 (23.5%) տարածք (Դեբեդ, Փամբակ, Աղստև, Տավուշ և այլն), իսկ Արաքս գետի վտակների ավազանները՝ 22790 կմ^2 (76.5%) (Ախուրյան, Մեծամոր, Հրազդան, Ազատ, Վեդի, Արփա, Որոտան և այլն): Կուր և Արաքս գետերի ավազանների ջրբաժան գիծն անցնում է Զավախքի, Փամբակի, Արեգունու, Սևանի լեռնաշղթաներով:

Հայաստանի գետերը ունեն խառը սնում՝ հալոցքային, ստորերկրյա, անձրևային: Դրանց հոսքը տարվա ընթացքում մեծ

փոփոխություններ է կրում: Ամռանը և աշնանը, երբ ջրի պահանջը գյուղատնտեսության մեջ հասնում է իր առավելագույնին, տարեկան ջրերի հոսքի մասնաբաժինը կազմում է 20-25 %, իսկ ձմռանը՝ ընդհանուր հոսքի 10-12 %-ը, այն դեպքում, երբ գարնանը այն շուրջ 55-70 % է (հավելված 5):

Լճերը Հանրապետության և Կովկասի ամենամեծ լիճը Սևանն է, որի մակերեսը կազմում է 1263.5 կմ² տարածք և գտնվում է ծովի մակարդակից 1899 մ բարձրության վրա: Հանրապետության մնացած լճերը (Քարի, Ակնա, Այդր, Պարզ, Սև և այլն) փոքր են և հիմնականում գտնվում են բարձր լեռնային գոտիներում: Միջին բարձրության լեռնային գոտում են գտնվում Արփի և Պարզ լճերը: Ցածրադիր լճերից է Այդր լիճը, որը սնվում է ստորերկրյա ջրերով (հավելված 6):

Ստորերկրյա ջրերը- ստորերկրյա ջրերը հանրապետությունում բաշխված են շատ անհավասարաչափ: Դրանք հանդես են գալիս աղբյուրների, ճահճուտների, ստորերկրյա հոսքերի ձևով /արտեզյան և գրունտային/:

Աղբյուրներ - մակերես են դուրս գալիս միայն որոշակի վայրերում անմիջապես գոյացնելով գետակային հոսքեր:

Ճահճուտներ - ցամաքային իջվածքներում գետնի երես են դուրս գալիս մեծ մակերեսներով՝ հաճախ առաջացնելով ճահիճներ, որոնք ի վերջո գոյացնում են հոսքեր ու արտահոսում տարածքից դուրս:

Ստորերկրյա (խորքային) հոսքեր - ստորերկրյա ջրեր են, որոնք արտահոսում են տեղանքից առանց մակերես դուրս գալու:

Տարվա ընթացքում գրունտային ջրերի մակարդակը փոփոխվում է շուրջ 1 մետրով: Երբեմն ստորերկրյա ջրերը շատ են մոտե-

նում երկրի մակերեսին՝ գոյացնելով ճահճուտներ: Արարատյան դաշտում արտեզյան ջրերի ճնշման և Արաքս գետի հեղեղումների ժամանակ գոյանում են շուրջ 1500 կմ² մակերեսով ճահճուտներ ու ճահիճներ: 1953 թվականից մինչև 1955 թվականը ճահճուտները չորացվեցին՝ վերածվելով գյուղատնտեսական հողերի: Վարդենիսի տարածաշրջանի Գիլլի լճի տարածքում 80 կմ² ճահիճներ չորացան լճի մակարդակի իջեցման հետևանքով: Դրենաժային համակարգերի շարքից դուրս գալու հետևանքով Արարատյան դաշտի գրունտային ջրերի մակարդակը կրկին բարձրացել է, որի հետևանքով ակտիվանում են հողերի հիմնայնացման և աղակալման երևույթները:

Վերջին տասնյամյակներում աղակալված հողերի տեղում կազմակերպվել են լճակային ձկնաբուծական տնտեսություններ, որոնցում բազմացվում են ոչ միայն տեղական (կարմրախայտ, կողակ, իշխան, բեղլու), այլ նաև այլ տարածաշրջաններից այստեղ կլիմայավարժեցված ձկնատեսակներ՝ սիգ, պնդաձակատ, նետաձուկ և այլն:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Բնութագրել Հայաստանի Հանրապետության աշխարհագրական դիրքը
2. Բնութագրել ՀՀ ռելիեֆը
3. Բնութագրել ՀՀ կլիման
4. Ներկայացնել ՀՀ հողերը
5. Ներկայացնել ՀՀ բուսական աշխարհը
6. Ներկայացնել ՀՀ կենդանական աշխարհը
7. Բնութագրել ՀՀ ջրագրությունը
8. Բնութագրել ՀՀ ուղղաձիգ գոտիականությունը

Թեմա 3. Բնական ռեսուրսների գնահատականը

ա) ՀՀ էներգառեսուրսները

Առաջնային էներգառեսուրսները Հայաստանը ավանդաբար ներկրում էր նախկին ԽՍՀՄ այլ հանրապետություններից: Էներգակիրների մոտ 95 %-ը ներկրվում էր Ռուսաստանից, Ադրբեջանից ու Թուրքմենիայից, և պահանջարկի միայն 5 %-ն էր ծածկվում սեփական աղբյուրների հաշվին (հիմնականում միայն ջրաէներգիա): Արդյունահանվող ածուխը, գորշ ածուխը և տորֆը ունեին տեղական նշանակություն և ընդհանուր էներգոհաշվեկշռում էական դեր չէին խաղում: Փոքր ՋրէԿ-ների բաժինը ջրաէներգետիկական արտադրության մեջ կազմում էր 8-10 %, ընդհանուր արտադրության՝ մոտ 1%: Այս իրավիճակը, կենտրոնացված պլանավորմամբ, երկրում իրականացվող ինտեգրացման քաղաքականության անմիջական հետևանք էր, որի թերություններն առավել ծանրությամբ անդրադարձան ձգնաժամային տարիներին (1992-1995 թթ):

Ջրաէներգետիկ պաշարները. Տեսականորեն Հայաստանի ջրաէներգետիկ ներուժը գնահատվում է մոտ 21.8 մլրդ.կվտժ/տարի, այդ թվում՝ 18.6 մլրդ.կվտժ խոշոր ու միջին և 3.2 մլրդ.կվտժ փոքր գետերինը: Տարբեր գնահատականներով տեխնիկապես մատչելի ներուժը տատանվում է 7-8մլրդ. կվտժ սահմաններում, այսինքն տեսականու մոտ մեկ երրորդ մասը, որը որոշակիորեն ցածր է ինչպես տարածաշրջանային, այնպես էլ ռուսական ցուցանիշներից (Ադրբեջան -37%, Վրաստան - 48%, Ռուսաստան - 57%), բայց համընկնում է ընդհանուր մայրցամաքային ցուցանիշներին (Ասիա - 36%, Եվրոպա - 38 %): Երկու խոշոր գետերի՝ Հրազդանի և Ռրոտանի տեխնիկապես մատչելի ներուժը գործնականորեն իրացվում է: Երրորդ,

համեմատաբար խոշոր համակարգի՝ Փամբակ - Ձորագետ - Դեբեդ ներուժը չի իրացված (բացառությամբ Ձորագետի ՋրէԿ-ը 26 ՄՎտ): Փոքր գետերի վրա գործում են 51 ՋրէԿ՝ տարեկան մոտ 360-380 ԳՎտժ արտադրությամբ (ներառյալ Ձորագետի ՋրէԿ-ը): Երկու կասկադների էլեկտրակայանների (Սևան-Հրազդանյան ՋրէԿ-ների կասկադի ոռոգման ռեժիմին համահունչ աշխատելու դեպքում) և փոքր ՋրէԿ-ների էլեկտրաէներգիայի նախագծային արտադրությունը կազմում է մոտ 1500 ԳՎտժ, կամ տեխնիկապես մատչելի ներուժի 20 %-ը:

Հայաստանի տնտեսապես մատչելի ջրաէներգետիկական ներուժը գնահատվում է մոտ 3200 ԳՎտժ: Այդպիսի արտադրություն հնարավոր է ստանալ՝ օգտագործելով 2 գոյություն ունեցող ջրաէլեկտրակայանների համալիրները՝ Սևան-Հրազդանի ու Որոտանի, և կառուցելով 4 նոր խոշոր ՋրէԿ-ներ: Բացի այդ, ՀՀ էներգետիկայի նախարարությունը մշակել է «Փոքր ջրաէներգետիկայի զարգացման սխեմա», որի մեջ ընդգրկված են բոլոր փոքր ՋրէԿ-ները, 257 մեգավատ ընդհանուր նախագծային հզորությամբ և 770.0 մլն. կվտժ էլեկտրաէներգիայի տարեկան միջին արտադրությամբ:

Տնտեսապես հիմնավորված ջրային ներուժի իրագործումը թույլ կտա բավարարել էլեկտրաէներգիայի առկա պահանջարկի 50 %-ը, որը կապառված է Հայաստանը էներգետիկ ճգնաժամներից, և, հետևաբար, կապահովի տնտեսության զարգացումը ու կբարձրացնի անցկացվող բարեփոխումների կայունությունը, կամրապնդի պետության քաղաքական դիրքը:

Օրգանական վառելիքի պաշարները. Օրգանական վառելիքի պաշարների հայտնաբերման նպատակով Հայաստանի տարածքում կատարվել են երկրաբանական որոնողահետախուզական աշխա-

տանքներ: Հայտնաբերվել են ածխի, այրվող թերթաքարերի, տորֆի, բիտումի, բիտումածին ավազների հանքավայրեր, ինչպես նաև գազի հետքեր: Այժմ կատարվում են երկրաբանահետախուզական աշխատանքներ ածխաջրածինների հայտնաբերման ուղղությամբ:

Ընդհանուր առմամբ, Հայաստանի ընդերքի օրգանական վառելիքի պաշարների մասին տեղեկատվությունը հակիրճ ներկայացվում է այսպես.

- Քարածխի և այրվող թերթաքարերի հետախուզված պաշարները կազմում են մոտավորապես 17- 18 մլն. տ,
- Այրվող թերթաքարերի հետախուզված պաշարները Դիլիջանի հանքավայրում` մոտ 6 մլն. տ, հեռանկարային պաշարները` 128 մլն.տ,
- Քարածխի հեռանկարային պաշարները Իջևանի հանքավայրում մոտ 100 մլն. տ,
- Հանրապետության Արմավիրի և Արարատի մարզերի տարածքում առկա են նավթագազային շերտերի հեռանկարային պաշարներ:

Այսպիսով, ածխի և այրվող թերթաքարերի մի շարք հանքավայրերի պաշարները կարող են որակվել որպես արդյունաբերական:

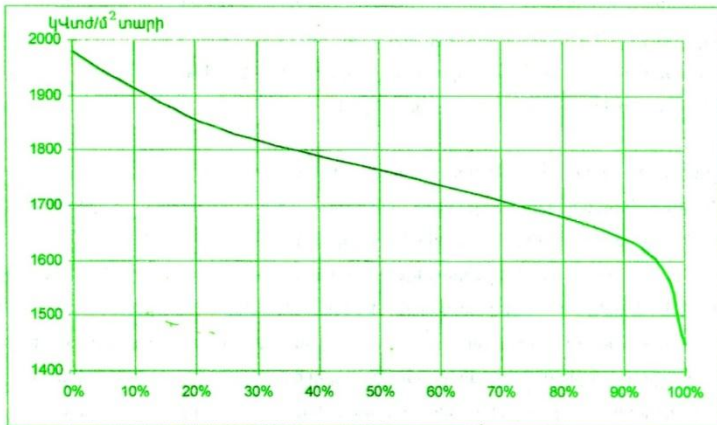
Նոր և վերականգնվող էներգապաշարները. Հայաստանի տարածքը օժտված է արևային էներգիայի զգալի ներուժով: $1մ^2$ հորիզոնական մակերևույթի վրա արևային էներգիայի հոսքի միջին տարեկան արժեքը կազմում է $1720 կՎտ/մ^2$ (միջին եվրոպականը $1000 կՎտ/մ^2$): Սևանի ավազանի արևափայլը կարող է համարվել ռեկորդային` 2800 ժամ: Տարեկան կտրվածքով ուղիղ ճառագայթման մասնաբաժինը ամբողջ տարածքում ևս զգալի է` մոտ 65-70 %, որը

համակենտրոնացնող կոլեկտորների կիրառման տեսանկյունից բավականին հատկանշական է:

Գծապատկեր 1-ում բերված կորը բնութագրում է Հայաստանի տարածքում հորիզոնական մակերևույթին ընկնող էլեկտրաէներգիայի ստացման հնարավորության միջին տարեկան բաշխվածությունը: Ինչպես երևում է, հանրապետության տարածքի մեկ քառորդը օժտված է 1850 կՎտժ/մ² տարի ինտենսիվությամբ արևային էներգիայի պաշարներով: Առանձին էլեկտրասպառիչ խմբերի համար այս պաշարների իրացումը տնտեսապես շահավետ է համարվում ֆոտոէլեկտրական փոխակերպիչների օգտագործմամբ:

Ինչ վերաբերում է արևային էներգիայի օգտագործմանը հարթ արեգակնային կոլեկտորներում, տաք ջրի պատրաստման համար, ապա այս բնագավառը, պետական (թեկուզ ժամանակավոր) ֆինանսական աջակցության դեպքում, կարող է լինել բավականին հեռանկարային:

Հորիզոնական մակերևույթի արևահարության բաշխումը

Հայաստանի օդերևութաբանական տեղեկատվական հենքի մշակումը թույլ է տալիս հողմաէներգիայի պաշարների մասին տալ մոտավոր գնահատական: Տեսական ներուժը գնահատվում է 10.7 ՏՎտժ, տեխնիկապես մատչելին, 15 % հզորության օգտագործման գործակցի դեպքում, մոտ 1.6 կՎտժ: Ցանցային հողմաէներգետիկ սարքավորումների համար առանձնացվում են Պուլշինի և Սիսիանի լեռնանցքները և Արագած լեռը: Այս շրջաններում քամու հոսքի տևողությունը տարեկան կտրվածքով հասնում է մինչև 5200 ժամ/տարի, երբ քամու նվազագույն արագությունը 5-6 մ/վրկ է: Ցանցային տեղակայանքների տնտեսապես նպատակահարմար ներուժը բնութագրվում է 15-20 ՄՎտ:

Հայաստանը ունի երկրաջերմային էներգիայի զգալի պաշարներ և հնարավորություններ՝ էլեկտրաէներգիայի և ջերմության արտադրության համար: Առավել հեռանկարային է համարվում երկրաէներ-

գետիկ պաշարների օգտագործումը ջերմամատակարար-ման բնագավառում: Տարածքային տեսակետից հեռանկարային է համարվում կենտրոնական հրաբխային գոտին: Երկրաբանական աշխատանքները այդտեղ թույլ տվեցին հայտնաբերել հեռանկարային երկրաջերմային և ապարաջերմային հանքավայրեր (Ջերմաղբյուր, Սիսիան և այլն):

Էներգետիկան հանդիսանում է տնտեսության այն բնագավառներից մեկը, որը որոշում է տնտեսական զարգացման և բնակչության սոցիալական բարեկեցության աստիճանը:

Հանրապետության էներգետիկ համալիրը ընդգրկում է էլեկտրա-, գազա-, վառելիքա- և ջերմամատակարարման համակարգերն՝ իրենց արտադրող, տեղափոխող, բաշխող, շինարարական, մոնտաժային, կարգաբերման, նորոգման, սպասարկման, կապի և այլ ստորաբաժանումներով: Հանրապետության էլեկտրաէներգետիկ համակարգի մեջ մտնում են.

- Երեք ջերմաէլեկտրակայաններ՝ 1756 ՄՎտ հզորությամբ և տարեկան մինչև 9 մլրդ. կՎտժ էլեկտրաէներգիայի արտադրության հնարավորություններով: Կայանները գործարկվել են 1963-1974 թվականների ընթացքում:
- Ջրաէլեկտրակայանների Սևան-Հրազդանի և Որոտանի կասկադները՝ համապատասխանաբար 556 և 404 մեգավատ հզորությամբ և 480 մլն. կՎտժ (ոռոգման ռեժիմներում) և շուրջ 1 մլրդ. կՎտժ արտադրական հնարավորություններով: Կասկադների էլեկտրակայանները գործարկվել են 1936-1966-1989 թվականների ընթացքում:

- Հայկական ատոմակայանը՝ 815 ՄՎտ դրվածքային հզորությամբ և մինչև 5.6 մլրդ. կՎտժ արտադրության չափերով: Գործարկվել է 1976-1980 թվականների ընթացքում: 1989 թվականին, շահագործումից դուրս բերվելուց հետո, միայն թիվ 2 էներգաբլոկը վերագործարկվել է 1995 թվականի նոյեմբերին՝ առ այսօր արտադրելով ավելի քան 6 մլրդ. կՎտժ էլեկտրաէներգիա:
- Ընդհանուր թվով 50 փոքր ջրաէլեկտրակայաններ՝ 124 մեգավատ հզորությամբ և մինչև 240 մլն. կՎտժ արտադրության հնարավորություններով:

Էլեկտրաէներգետիկ համակարգն արտադրել է մինչև 15.5 մլրդ.կՎտժ էներգիա 1980-ական թվականներին և 6.5-7.0 մլրդ.կՎտժ՝ վերջին տարիներին:

Գազամատակարարման համակարգն իրենից ներկայացնում է մայրուղային և օղակավորված բաշխիչ գազամուղների ցանց, որի կազմի մեջ մտնում են կարգավորման, պաշտպանության, պահեստավորման և այլ սարքավորումներ ու տնտեսություններ: Հայաստանի գազատրանսպորտային համակարգն ընդգրկում է 1800 կմ երկարության մայրուղային գազատարներ, 11650 կմ երկարության տարբեր ճնշումների բաշխիչ ցանցեր:

Էներգետիկ համալիրի աշխատանքն ապահովող մյուս հիմնական էներգառեսուրսը մագուիթն է, որի մատակարարումը կատարվում է երկաթուղով՝ վերջին տարիներին բավականին բարդ և թանկ նստող երկաթուղով: Համալիրն ունի էլեկտրակայաններին և Գյումրիի կաթսյաատանր կից զարգացած պահեստավորման տնտեսություն՝ շուրջ 358 հազար տ տարողությամբ:

Առկա արտադրական ենթակառուցվածքի պայմաններում համալիրն ի վիճակի է ապահովելու էլեկտրաէներգիայի փոխանակումներ հարևան երկրների հետ: Ներկայումս իրականացվում է էլեկտրաէներգիայի փոխանակում Իրանի Իսլամական Հանրապետության հետ և արտահանում՝ Վրաստան: Հայաստանի նպաստավոր աշխարհագրական դիրքը թույլ է տալիս հայտարարել «բոլոր ուղղություններով» էներգաքաղաքականություն, որը կնպաստի ներպետական և միջտարածաշրջանային էներգափոխանակումների զարգացմանը:

բ) Հողային ռեսուրսներ

Հայաստանը սակավահող երկիր է: Գյուղատնտեսական օգտագործելի հողատարածությունները կազմում են երկրի տարածքի 68.9%-ը, իսկ վարելահողերը ընդամենը 22.6%-ը: Բնակչության մեկ շնչին բաժին է ընկնում 0.57 հա գյուղատնտեսական օգտագործելի հող և 0.15 հա վարելահող:

Այստեղից էլ առաջ է եկել այն հիմնայականը, որ Հայաստանի գյուղատնտեսության զարգացման հիմնական ուղին հողային ռեսուրսների ինտենսիվ օգտագործումն է, այսինքն միավոր հողա-տարածության հաշվով առավելագույն բերքի ստացումը:

Հայաստանը լեռնային երկիր է, որի բնակլիմայական պայմանները, ըստ բարձրադիր գոտիականության փոխվում են փոքր տարածության վրա, որտեղից էլ առաջացել է հողատեսքերի բազմազանությունը:

Հայաստանը քարերի երկիր է: Այդ պատճառով, շեշտադրելով հայ գյուղացու աշխատասիրությունը, մեզ անվանում են քարից հաց քանող ժողովուրդ: Դրա ապացույցը Թալինի, Աշտարակի Բաղրա-

մյանի տարածաշրջանների այն հազարավոր հեկտար քարաստաններն էին, որոնք մելիորացվելուց հետո այսօր դարձել են պտղատու այգիներ և բերքառատ դաշտեր:

Մելիորացման ենթակա զգալի տարածություններ դեռևս կան վերը նշված տարածաշրջաններում, ինչպես նաև Արարատի, Վայքի, Եղեգնաձորի, Մեղրու տարածաշրջաններում, սակայն այսօր այդ աշխատանքների իրականացումը պետական միջոցներով խիստ դժվար է:

Այդուհանդերձ, պետական միջոցների հաշվին իրականացվում են մի շարք միջոցառումներ, որոնց նպատակն է վերականգնել դեգրադացված ջրաէկոհամակարգերը, կանխարգելել հեղեղները, դրենաժային ցանցերի կառուցման և շահագործման միջոցով կանխել հողերի գերխոնավացման և երկրորդային աղակալման վտանգը, ինչպես նաև լեռնային արտոններն ապահովել անասունների համար խմելու ջրով:

Գյուղատնտեսական արտադրության արդյունավետ կազմակերպմանը լրջորեն խոչընդոտում են գյուղացիական տնտեսությունների փոքր չափերը և գյուղատնտեսության ոլորտում տնտեսավարման տարբեր ձևերի արմատավորման դանդաղ ընթացքը: Ներկայումս մեկ գյուղացիական տնտեսությանը միջին հաշվով բաժին են ընկնում 1.4 հա գյուղատնտեսական հողատեսքեր, այդ թվում 1.1 հա վարելահող, որը հնարավորություն չի ընձեռում իրականացնել արդյունավետ տնտեսավարում և ինտենսիվ տեխնոլոգիաների կիրառում: Միաժամանակ, Հայաստանի Հանրապետության Ազգային վիճակագրական ծառայության տվյալների համաձայն, վարելահողերի շուրջ 33%-ը նպատակային նշանակությամբ չի օգտագործվում: Այդ հողա-

տարածության մի մասը գտնվում է հայ-ադրբեջանական սահմանի վտանգավոր գոտում: Վերջին տարիներին ականազերծման ծրագրերի շնորհիվ որոշ հողատարածություններ ներգրավվել են արտադրական շրջանառության մեջ:

Աղյուսակ 1

Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսական նշանակության հողերը և դրանց կառուցվածքը (01.01.2013թ.)

Հողի տեսակները	Զբաղեցրած տարածքը, հազ. հա	Կառուցվածքը, %	Այդ թվում՝ ոռոգման ենթակա հողատարածությունը	
			Տարածությունը, հա	Կառուցվածքը, %
1. Գյուղատնտեսական նշանակության հողեր	2051.0	100	155.76	100
այդ թվում՝ վարելահողեր	448.2	57.89	122.42	78.60
բազմամյա տնկարկներ*	33.3	1.56	31.84	20.44
խոտհարք	121.8	0.72	1.50	0.96
արոտավայրեր	1655.3	52.66	-	-
այլ հողեր	392.4	18.60	-	-
2. Անտառային հողեր		-	0.43	-

*) չի ներառում տնամերձ հողամասերի բազմամյա տնկարկները:

Հայաստանի հողային ֆոնդը, համաձայն 2013 թվականի հողային հաշվեկշռի, ըստ նպատակային օգտագործման բաժանվում է կատեգորիաների և հողատեսքերի (աղյուսակ 1):

Համաձայն հողային ֆոնդի հաստատված կազմի (2013թ.)՝

- գյուղատնտեսական նշանակության հողերը կազմում են 68.9%.

- բնակավայրերի հողերը՝ 2.2 %, որոնց 90 %-ը զբաղեցնում են շենքերն ու կից կառույցները.
- արդյունաբերության, տրանսպորտի, կապի և այլ հողերը 3.2%.
- բնապահպանական, առողջարարական, հանգստավայրերի, մարզական և պատմամշակութային նշանակության հողերի տարածքը՝ 7.7 %.
- անտառային ֆոնդի հողերը՝ 10.5%.
- ջրային ֆոնդի հողերը (առանց Սևանա լճի ջրային տարածքի) 0.7 %.
- պահուստային ֆոնդի հողերը՝ 6.8 %:

Հողային ֆոնդի 2974.3 հազար հա ընդհանուր տարածքից արմատական ապարների ելքերը, ավազները, ջրերի և այլ տարածքները կազմում են 358.3 հազար հա, (ընդհանուրի 12 %-ը) (հավելված 9):

գ) ՀՀ ջրային ռեսուրսները և ոռոգման համակարգը

Հայաստանում առաջնահերթ խնդիրներից են ջրային ռեսուրսների ճիշտ հաշվառումը, բաշխումը և աղտոտումից պահպանումը, քանի որ մոտ 200 հազար մարդ բնակվում է ջրա-սակավ շրջաններում, որով խոչնդոտվում է վերջիններիս տնտես-ական զարգացումը:

Հանրապետության մակերեսային ջրային պաշարները տարեկան կազմում են 6250 մլն.մ³, իսկ հաստատված շահագործման ենթակա ջրային պաշարները՝ 1200 մլն.մ³:

Հայաստանի գետերը լեռնային են, մեծ մասը փոքր, սակավաջուր և ամռան ամիսներին հիմնականում չորանում են: Դրանց միջին

տարեկան հոսքը կազմում է մոտ 7.187 մլրդ.մ³, սակավաջուր տարիներին այն հասնում է 5.2 մլրդ.մ³-ի: Հանրապետության աշխարհագրական դիրքը այնպիսին է, որ գրեթե բոլոր գետերն արտահոսում են նրա սահմաններից դուրս:

Լճերը բարձր լեռնային են և բավականին փոքր, բացառությամբ Սևանա լճից (հավելված 6):

Հանրապետության ջրային ռեսուրսների պահպանության և արդյունավետ օգտագործման հիմնախնդիրներից մեկը Սևանա լճի պահպանությունն է, որի քաղցրահամ ջրերը տարածաշրջանի համար հանդիսանում են ապագա խմելու ջրերի միակ աղբյուրը: Վերջին 50 տարիների ընթացքում Սևանա լճի մակարդակը նվազել է շուրջ 20 մետրով: Ջուրն օգտագործվել է էլեկտրաէներգիայի արտադրության և ոռոգման նպատակներով: Լիճը սնելու համար կառուցվել և 1981 թվականին շահագործման հանձնվեց Արփա-Սևան թունելը, որով Արփա գետի ջրերը, տարեկան մոտ 300 մլն.մ³, տեղափոխվում են դեպի Սևանա լիճ: Լճի մակարդակի պահպանման համար կառուցվել է Որոտանի ջրատեխնիկական կառույցը, որի շահագործումից հետո (2004թ.) Սևանա լիճ է տեղափոխվում տարեկան ևս 165 մլն.մ³ ջուր:

Հայաստանում, ոռոգման ջրի կարիքների բավարարման նպատակով, կառուցվել են 74 ջրամբարներ՝ 986.0 մլն.մ³ ընդհանուր տարողությամբ: Միայն Մանթաշի ջրամբարն է, որ կառուցվել է խմելու և տնտեսական ջրամատակարարման նպատակով: Ներկայումս շինարարության ընթացքի մեջ են տասը ջրամբարներ՝ 396 մլն.խոր.մ ընդհանուր տարողությամբ: Հայաստանի 1.0 մլն.մ³ (հավելված 11):

Հայաստանում ստորերկրյա ջրերը բաշխված են անհավասարաչափ, և դրանց պաշարները գնահատվում են 4.017 մլրդ. մ³: Զրային

ռեսուրսների շուրջ 70 %-ը հոսում է դեպի Արարատյան դաշտ, որի ջրային պաշարները գտնվում են 40-ից մինչև 300 մ խորություններում: Խորը գտնվող ջրային պաշարները հիմնականում օգտագործվում են խմելու և տնտեսական նպատակներով: Վերին ջրային շերտը (մինչև 40 մ խորությամբ) օգտագործվում է միայն գյուղատնտեսական և արդյունաբերական նպատակներով: Տարվա ընթացքում ստորերկրյա ջրերի մակարդակը տատանվում է շուրջ 1 մետրով:

Հայաստանում բուսաբուծության ճյուղի համախառն արտադրանքի ավելի քան 75%-ը ստացվում է ոռոգվող հողատարածություններից: Հետևաբար, ոռոգումը և ջրային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործումը երկրի տնտեսության կարևոր գերակայություններից են:

Հայաստանի տարածքին, ինչպես շատ լեռնային երկրներում, բնորոշ է զարգացած, բայց անհամասեռ ջրագրական ցանցը: Գետային ցանցի խտությունը փոփոխվում է մեծ միջակայքում 0-2.5 կմ/կմ², միջինը կազմելով մոտ 0.8 կմ/կմ²:

Հայաստանի տարածքում մակերևութային ջրերի վերականգնվող պաշարները տարեկան կազմում են 7.2 մլրդ խմ: Այս ջրերից օգտագործվում են մոտ 2.3 մլրդ խմ (նախկինում 4 մլրդ խմ), որից 2 մլրդ խմ (նախկինում 3 մլրդ խմ) ոռոգման և արտադրության մյուս ոլորտների մատակարարման, իսկ 430.0 մլն խմ (նախկինում 550 մլն խմ) խմելու և կենցաղային նպատակների համար:

Իր մեծությամբ և տնտեսական նշանակությամբ ամենակարևոր բնական ջրային օբյեկտը Սևանա լիճն է: 1949-1962թթ., Սևանա լճի ջրերն անխնա բաց թողնելուց առաջ, ջրի ծավալը կազմել է 58.5 մլրդ խմ: Այդ չարաբաստիկ 13 տարիների ընթացքում Սևանա լճից ջրի բաց

թողումը տարեկան միջին հաշվով կազմել է 1400 մլն խմ, որի պատճառով ջրի ծավալը նվազել է մինչև 33.0 մլրդ խմ, իսկ մակարդակը իջել է 19.6 մ-ով: Դա մեծ վնաս է հասցրել լճի էկոհամակարգին դառնալով հիմնական ջրաբանական չափանիշների ապակայունացման պատճառ: Սևանա լճից նման տեմպերով ջրի բացթողումը կարճ ժամանակահատվածում կարող էր հասցնել լճի ճահճացման ու վերջնական անկման: 1961թ. Հայաստան այցելած ԽՄԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Նիկիտա Խրուշչովը որոշում կայացրեց խիստ սահմանափակել լճից ջրի բացթողումը և Սևանի փրկության համար կառուցել 49 կմ երկարությամբ թունել, որը հնարավորություն կտար Արփա գետի հոսքից տարեկան 250 մլն խմ ջուր փոխադրել Սևան:

Արփա-Սևան թունելը շահագործման հանձնվեց 1981 թվականին: Դա հնարավորություն տվեց մինչև 1990թ. լճի մակարդակը բարձրացնել 0.9 մ-ով: Սակայն 1991-2000թ Հայաստանի էներգետիկ ձգնաժամի հաղթահարման նպատակով կտրուկ ավելացավ Սևանա լճից էներգետիկ նպատակով ջրի բացթողումը, որի հետևանքով ջրի մակարդակը կրկին իջավ 1.5 մ-ով:

Լճի ջրային պաշարների համալրման նպատակով կառուցվեց Սպանդարյանի ջրամբարից Որոտան-Արփա թունելը, որը շահագործման հանձնվեց 2004թ. վերջին: Այս թունելով հնարավոր եղավ տարեկան 165 մլն խմ ջուր Որոտան գետից ուղղել դեպի Սևան:

Ներկայումս խիստ սահմանափակված է Սևանա լճից ջրի բացթողումը, որը նպաստում է լճի մակարդակի բարձրացմանը և էկոլոգիական հավասարակշռության վերականգնմանը: Ավելին, «Սևանա լճի պահպանման մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի

պահանջներին համապատասխան հանրապետության նախագահի հրամանագրով ստեղծվել է Սևանա լճի հիմնախնդիրների ուսումնասիրության հանձնաժողով, որը զբաղվում է Սևանի մակարդակի բարձրացման հարցերով:

Հայաստանի ջրային պաշարների կանոնակարգված օգտագործման համար ամենակարևոր ջրատեխնիկական կառույցները ներկայումս գործող 74 ջրամբարներն են: Այստեղ կուտակվում է 1272 մլն խմ ջուր, որն արտաքին հոսքի ընդամենը 17.7 տոկոսն է: Կլիմայի գլոբալ փոփոխության հետևանքների հաղթահարումը և երկրի տնտեսական զարգացման շահերը պահանջում են մշակել ռազմավարական ծրագիր և ջրամբարներում կուտակվող ջրի ծավալը հասցնել մինչև 3 մլրդ խմ-ի: Դա աշխարհում քաղցրահամ ջրի պահանջարկի կտրուկ ավելացման, երկրի գյուղատնտեսության, էներգետիկայի և բնապահպանական հիմնախնդիրների լուծման հրամայականն է:

դ) Անտառային ռեսուրսներ

Հայաստանի Հանրապետության անտառային պետական ֆոնդը 2012 թվականի հաշվառման արդյունքներով կազմում է մոտ 410.2 հազ.հա, որից 284.3 հազ. հա-ն անտառածածկ տարածքներ են, այդ թվում մոտ 50 հազ.հա-ն արհեստական անտառներ (<< տարածքի 9.56 %-ը):

Հայաստանի Հանրապետության անտառները լեռնային են, ունեն ընդգծված հողապաշտպան, ջրապաշտպան և կլիմայակարգավորիչ նշանակություն, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական, գիտական բարձր արժեք և հարուստ կենսաբազմազանություն:

<< անտառների բնափայտի միջին պաշարը կազմում է 125 մ³/հա, տարեկան միջին աճը՝ 1.3 մ³/հա: Երկրի յուրաքանչյուր բնա-

կշին բաժին է ընկնում 0.11 հա անտառապատ տարածություն, որը ծավալային արտահայտությամբ կազմում է մոտ 12 մ³ բնափայտի կենսազանգված:

Անտառները հիմնականում զբաղեցնում են բարձր թեքության խիստ կտրտված լեռնալանջերը ծովի մակերևույթից մոտ 500-2350 մ բարձրության վրա: Անտառային գոտիներին բնորոշ են չափավոր բարեխառն կլիման, խիտ ջրային ցանցը, կտրտված ռելիեֆը և անհավասարաչափ տեղաբաշխվածությունը:

Հայաստանի Հանրապետության հյուսիս-արևելյան շրջաններում անտառապատվածությունը կազմում է 29%, հարավ-արևելյանում՝ 13 %, իսկ կենտրոնականում՝ 2 %: Անտառների անհավասարաչափ տեղաբաշխվածությունը պայմանավորված է բնակլիմայական առանձնահատկություններով և մարդածին գործոնի բացասական ազդեցությամբ, ինչը ժամանակի ընթացքում հանգեցրել է անտառային տարածքների կրճատման ու համակեցության քայքայման:

Հայաստանն ունի հարուստ կենսաբազմազանություն. հանդիպում են 236 տեսակի ծառեր և թփեր, որոնցից բնական անտառներ կազմող հիմնական տեսակներն են արևելյան հաճարենին, կաղնին, վրացական կաղնին, արևելյան բոխին, կովկասյան բոխին և Կոխի սոճին: Այս տեսակները զբաղեցնում են երկրի անտառածածկ տարածքի 89.1 %-ը կազմելով անտառների ընդհանուր պաշարի 97.2 %-ը:

Հաճարենու անտառները տարածված են ծովի մակարդակից 950-2000 մ, իսկ մաքուր հաճարուտը 1000-1800 մ բարձրության վրա և հիմնականում զբաղեցնում են հյուսիսային, հյուսիս-արևելյան, հյուսիս-

արևմտյան լեռնալանջերը: Խառը հաճարուտներում հանդիպում են նաև կաղնին, հացենին, թեղին, լորենին, բոխին, թխկին և այլն:

Հաճարենու անտառները, ի տարբերություն կաղնուտի, հիմնականում աճում են երկրի հյուսիսում:

Կաղնուտը բնութագրվում է բարդ և բազմազան տիպաբանական կազմով, հիմնականում զբաղեցնում է հարավային լուսավորված լանջերը և տեղաբաշխված է 600-2200 մ բարձրություններում:

Հայաստանի Հանրապետությունում կա կաղնու անտառների հինգ տեսակ, որը զբաղեցնում է անտառածածկ տարածքի 35.9%-ը:

Բոխուտը տարածված է հյուսիսային Հայաստանում ծովի մակարդակից 900-2000 մ, իսկ հարավայինում 850-2300 մ բարձրության վրա՝ աճելով բոլոր դիրքադրության լանջերին՝ մաքուր (հաճախ երկրորդային ծագման) և խառը ծառուտի տեսքով: Բոխուտը զբաղեցնում է անտառածածկ տարածքի 16.5 %-ը 6.0 մլն մ³ բնափայտի պաշարով (14.4 %):

ՀՀ անտառների բաղկացուցիչ մասն է կազմում սոճուտը, որտեղ հիմնական տեսակը Կոխի (կովկասյան) սոճին է: Հանդիպում են նաև, արևելյան կաղնին, հազվադեպ՝ հաճարենին:

Կան սոճու արհեստական տնկարկներ, որտեղ անտառ կազմող տեսակը սովորական և դրիմյան սոճիներն են: 1900-2300 մ բարձրության վրա ներկայացված են առավելապես խառը, մերձալպյան նոսր անտառները: Այստեղ անտառ կազմող ծառատեսակներ են Լիտվինովի կեչին, բարձր լեռնային թխկին, սովորական արոսենին և այլն:

Պատմական ողջ ժամանակաշրջանում մարդու անհեռատես տնտեսական գործունեության հետևանքով, անտառածածկ տարած-

քննչի կրճատումից բացի, տեղի են ունեցել ծառատեսակների կազմի և դրանց զբաղեցրած տարածքների զգալի փոփոխություններ: Խիստ կրճատվել է կովկասյան սոճու, հատապտղային կենու արջատխլենու և այլ ծառատեսակների գերակշռությամբ ծառուտների տարածքը, որի հետևանքով դրանք հանդիպում են կղզյակների և հատուկենտ ծառերի ձևով:

20-րդ դարում Հայաստանի անտառներն առնվազն երկու անգամ ենթարկվել են գերհատումների:

Ներկայումս Հայաստանի բնական անտառների մոտ 70 %-ը կազմալուծված ու ծերացած է, համեմատաբար դժվարամատչելի հասուն և գերհասուն անտառներում կենտրոնացված են փայտանյութի զգալի պաշարներ, որոնք ռելիեֆի կտրտվածության և դժվար հասանելիության պատճառով դուրս են մնում անտառօգտագործման ծրագրից:

ե) Կենսաբանական ռեսուրսներ

Հայաստանի կենսաբազմազանության առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ նրանում բարձր տոկոս են կազմում մարդու գործունեության տարբեր ոլորտներում օգտագործվող տեսակները: Կենսառեսուրսները ներառում են մարդկանց համար փաստացի կամ պոտենցիալ օգտակար կամ արժեքավոր գենետիկական ռեսուրսները, օրգանիզմները, դրանց մասերն ու արգասիքները, պոպուլացիաները կամ էկոհամակարգերի բիոտիկ բաղադրիչները:

Հայկական լեռնաշխարհն աչքի է ընկնում իր կենսաշխարհի մեծ բազմազանությամբ, որում էնդեմիկ և ռելիկտային բույսերի ու կենդանիների տեսակները մեծ տոկոս են կազմում: Այստեղ է գտնվում աշխարհի մշակովի բույսերից որոշների հայրենիքը, ինչպես, օրինակ՝

ցորենի, տարեկանի, ծիրանենու, դեղձենու և այլն: Բուսական-դանական աշխարհի յուրօրինակ համակեցությունները վաղուց ի վեր դարձել են միջազգային գիտական աշխարհի ուսումնասիրության առարկան, իսկ Հայաստանը այդ բնագավառի միջազգային գիտական զբոսաշրջության կենտրոն:

Հայաստանի անտառների կազդուրիչ և բուժիչ կլիման, ուտելի, գեղազարդային և բուժիչ բույսերը, մրգերը, որսականդանիները, գիտաճանաչողական ու գեղագիտական նշանակության հազվագյուտ և էնդեմիկ բույսերն ու կենդանիները, բնության հուշարձանները կազմում են երկրի կենսաբանական ռեկրեացիոն ռեսուրսները:

Հայաստանի բուսական աշխարհը շատ հարուստ է օգտակար բուսատեսակներով: Ըստ պատմական տվյալների, Հայաստանում դարեր շարունակ տարբեր նպատակներով օգտագործվել են մոտ 2000 տեսակ դեղատու, սննդային, ներկատու, դաբաղանյութային, տեխնիկական և տնտեսապես արժեքավոր այլ վայրի օգտակար բույսեր:

Հայաստանի վայրի բույսերն ըստ օգտագործման նշանակության կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ.

ա) Ուտելի և համեմունքային բույսեր - ներկայացված են 282 տեսակի ծաղկավոր բույսերով, որոնք օգտագործված են թարմ և վերամշակված վիճակում: Դրանցից շատերը (բոխին, շրեշը, շուշանը, դանձիլը և ուրիշներ) բնակչության կողմից անխնա օգտագործելու հետևանքով ներկայումս դարձել են հազվագյուտ կամ գտնվում են ոչնչացման վտանգի տակ: Հայաստանում հայտնաբերված մոտ 300 տեսակի ուտելի սնկերից բնակչության կողմից օգտագործվում է մոտ 10 տեսակ:

բ) Կերային բույսեր - Հայաստանի Հանրապետության կերահանդակները առանձնանում են բուսական համակեցությունների մեծ բազմազանությամբ: Հանրապետության բնական կերահանդակները զբաղեցնում են մոտ 834 հազար հա, որոնցից խոտհարքները՝ 140 հազար հա, արոտավայրերը՝ 694 հազար հա: Ընդ որում, յուրաքանչյուր լանդշաֆտային գոտին առանձնանում է իրեն բնորոշ բուսական համակեցություններով (հավելված 8):

գ) Բնափայտային ռեսուրսներ - Ժառատեսակների փայտանյութի օգտագործումը կատարվում է վառելիքի, շինարարության, զանազան մանր գործիքաշինության և կենցաղային նպատակներով: Հատկապես բարձր է գնահատվում կաղնու, հաճարենու, բոխու բնափայտը: Ըստ անտառային պաշարների հաշվառման վերջին տվյալների (2010 թվական)՝ անտառային ֆոնդի փայտանյութի ընդհանուր պաշարը կազմում է 39.64 մլն. խոր.մ, իսկ տարեկան վերաճը՝ 354 հազար խոր.մ: Հայաստանի դենդրոֆլորայի տեսակային կազմի մոտ 40 %-ը (120 տեսակ), որպես վայրի պտղատու տեսակներ, մեծ կիրառություն ունեն պահածոների արտադրության մեջ և, որպես դիմացկուն պատվաստակալ տնտեսապես արժեքավոր ու բարձր բերքատու պտղա-հատապտղային բույսերի սորտեր ստանալու համար:

դ) Դեղաբույսերը նույնպես Հայաստանի ֆլորայում ունեն մեծ տեսակարար կշիռ (մոտ 10 %): Առավել մեծ նշանակություն ունեն սզնի, դժնիկ, գիհի, ծորենի, մասրենի, սրոհունդ և այլ ցեղերի բազմաթիվ ներկայացուցիչներ: Որոշ դեղաբույսեր (անթառամը, դադը, ուրցը, մատուտակը, լոշտակը) հավաքվում են մեծ քանակություններով:

ե) Մեղրատու տեսակներ (շուրջ 350 տեսակ) - դրանցից են թխկին, կորնգանը, առվույտը, լորենին, երեքնուկը և այլն: Մեղրա-արտադրության կարևոր տարածքներն են Սևանա լճի ավազանը, Թալինի և Մեղրու տարածաշրջանները:

զ) Գեղազարդ տեսակներ - դրանք հատկապես ծառերն են, թփերը և բազմաթիվ դեկորատիվ խոտաբույսեր (մոտ 300 տեսակ), որոնք ներկայումս օգտագործում են ծաղկեփնջերի և ծաղկեպսակների ձևավորման համար:

է) Եթերայուղատու բույսեր (շուրջ 120 տեսակ) - հիմնականում պատկանում են ուրց, անթառամ, օշինդր և մի շարք այլ ցեղերին:

ը) Ներկատու բույսերը նույնպես ընդգրկում են մոտ 120 տեսակ: Դրանցից են իշակաթնուկ, դժնիկ, կտտկենի, տորոն և մի շարք այլ ցեղերի բազմաթիվ ներկայացուցիչներ:

Հատուկ նշանակություն ունեն նաև վիտամինատու (մոտ 130 տեսակ), դաբաղանյութեր պարունակող (մոտ 60 տեսակ) և խեժատու (60 տեսակ) բուսատեսակները:

Կենդանական ռեսուրսներ. Հայաստանում վայրի կենդանիները հիմնականում օգտագործվում են որսորդական, ձկնորսական և դեղագործական նպատակներով:

Որսորդության պաշարներ. Հայաստանում հանդիպող 83 տեսակ կաթնասուններից որսի օբյեկտ կարող են հանդիսանալ մոտ 20-ը՝ ազնվացեղ կովկասյան եղջերու, բծավոր եղջերու, բեզուարյան այծ, հայկական մուֆլոն, գորշ արջ, այծյամ, վարազ, ջրասամույր, գետի ճահճակուղբ, կզաքիս, աքիս, գայլ, աղվես, վայրի անտառային կատու, նապաստակ և այլն: Սակայն այս ցանկում նշվածների մեծ մասը ոչ կարգավորված օգտագործման և բացասական այլ գոր-

ծոնների ազդեցության հետևանքով մեծ մասամբ արգելված որսակենդանիներ են, քանի որ գրանցված են ազգային և միջազգային Կարմիր գրքերում:

Տեսակային առումով թռչունները որպես որսի օբյեկտ ավելի հարուստ են: Մշտաբնակ որսի թռչուններից հանրապետությունում հանդիպում են՝ կովկասյան մարեհավ, ուլար, կաքավ գորշ, աղավնի թխակապույտ, կաքավ քարի, փարփար սև, կտցար սևուկ, մեծ սուզակ, փոքր սուզակ, կռնչան բադ, մոխրագույն բադ և այլն:

Ամառային բնադրող թռչուններից որսի օբյեկտ են հանդիսանում լորը, անտառային աղավնին, տատրակը, մոխրագույն կռունկը, գեղանի արոսը, ոտնացուլիկը, բզակտուցը, անտառակտցարը, մորակտցարը, մոխրագույն սագը, խայտաբղետ բադը և այլն: Մեծ քանակ են կազմում չվող որսաթռչունները:

Ընդհանուր առմամբ, որսի թռչուններից Հայաստանում առկա են հետևյալ խմբերի ներկայացուցիչները. հավամաններ (3 տեսակ), աղավնիներ (4), կռնեխներ (2), հովվիկներ (5), կռունկներ (2), արոսներ (3), կտցարներ (30), սուզահավեր (2), սուզակներ (2), սագեր (23), բարձրասրունքներ (4) և ճնճղուկազգիներ (7), ընդամենը՝ 89 տեսակ: Սակայն ոչ բոլորն են որսի ենթակա, քանի որ գրանցված են ազգային Կարմիր գրքում:

Վերջին տասնամյակում հանրապետությունում չեն իրականացվել կենդանական պաշարների հաշվառման աշխատանքներ, բացառությամբ որոշ որսակենդանիների հաշվառումը, որի հիման վրա ՀՀ Բնապահպանության նախարարության կողմից տրվում են արտոնագրային որսի թույլտվություններ:

Չկնային պաշարներ. Հայաստանի ջրավազանները հարուստ են արժեքավոր ձկնատեսակներով: Տեղական արժեքավոր ձկնատեսակներից են՝ Սևանի իշխանը, կողակը, Սևանի բեղլուն, կարմրախայտը, բեղլուն, գետային կողակը, լոքոն, Արաքսի ենթաբերանը և այլն: Չկարգավորված օգտագործման և բնակմիջավայրերի էկոլոգիական պայմանների վատթարացման հետևանքով ներկայումս տեղական ձկնատեսակների մեծ մասի պաշարները խիստ նվազել են, առանձին տեսակներ հայտնվել են անհետացման եզրին և գրանցվել են ազգային Կարմիր գրքում: Հանրապետության ձկան պաշարների համալրման նպատակով, սկսած 1930-ական թվականներից, տարբեր ջրավազաններում (բնական և արհեստական) կլիմայավարժեցրել են սիգը, տարբեր ծածանազգիներ, որոնք այսօր ձկնորսական հիմնական պաշարներն են:

Ներկայումս արդյունագործական ձկնորսության 90 %-ը իրականացվում է Սևանա լճում առանձին տարիներին կազմելով շուրջ 2000 տոննա: Մինչև լճի մակարդակի իջնելը հիմնական որսատեսակներն էին Սևանի իշխանը, Սևանի կուլակը, մակարդակի իջեցումից հետո՝ սիգը, արծաթափայլ ծածանը:

Սիրողական ձկնորսությունը թույլատրվում է բոլոր գետերում և լճերում՝ բացառությամբ բնության հատուկ պահպանվող տարածքների:

Ղեղագործական պաշարներ. Ղեղագործական տարբեր պրեպարատների պատրաստման նպատակով օգտագործվող հիմնական կենդանատեսակներից են՝ ձեռնաթևավորները (23 տեսակ), որոնց թռչնաղբն օգտագործում են ղեղագործության մեջ. գորշուկը, որի յուղն օգտագործվում է ժողովրդական բժշկության մեջ. թունավոր

օձերը (հայկական իժ, գյուրգա), որոնց թույնն օգտագործվում է դեղագործական նպատակներով:

Գենետիկ ռեսուրսներ. Հայկական լեռնաշխարհը ընտելացված կենդանական էնդեմիկ ցեղերի և մշակաբույսերի ծագման կենտրոններից մեկն է: Հնէաբանական հետազոտություններով պարզված է, որ դեռևս նեոլիթի դարաշրջանում Հայաստանում բուծվել են արագավազ տեղական ձիերի, տավարի, ոչխարների և խոզերի էնդեմիկ ցեղեր: Հին հայկական սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվում են այժմ էլ մեզ մոտ բուծվող տարբեր գյուղատնտեսական կենդանիների տեսակներ:

Մ.թ.ա. 9-րդ դարի կեսերին հայտնի էին ոչխարների կոպտաբուրդ էնդեմիկ ցեղերը, որոնք ժողովրդական սելեկցիայի միջոցով կատարելագործվել են և բուծվում են նաև այժմ (մազեխ, բուլախ, դարաբաղի): Բազմաթիվ հեղինակների կողմից նշվում է, որ հայկական լեռնաշխարհը եղել է այծերի ընտելացման բնօրրաններից մեկը: Այծերի էնդեմիկ ցեղերից հայտնի է եղել հատկապես Կիլիկիայի նրբագեղմ այծը: Ձիերի դարաբաղյան ցեղը նույնպես հանդիսանում է Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնակ:

Հայկական լեռնաշխարհում էթնոբուսաբանական նյութերի տարիքը հաշվվում է մ.թ.ա.8-րդ հազարամյակից: Իսկ պեղումների միջոցով հայտնաբերված մշակովի բույսերի և դրանց ազգակիցների ածխացած մնացորդների տարիքը հաշվվում է մ.թ.ա. 5-րդ հազարամյակից: Ըստ հնէաբանական, էթնոբուսաբանական ուսումնասիրությունների՝ Հայաստանի տարածքում մշակվել են ցորենի, գարու, տարեկանի, կորեկի, վարսակի, ոլոռի, ոսպի, սիսեռի, բակլայի, քունջութի, սորուկի, ձմերուկի, խաղողի, ծիրանի, սերկևիլի, սալորի, կեռա-

սի, նռան, կաղինի, դեղձի, խնձորի, եթերատու և այլ բույսերի տարբեր տեսակներ:

Հայաստանի մշակաբույսերի վայրի ազգակիցները հիմնականում ներկայացված են հետևյալ խմբերով.

Հացաբույսեր - Ցորեն - աշխարհում հայտնի վայրի ցորենի 4 տեսակներից այստեղ աճում են երեքը՝ վայրի միահատ, ուրարտու և վայրի արարատյան: Վերջին երկուսը առաջին անգամ հայտնաբերվել են Հայաստանում, որոնք բնորոշվում են ներտեսակային մեծ բազմազանությամբ՝ 110-ից ավելի տարատեսակներով:

Այծակ - Ցորենին մոտ ցեղ է, որի տեսակները մասնակցել են կարծր և փափուկ տեսակների խմբերի առաջացմանը: Հայաստանում հայտնաբերվել է 9 տեսակ՝ ներտեսակային մեծ բազմազանությամբ:

Տարեկան - Հայաստանում աճում են վայրի միամյա և վայրի բազմամյա տեսակները:

Գարի - հայտնաբերվել են 8 վայրի տեսակներ՝ ներտեսակային մեծ բազմազանությամբ: Առանձնապես մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում երկշարք վայրի և սոխուկավոր վայրի տեսակները:

Հատիկաընդեղեններ - Հայաստանում հայտնաբերվել են լոբու 3, ոսպի 2, ոլոռի 3, բակլայի վայրի տեսակներ:

Կերաբույսեր - հիմնականում պատկանում են բակլազգիների և դաշտավուկազգիների ընտանիքներին: Բակլազգիների ընտանիքից տարածված են առվույտի՝ 10, կորնգանի 30, երեքնուկի՝ 36 և այլ ցեղերի տեսակներ, էկոտիպեր ու ձևեր: Դաշտավուկազգիներից աճում և մշակվում են՝ սեզի, վարսակասեզի, ոգնախոտի, շյուլախոտի, որոմի, տիմոֆեյնի խոտի, ցորնուկի և այլ տեսակներ, էկոտիպեր ու ձևեր:

Պտղահատապտղայիններ - հնագույն ժամանակներից մարդիկ օգտագործել են սրանց բազմաձևությունը՝ ներառելով մշակության մեջ: Այստեղ կան՝ խնձորենու՝ 3, տանձենու՝ 17, արոսենու՝ 10, ալոճենու՝ 11, սալորենու՝ 4, նշենու 4 տեսակներ: Մշակովի, վայրի կամ վայրիացած վիճակում աճում են՝ ծիրանենու, դեղձենու, սերկևիլի, զկեռենու, բալենու, կեռասենու, ընկուզենու, տխլենու, պիստակենու, խուրմայի, նռնենու, փշատենու, թզենու, ելակի, մորենու, մոշենու, հաղարջենու և այլ տեսակներ, սորտեր, էկոտիպեր ու ձևեր:

Բանջարաբոստանայիններ - մշակովի տեսակներից բացի վայրի վիճակում աճում են ճակնդեղի, սպանախի, գազարի, գինձի, կորթինի, ծնեբեկի և այլ տեսակներ, էկոտիպեր, ձևեր: Վկայություններ կան վայրի սեխի և ձմերուկի մասին:

Յուղատուներ - մշակովիներից բացի վայրի վիճակում աճում են կտավատի, կանեփի, սորակի, մանանեխի, հլածուկի, դաշտակտավատի, գարի ծաղիկի, խաշխաշի և այլ տեսակներ, էկոտիպեր, ձևեր:

զ) Օգտակար հանածոներ

Հայաստանի Հանրապետության տարածքը հարուստ է օգտակար հանածոներով: Համաձայն հնագիտական տվյալների Հայաստանում պղնձի, ոսկու, երկաթի և մի շարք այլ օգտակար հանածոների հանքավայրեր հայտնի են եղել դեռևս հնագույն ժամանակներում, իսկ դրանցից մի քանիսը նույնիսկ մասամբ շահագործվել են:

Մինչև 20-րդ դարի 20-ական թվականները Հայաստանի տարածքում հայտնի էին ընդամենը մի քանի փոքր մետաղային հանքավայրեր և հանքերևակումներ, որոնք չափազանց թույլ էին ուսումնասիրված: Սկսած 1930-ական թվականներից հայտնա-

բերվեցին և ուսումնասիրվեցին մետաղային և ոչ մետաղային օգտակար հանածոների մի շարք հանքավայրեր և բազմաթիվ հանքերևակումներ: Դրանց մեջ արդյունաբերական նշանակություն ունեն պղնձի, մոլիբդենի, ոսկու և արծաթի, կապարի և ցինկի, երկաթի, ալյումինի, պեռլիտների, բենտոնիտային կավերի, կերակրի աղի և այլ հանքավայրերը:

Մետաղային օգտակար հանածոներ. Հայաստանի մետաղային օգտակար հանածոների շարքում պղնձամոլիբդենային հանքավայրերը ամենակարևորներն են, որոնք հիմնականում գտնվում են հանրապետության տարածքի հարավ-արևելյան հատվածում՝ Ջանգեզուրի լեռնաշղթայի սահմաններում (Քաջարանի, Ագարակի, Դաստակերտի, Լիճքի, Շիկահողի և այլն): Համեմատաբար ոչ մեծ պղնձա-մոլիբդենային հանքավայրեր հայտնի են նաև հանրապետության կենտրոնական (Ելփին, Վարդենիս) և հյուսիսային (Հանքավան, Թեղուտ) հատվածներում:

Նշված հանքավայրերից ներկայումս շահագործվում են Քաջարանի և Ագարակի հանքավայրերը: Քաջարանի պղնձամոլիբդենային հանքավայրը հանրապետության տարածքի մետաղային օգտակար հանածոների հանքավայրերից ամենախոշորն է, որը միավորում է մի քանի հանքային տեղամասեր:

Հանրապետությունում հայտնաբերված մետաղային օգտակար հանածոների հանքավայրերի հաջորդ կարևոր խումբը հրաքարային հանքավայրերն են: Դրանք ներկայացված են ծծմբահրաքարային (Տանձուտ) պղնձահրաքարային (Ալավերդու, Շամլուղի, Կապանի և այլն), հրաքար բազմամետաղային (Ախթալա), հրաքար-ոսկի-բազմամետաղային (Շահումյան, Խալաջ և այլն) ֆորմացիոն տիպերով:

Հանրապետության տարածքում հայտնաբերվել և հետախուզվել են ոսկու մի շարք հանքավայրեր (Սոտք, Մեղրաձոր, Թեղուտ և այլն), որոնք հանքանյութերի կազմով և երկրաբանական կառուցվածքով խիստ տարբեր են:

Հայաստանի տարածքում հայտնի են նաև երկաթի՝ Կապուտանի, Հրազդանի և Սվարանցի, քրոմիտի՝ Շորժայի, մանգանի՝

Սարիգյուղի, Սևքարի, ծարիրի՝ Ամասիայի, սնդիկի՝ Խոսրովի, Վարդենիսի, մկնդեղի՝ Սալվարդի ոչ մեծ հանքավայրեր և հանքերակումներ, որոնք չեն շահագործվում:

Ոչ մետաղային օգտակար հանածոներ. Հայաստանի Հանրապետության տարածքը հարուստ է նաև ոչ մետաղային օգտակար հանածոներով, որոնք լայնորեն կիրառվում են տնտեսության մեջ. քիմիական արդյունաբերություն (բարիտ, ծծմբային հրաքար, քարաղ), շինարարություն (անդեզիտաբազալտային շարքի ապարներ, գրանիտներ, հրաբխային տուֆեր, հրաբխային խարամներ, կրաքարեր, տրավերտիններ, պեմզաներ, պեռլիտներ), նավթային արդյունաբերություն (բենտոնիտային կավեր):

Ներկայումս մշակվում են բազմազան և բազմագույն հրաբխային տուֆերը, անդեզիտները, բազալտները, հրաբխային խարամները, պեռլիտները, պեմզաները, բենտոնիտային և հրակայուն կավերը, տրավերտինները և այլն:

Ոչ մետաղային օգտակար հանածոների հանքավայրերի մեջ խոշորագույններն են.

1. Արթիկ տուֆի հանքավայր - գտնվում է Շիրակի մարզում, զբաղեցնում է մոտ 220 քառ.կմ տարածք, տուֆաքարի շերտի հզորությունը՝ 6-7 մ: Հանքավայրի առաջացումը պայմանավորված է չորրորդական հասակի հրաբխային գործունեությամբ:

2. Անիպեմզայի պեմզայի և տուֆի հանքավայր - նախկին ԽՍՀՄ-ի տեխնիկական պեմզայի և պեմզային տուֆի խոշորագույն հանքավայրն է, գտնվում է Շիրակի մարզում, զբաղեցնում է մոտ 2 կմ² տարածություն, արդյունավետ շերտի առավելագույն հզորությունը 20-25 մ է, որից 5-6 մ-ը տուֆեր են, 15-20 մ-ը՝ պեմզաներ:

3. Արագածի պեռլիտի հանքավայր - գտնվում է Արագածոտնի մարզում, ծագումով կապված է Արտենիի հրաբխի գործունեության հետ, հանքավայրի հումքով աշխատում է Արագածի «Պեռլիտ» գործարանը: Պեռլիտները օգտագործվում են որպես լցա-նյութ թեթև բետոնների համար, ջերմամեկուսիչ են, օգտագործվում են որպես ապակու հումք:

4. Սարիգյուղի բենտոնիտային կավերի հանքավայր - գտնվում է Տավուշի մարզում: Հանքավայրը առաջացել է թթու կազմության հրաբեկորային ապարների վերափոխման հետևանքով: Փոշիների ձևով օգտագործվում է նավթային արդյունաբերության, որպես կլանիչ ձեթ-օձառի, սննդի, սինթետիկ նյութերի, թղթի, տեքստիլ և այլ արտադրություններում:

5. Թումանյանի հրակայուն կավերի հանքավայր - գտնվում է հանրապետության Լոռու մարզում, շահագործվում է բաց եղանակով, հանքավայրի հումքով աշխատում է Թումանյանի հրակայուն նյութերի գործարանը:

6. Ավանի աղի հանքավայր - գտնվում է Երևան քաղաքի տարածքում: Աղաբեր շերտախումբը, որը կազմված է կավերի և քարաղի շերտերի հերթափոխությամբ, ունի մոտ 700 մ հզորություն, շահագործվող շերտերի հզորությունը տատանվում է 10-50 մ, քարաղի պաշարները կազմում են մոտ 25 մլն. տ: Հանքավայրը շահագործվում է հանքահորերի միջոցով, առաջացած դատարկությունները մասամբ օգտագործվում են որպես քարանձավային բուժման սրահներ:

7. Զրվեժի գիպսաբեր կավերի հանքավայր - գտնվում է Երևան քաղաքի տարածքում: Գիպսի պարունակությունը տատանվում է 10-

60 %-ի սահմաններում: Հանքավայրի բազայի վրա աշխատում է Երևանի գաջի գործարանը:

Հանրապետությունում հայտնի են նաև ածխի, այրվող թերթաքարերի, տորֆի, օբսիդիանի, ագաթի, նռնաքարերի մի շարք փոքր հանքավայրեր և հանքերակումներ, որոնք շահագործվում են փոքր չափերով կամ չեն շահագործվում:

Հանքային ջրեր. Հայաստանի Հանրապետության տարածքը հարուստ է բնական հանքային ռեսուրսների կարևոր բաղկացուցիչ մասը կազմող ստորերկրյա քաղցրահամ և հանքային ջրերի հանքավայրերով:

Ստորերկրյա ջրերի սնման հիմնական աղբյուրները մթնոլորտային տեղումներն են և լեռնազանգվածներում, հողագրունտներում խտացող ջրային գոլորշիները: Առանձին տեղամասերում սնման գործում որոշ չափով մասնակցում են նաև լճերի, ջրամբարների և մակերևութային հոսքի ջրերը: Բարձրադիր լեռնաշղթաները, սարահարթերը և լեռնազանգվածները ստորերկրյա ջրերի սնման մարզեր են, իսկ միջլեռնային գոգավորությունները, նախալեռնային թեք հարթությունները և գետահովիտները՝ կուտակման և հիմնական բեռնաթափման մարզեր: Ստորերկրյա ջրերի առաջացման գործում բացառիկ կարևոր դեր են խաղում անդեզիտա-բազալտային լավաները և դրանց բեկորային տարբերակները (խարամները): Ուժեղ ձեղքավորվածության և ծակոտկենության շնորհիվ դրանք հեշտությամբ կլանում են տեղումների 70 %-ը, որոնք լավային ծածկույթի տարբեր հորիզոններում կամ լավաների և հիմքի հին ապարների կոնտակտում կազմավորում են հզոր ջրային հոսքեր: Այդ ջրերը դուրս են գալիս երկրի մակերևույթ աղբյուրների ձևով, որոնց թվին են պատ-

կանում Գողթ-Գառնիի, Ակունքի, Արզնու, Արգելի, Սարուխանի, Շաքիի և բազմաթիվ այլ աղբյուրներ:

Միջլեռնային իջվածքներում գտնվող ճնշումային ջրերի հիմնական պաշարները տեղադրված են Արարատի և Շիրակի արտեզյան ավազաններում՝ լճային նստվածքների և լավաների մեջ:

Հանրապետության երկրաբանական կառուցվածքում նկարագրվող խորքային խզումնային խախտումներում կազմավորվում են խորքածին գազերով հագեցած հանքային ջրեր, որոնք դուրս են գալիս երկրի մակերևույթ սառը և տաք աղբյուրների ձևով: Հանքային ջրերի մեծ մասը հագեցած է ածխաթթու գազով, որի պատճառով հանրապետության տարածքը դիտվում է որպես ածխաթթվային հանքային ջրերի տարածման երկրամաս: Հանրապետության խոշորագույն հանքային ջրերի հանքավայրերից են՝ Զերմուկի տաք, Հանքավանի և Լիճքի, Արզականի և Բջնիի գոլ, Դիլիջանի սառը, Արարատի և Տաթևի գոլ ջրերի հանքավայրերը: Իջևանի շրջանում հայտնի են սուլֆատային Նազրանի տիպի հանքային ջրեր: Մերձերևանյան շրջանում լայն տարածում ունեն տարբեր չափերով հանքայնացված աղաալկալային ջրեր՝ Արզնի, Գետամեջ, Ավազան:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Ի՞նչ է էներգառեսուրսների տնտեսական գնահատումը
2. Ի՞նչ է հողային ռեսուրսների տնտեսական գնահատումը
3. Ի՞նչ է ջրային ռեսուրսների տնտեսական գնահատումը և նկարագրել ոռոգման համակարգը

4. Ի՞նչ է անտառային ռեսուրսների գնահատումը
5. Ի՞նչ է կենսաբանական ռեսուրսների գնահատումը
6. Գնահատել օգտակար հանածոները

Գլուխ II

Արտադրողական ուժերի տեղաբաշխումը

Թեմա 1.«Արտադրողական ուժերի տեղաբաշխում»

հասկացությունը, և խնդիրները

Հայաստանի հանրապետության տարածքը և նրա տնտեսական ու սոցիալական պայմանները անմիջական ազդեցություն են ունենում արդյունավետ տնտեսության ստեղծման վրա: Բնականաբար, տնտեսության ոլորտների տեղաբաշխման, նոր տնտեսական պայմաններում տարածքների զարգացման և միասնական տնտեսական համալիրի տարածության ձևավորման հարցերը ձեռք են բերում առանձնահատուկ նշանակություն:

«Արտադրողական ուժերի տեղաբաշխում» հասկացությունը հաճախ կիրառվում է չորս նշանակությամբ. որպես ըստ տարածքի որևէ օբյեկտի տեղաբաշխման կոնկրետ վիճակ, որպես արտադրողական ուժերի կազմակերպման ձև, որպես ըստ տարածքի արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման տեղաշարժերի գործընթաց որոշակի ժամանակահատվածում և որպես սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության որևէ ուղղություն: Սակայն հասկացության ամբողջ բազմազանությամբ հանդերձ, զխսավորը տարածաշրջան և արտադրության ուժերի փոխկապակցվածությունն է:

Տարածաշրջանը, որպես կանոն, ընկալվում է որոշակի տարածք, շրջան, որի պատկանելիությունը պայմանավորված է բնական կամ տնտեսական շրջանացման կոնկրետ մակարդակի հետ և բնութագրվում է վարչա-քաղաքական, տնտեսական և բնական-աշխարհագրական միասնությամբ:

Ըստ տարածքի հասարակական արտադրությունների տեղաբաշխումը և զարգացումը սահմանվում է նյութական բարիքների ստեղծմամբ և սոցիալ-տնտեսական օրենքներով: Ըստ տարածքի հասարակական արտադրության տեղաբաշխումը ունի պատմական բնույթ, որը փոփոխվում է կախված արտադրողական ուժերի զարգացման մակարդակից և հասարակական կառուցվածքի առանձնահատկություններից [23, 83]:

Ըստ տնտեսության տարածքային կազմակերպման օբյեկտիվ հիմք է ծառայում աշխատանքի տարածքային հասարակական բաժանումը, որն ամրագրում է արտադրության որոշակի ոլորտներ որոշակի շրջաններին և արտահայտվում է որպես տնտեսության առանձին ոլորտների տեղաբաշխում, որպես արտադրական և սպառման ոլորտների ձևավորում, ինչպես նաև երկրների, տնտեսական շրջանների և այլ տարածաշրջանային ավելի փոքր միավորների մասնագիտացման, որպես ոլորտների տեղաբաշխման, որպես միջպետական, միջշրջանային և ներշրջանային տնտեսական կապեր: Դրանով իսկ աշխատանքի աշխարհագրական բաժանումը հանդես է գալիս իրար հետ անբաժանելի կապված երկու ձևերում՝ ոլորտային տեղաբաշխում և շրջանային համալիր [37, 43]:

Աշխատանքի ոլորտային և տարածքային բաժանումը բնութագրվում է տնտեսական համակարգով, որն արտադրում և փոխանա-

կում է տարբեր արտադրանք: Առաջին դեպքում նման համակարգի բաղկացուցիչ օղակ հանդիսանում են ոլորտային միավորները, իսկ երկրորդում՝ շրջանայինները: Շրջանների և երկրների միջև աշխատանքի աշխարհագրական բաժանման նյութական միավորներ են հանդիսանում արդյունաբերական և գյուղատնտեսական ձեռնարկությունները, արդյունաբերական կետերը, կենտրոնները, հանգույցները և շրջանները, գյուղատնտեսական շրջանները, բնակավայրերը, տրանսպորտային ցանցը, շրջանային արդյունաբերական համալիրները, տնտեսական շրջանները:

Հայաստանի Հանրապետությունն առանձնանում է իր շուկայով, որը ձևավորվում է տնտեսության ինտեգրացման գործընթացների բազայի վրա: Վերջիններս ձևավորվում են ձեռնարկությունների, ոլորտների և տարածաշրջանների, ընդհանուր տարածական տնտեսական համալիրում ֆինանսական, հարկային, գնային համակարգերի, մաքսային և միգրացիոն քաղաքականության և այլնի համաձայնեցմամբ:

Այժմ տարածաշրջաններին վերաբերող տեղեկատվության և կանխատեսումների անհրաժեշտությունը ծագում է ամենուր՝ պետական կառավարման մարմիններից մինչև տեղական կառավարման մարմինը և ընդհուպ՝ մինչև անհատ ձեռներեցը: Այդ իսկ պատճառով արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման ուսումնասիրությունը կարևոր տեղ ունի այնպիսի ոլորտներում, ինչպիսիք են պետական և գերատեսչական մարմինները, վերլուծական հետազոտության, խորհրդատվության կենտրոնները և այլն: Գրեթե ցանկացած խոշոր տնտեսական հետազոտություն կամ տնտեսական վերլուծություն լիարժեք չէ և անավարտ է, եթե դրանցում չի շոշափվում, հաշվի չի առնվում

հասարակական արտադրության այնպիսի էական կողմ, ինչպիսին տեղաբաշխումն է:

Այսպիսով, արտադրողական ուժերի տեղաբաշխումը՝ դինամիկ վիճակ է, որը բնութագրվում է տարածաշրջանային արտադրողական ուժերի տեղաբաշխմամբ, այդ տարածաշրջանների բնական, սոցիալական և տնտեսական պայմաններին համապատասխան և աշխատանքի տարածաշրջանային աշխարհագրական բաժանման որոշակի առանձնահատկություններով, որոնք բնորոշ են տվյալ սոցիալ-տնտեսական համակարգին:

Հասարակական արտադրության տեղաբաշխման պայմանների ուսումնասիրության ժամանակ առանձնահատուկ ուշադրություն է հատկացվում բնական-ռեսուրսային, արտադրական և գիտական ներուժին, բնակչության տարաբնակեցմանը և աշխատանքային ռեսուրսներին, արտադրության կազմակերպման ձևերին, առանձին տարածաշրջանների բնակչության կենսամակարդակին: Տեղաբաշխման առանձնահատկությունների տակ ընկալվում է ուսումնասիրվող երևույթի կառուցվածքային հատկությունները (տնտեսության ոլորտների տարածաշրջանային կառուցվածք, տնտեսական շրջանների ոլորտային կառուցվածք), իսկ արդյունավետության տակ՝ հասարակական արտադրության տեղաբաշխման տնտեսական, սոցիալական և էկոլոգիական արդյունավետությունը:

«Արտադրողական ուժերի տեղաբաշխում» հասկացությունը դասվում է սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրության և մասամբ տնտեսագիտական գիտությունների համակարգին՝ վերջիններից ստանալով ընդհանուր տեղեկատվություն: Արտադրությունն ուսումնա-

սիրվում է գիտելիքների այն ամբողջ խմբաքանակով, որոնք ուսումնասիրում են առանձին ոլորտների տնտեսությունը, կամ դրա արտադրության առավել կարևոր գործառույթները և կողմերը (տնտեսագիտության տեսություն, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և տրանսպորտի տեղաբաշխում, աշխատանքի աշխարհագրական բաժանում, տնտեսագիտական վիճակագրություն, տնտեսագիտամաթեմատիկական մոդելավորում և այլն): Արտադրության ոլորտների տեղաբաշխմամբ զբաղվում են նաև աշխարհագրության և տնտեսագիտական ճյուղային գիտությունները, իսկ տնտեսության կանխատեսման դասընթացում՝ ոլորտային, համալիրային և տարածաշրջանային ծրագրերի մշակման մեթոդները: Այդ իսկ պատճառով «Արտադրողական ուժերի տեղաբաշխում» հասկացությունը փոխկապակցված է գիտությունների լայն շրջանակների հետ, ուսումնասիրում է արտադրության տարածաշրջանային համալիրային կազմակերպումը, որպես միասնական համակարգ, հանդիսանում է ընդհանրացված, համակարգային գիտություն տվյալ ոլորտում:

Այդ իսկ պատճառով արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման կարևոր խնդիրն է՝ բացահայտել արտադրության որպես պետության կողմից դրա կարգավորման միջոցների տարածքային զարգացման և տեղաբաշխման տնտեսական հիմնավորման առանձնահատկությունները:

Արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման առանձնահատկությունների ուսումնասիրության նորագույն ուղղություններից մեկը հանդիսանում է շվեդացի գիտնական Տ. Խագերստրանդի «Նորարարությունների (նորամուծությունների) դիֆուզիայի» տեսությունը, որի

համաձայն սոցիալ-տնտեսական զարգացման ամբողջ գործընթացը՝ նորարարությունների և դրանց տարածման (դիֆուզիայի) հետևանք են: Այսպես, Ռուսաստանի անծայրածիր տարածքը, բնառեսուրսային ներուժի և սոցիալ-տնտեսական պայմանների բազմազանությունը անկասկած, պահանջում են գիտական հետազոտություններ արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման ոլորտներում: Տարածքային տնտեսական և պետական կառուցվածքի նկատմամբ ուսումնասիրություններ են կատարել մեծագույն ռուս գիտնականներ Մ. Վ. Լոմոնոսովը, Ա. Ն. Ռադիշչևը, Կ. Ի. Արսենևը, Դ. Ն. Մեդվեդևը, Դ. Ի. Ռիխտերը, Ն. Գ. Չերնիշևսկին և ուրիշներ: XIX սկզբում և XX հարյուրամյակում տնտեսության հիմնական տարածքային հետազոտությունները վերաբերվում էին բնական և տնտեսական շրջանացմանը, տարածաշրջանային շուկաների խնդիրներին, բնական արտադրողական ուժերին:

1920-ական թթ. արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման ուսումնասիրությունը իրականացվում էր պետության ուժեղ ներգործությամբ, քանի որ կողմնորոշված էր պլանային կառավարման խնդիրներին: Մի կողմից ապահովվում էր արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման գիտական հիմնավորման հնարավորությունը ամբողջ տնտեսության բնագավառում, մյուս կողմից՝ կենտրոնացված վարչական համակարգի պահանջներին ենթարկվող տարաբնույթ բնական պայմաններ ունեցող և բազմադասանաքային երկրում առանձին տարածքների համալիր զարգացման համար առաջացնում էր բազմաթիվ դժվարություններ:

Խորհրդային տարիներին արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման ոլորտում տարածքային հետազոտությունները կենտրոնացվում էր երեք ուղղություններում.

- արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման օրինաչափությունների, սկզբունքների և գործոնների առանձնացում, որոնցով զբաղվել են հայտնի ռուս գիտնականներ Յու. Գ. Սաուշկինը, Ա. Ե. Պրոբստը, Յա. Գ. Ֆեյզինը,
- տնտեսական շրջանացում և տարածաշրջանային համալիրների ձևավորում, որոնք իրենց կարևոր դերն ունեն երկրի տնտեսության զարգացման հնգամյա պլաններում (Ն. Ն. Բարանսկու, Ն. Ն. Կոլոսովի աշխատանքները)

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Ո՞րն է «Արտադրողական ուժերի տեղաբաշխում» հասկացությունը
2. Ո՞րն է արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման խընդիրները
3. Որո՞նք են արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման առանձնահատկությունները

Թեմա 2. Արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման օրինաչափությունները և սկզբունքները

Արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման օրինաչափությունները յոթն են.

1. Արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման արդյունավետության օրինաչափություն:

Ըստ այս օրինաչափության տնտեսության և տարածքի միջև հարաբերությունը այնպիսին է, որ հնարավոր առավելագույն արդյունք ապահովվի օբյեկտի տեղաբաշխման վրա հնարավոր նվազագույն ծախսերով: Արտադրության արդյունավետության բանաձևը ունի հետևյալ տեսքը.

$$\Theta = \frac{\Theta\Phi}{3}$$

որտեղ Θ -ն՝ արդյունավետությունն է, $\Theta\Phi$ -ն՝ արդյունքը, 3 -ն՝ ծախսերը:

Տարածքի նկատմամբ արտադրության արդյունավետությունը իրականացնում է տնտեսության աշխարհագրական դիրքի, բնական ռեսուրսների կիրառության բնույթի, արդյունաբերական ներուժի համալիր օգտագործման հաշվին: Այսպիսով, արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման արդյունավետությունը հանդիսանում է ընդհանուր տարածքային օրինաչափություն [37, 88]:

2. Աշխատանքի տարածքային բաժանման օրինաչափությունը բացահայտվում է տնտեսության այնպիսի տարածքային-ոլորտային կառուցվածքի ձևավորմամբ, որը առավելագույն չափով համապատասխանում է տարածաշրջանի բնական, տնտեսական, սոցիալական

պայմաններին և տարածաշրջանի ու միջշրջանային շուկաների պահանջներին:

Սկյալ տարածաշրջանի համար օպտիմալ մասնագիտացմամբ արտադրողական ուժերի տեղաբաշխումը նվազեցնում է արտադրական ծախսերը և բարձրացնում տնտեսության արդյունավետությունը [35, 89]:

3. Տարածաշրջանի տնտեսական ամբողջականության օրինաչափություն:

Այս օրինաչափության էությունը կայանում է բնության, նյութական (մարդու կողմից ստեղծված) և սոցիալական ոլորտների օրգանական միասնության մեջ: Բոլոր երեք բաղադրիչները միավորվում են ոչ թե կամայական, այլ որոշակի օրինաչափությունների, գործոնների, պայմանների ազդեցության ներքո: Տարածաշրջանի ելքային պայմանների միավորումը առաջ է բերում տարբերակների հսկայական զանազանություն: Այդ պատճառով երկրագնդում միանման տարածաշրջաններ գոյություն չունեն: Յուրաքանչյուր տարածաշրջան անկրկնելի է: Նույնիսկ մեկ տարածաշրջանի ամենահաջող մոդելը չի կարելի միանշանակորեն փոխադրել մյուս տարածաշրջան:

4. Տնտեսությունների տարածաշրջանային ինտեգրման օրինաչափություն:

Սա կապված է աշխատանքի տարածաշրջանային բաժանման օրինաչափության հետ: Տարածաշրջանների առանձնացումն իրենց մասնագիտացմամբ պահանջում է դրանց միջև սերտ տնտեսական կապերի հաստատում: Այդպես տեղի է ունենում տարածաշրջանների միջև տնտեսական ինտեգրում: Ներտարածաշրջանային ինտեգրումը սկսվում է ձեռնարկությունների միջև տնտեսական կապերի հաստա-

տմամբ: Որպես կանոն, վերջիններս պայմանավորված են տեխնոլոգիական կապերով՝ հանքարդյունաբերություն, մետաղաձուլություն, մեքենաշինություն¹:

Սակայն դա դեռ բոլորը չէ: Անհրաժեշտ է նաև ենթակառուցվածք (տրանսպորտ, ջրամատակարարում, կոյուղի, կապ, դպրոցներ, հիվանդանոցներ և այլն): Այդպես ձևավորում է տարածաշրջանային համալիրը: Տարածաշրջանային համալիրը բաղկացած է ավելի ցածր ենթահամալիրներից²:

5. Արտադրողական ուժերի տարածքային համալիր օրինաչափություն:

Արտահայտվում է փոխապարտավորությունների այնպիսի հիմնական խմբերի հիման վրա, ինչպիսիք են. մասնագիտացման ոլորտների (հարակից և սպասարկման)՝ շրջանի բնական ռեսուրսների և արտադրության, արտադրության և աշխատանքային ռեսուրսների, արտադրության և ոչ արտադրական ոլորտի, արտադրության և տարածքի միջև: Ձեռնարկությունների միջև պարզագույն արտադրական կապերի միջոցով ձևավորվում են համալիրներ, որոնք իրականացնում են որոշակի գործառնություններ ընդհանուր վերջնական արդյունքի արտադրության ժամանակ:

Տարածքային-արտադրական համալիրը (ՏԱՀ) հասարակության արտադրողական ուժերի տարածական կազմակերպման ձևն է: ՏԱՀ-երը, լինելով տնտեսական շրջանի (ենթաշրջանի) տնտեսության մի մասը, իրենցից ներկայացնում են փոխկապակցված ճյուղերի

¹Доргунцов С.И., Размещение производительных сил Украины, Киев, 2003г., стр. 68-69

²Նույնը

և ձեռնարկությունների՝ որոշակի տարածքի վրա ձևավորված զուգակցումներ՝ տնտեսական արդյունավետությունը բարձրացնելու նպատակով: ՏԱՀ-ի հիմքը հանդիսանում են մասնագիտացման ճյուղերը, որոնց տեղաբաշխման համար տվյալ տարածքն ունի բնական և տնտեսական համեմատաբար ավելի բարենպաստ պայմաններ: Հիմնական ճյուղերի կամ ձեռնարկությունների շուրջն ստեղծվում են հիմնական կամ օժանդակ արտադրության թափոններն օգտագործող արտադրություններ, ինչպես նաև ենթակառուցվածքի կառույցներ: ՏԱՀ-երը և տնտեսական շրջանները նույնը չեն, բայց ՏԱՀ-երը նյութատեխնիկական հիմք են ծառայում տնտեսական շրջանների ձևավորման համար³:

6. Արտադրողական ուժերի տարածքային կենտրոնացման օրինաչափություն:

Այս օրինաչափության ազդեցությունն աշխարհագրորեն արտահայտվում է արտադրության տարրերի տարածքային կազմավորումների, իսկ տնտեսապես՝ ազլոմերացիայի ձևավորման մեջ: Տարածքային կենտրոնացումը հնարավորություն է տալիս բարձրացնել տարածքի օգտագործման գործակիցը, ստեղծել ոլորտային հարակից արտադրություններ, ձևավորել արտադրական ամբողջական ենթակառուցվածք և բնակեցման խմբային ձևեր⁴:

Արտադրության կենտրոնացումը՝ դա արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման ձևավորման հիմքն է: Սակայն արտադրողական ուժերի չափից ավելի կենտրոնացումը շրջաններում մի շարք

³Фейгин О.О., Размещение производительных сил, Москва, 2010г., ст. 91-92

⁴Նույնը

դեպքերում կարող է հանգեցնել տնտեսական ողբերգության (Ալավերդի, պղնձի հանքաքար, պղնձաձուլություն):

7. Տարածաշրջանների սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակների մոտեցման օրինաչափություն

Օրինաչափությունը կայանում է նրանում, որ տարածա-շրջանների սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակները, դրանց միջև փոխկապվածությունների ուժեղացման գործընթացում, ունեն մոտեցման տենդենց: Տարածաշրջանի զարգացման մակարդակի պաշտոնական ցուցանիշ ընդունված է համարել բնակչության մեկ շնչի հաշվով ազգային եկամուտը:

Օրինաչափությունների իմացության հիման վրա մշակվում են արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման սկզբունքները: Դա տնտեսության կառավարման և գործունեության կանոններ են, պետության տնտեսական քաղաքականությունն է տեղաբաշխման օրենքների իրականացման մեջ: Գլխավոր սկզբունքներից մեկը՝ արտադրության ռացիոնալ տեղաբաշխման սկզբունքն է [37, 92]:

Ձեռնարկությունների ռացիոնալ տեղաբաշխումը ենթադրում է.

- հումքի, վառելիքի, էներգիայի և ջրի աղբյուրների մոտեցում,
- աշխատանքային ռեսուրսների մոտեցում աշխատատար ոլորտներին
- սպառման վայրերին դժվար փոխադրվող զանգվածային արտադրանքի մոտեցում,
- միատիպ արտադրանքի հանդիպակաց փոխադրումների չեզոքացում,
- բնօգտագործման գիտական հիմնավորում և բնության պահպանություն:

Արտադրողական ուժերի համալիր տեղաբաշխման սկզբունք

Սովորաբար այստեղ նպատակները համընկնում են օրինա-
չափության հետ⁵:

Արտադրության տեղաբաշխման հավասարակշռվածության և համամասնականության սկզբունք

Այն նախատեսում է, մի կողմից, արտադրության օբյեկտների արտադրական հզորությունների և, մյուս կողմից, հումքային ռեսուր-
սների միջև հավասարակշռվածություն:

Աշխատանքի ներպետական և միջազգային բաժանման սկզբունք

Այս սկզբունքի հիման վրա ՀՀ պետք է զարգացնի այն ոլորտները, որոնց համար ձևավորվել են լավագույն պայմաններ, իսկ դրանց արտադրանքն ունի պահանջարկ միջազգային շուկայում: Միաժամանակ անհրաժեշտ է իրականացնել մի շարք ներկրվող ապրանքների, որոնք չեն ստեղծվում երկրում՝ բնական պայմանների անբավարարության հետևանքով, գների լիբերալացում:

Սահմանափակ կենտրոնացման սկզբունք

Նախատեսում է ՀՀ և մարզերի սոցիալ-տնտեսական հետաքր-
քությունների օրգանական միավորում: Միևնույն ժամանակ զար-
գացումը չպետք է հակասի պետական տարածաշրջանային քաղաքա-
կանության հետ և հակառակը:

Արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման սկզբունքները:

Դրանք երկարաժամկետ տնտեսական քաղաքականության հիմնա-
կան ելակետային դրույթներն են, որոնցով ղեկավարվում են տարա-

⁵ Смирновна Т.Л., Размещение производительных сил в России, Учебное
пособие, Северск, 2011г., ст. 60-61

ծաշրջանային զարգացման հեռանկարային ծրագրերի մշակման գործընթացներում: Երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման կարևոր ուղղություններից իրականացվում են արտադրության տարածաշրջանային կազմակերպման մեջ ձևափոխություններ կոնկրետ գործոնների և պայմանների հաշվառմամբ՝ արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման սկզբունքների հիման վրա: Մինևույն ժամանակ, արտադրողական ուժերի տեղաբաշխումը դիտարկվում է երկրի, տարածաշրջանի տնտեսությունների զարգացման հետ անբաժանելի կապի մեջ⁶:

Արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման սկզբունքները բավականին դինամիկ են և կարող են փոփոխվել երկրում սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի փոփոխության, առանձին տարածքների զարգացման մարտավարական ասպեկտների հետ կապված: Տարբերակում են արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման սկզբունքների երեք խմբեր⁷:

Արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման սկզբունքների առաջին խումբը բխում է հասարակական արտադրության տնտեսական և սոցիալական արդունավետության բարձրացման ընդհանուր խնդրից՝ արտադրանքի արտադրության և մինչև սպառողը դրա տեղափոխության ծախսերի նվազագույնի հաշվառմամբ⁸:

Դրանց դասում են.

- հումքի, էներգիայի աղբյուրների և վերջնական արդյունքի սպառողների հեռավորության հաշվառման և արտադրության տեղաբաշխման սկզբունքը,

⁶Фейгин О.О. Размещение производительных сил, Москва, 2010г, ст. 72-74

⁷Նույնը

⁸Նույնը

- խմբավորման սկզբունքը, այդ թվում բնական ռեսուրսների համալիր և ռացիոնալ կիրառություն, բնության պահպանության և ձևափոխության, առավել արդյունավետ ռեսուրսների առաջնային յուրացման խնդիրների հաշվառմամբ,
- ռացիոնալ տարածքային հայեցակարգ (ազլոմերացիա)-տարածքային-արտադրական համալիրներ և տարածքային-ոլորտային համալիրներ, ինչպես նաև արդյունաբերական շրջանների, հանգույցների ձևով,
- տարբեր ձեռնարկությունների միջև կոոպերատիվ արտադրություն, ոչ ռացիոնալ փոխադրումների կրճատում, տեղաբաշխման շրջանների տնտեսությունների առավելագույն համալիրային զարգացմամբ⁹:

ՀՀ տնտեսական և ռազմավարական հետաքրքրությունները արտացոլում են հեռավոր, բարձր լեռնային, լեռնային և սահմանամերձ շրջանների ամրապնդման սկզբունքը, որոնք որոշակի մեկուսացված են արդյունաբերական շրջաններից, օժտված համեմատաբար խիստ, գյուղատնտեսության համար անբարենպաստ բնական պայմաններով: Դժվարություններ է ստեղծում արդյունաբերության, տրանսպորտի զարգացման, ինչպես նաև բնակեցման համար: ՀՀ լեռնային շրջանները զբաղեցնում է ՀՀ տարածքի 76%, որտեղ բնակվում են բնակչության 17%-ը:

Չնայած դրան, ՀՀ լեռնային և բարձր լեռնային շրջաններում կան անասնապահության զարգացման լայն հնարավորություններ:

⁹Նույնը

Այստեղ են տեղադրված ալայան մարգագետինները, արոտավայրերն՝ ամբողջությամբ և խոտհարքների մեծ մասը:

Արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման կարևոր սկզբունքը, որը երբեք դուրս չի բերվել օրակարգից՝ դա տնտեսության տեղաշարժն է դեպի փոքր և միջին մեծության քաղաքներ և նույնիսկ խոշոր գյուղական բնակավայրեր: ՀՀ 46 փոքր և միջին քաղաքներում, բնակվում է շուրջ 700 հազար բնակիչ, որից աշխատանքային ռեսուրսներ՝ շուրջ 440 հազարը, իսկ 90 խոշոր և գերխոշոր գյուղերում, որտեղ բնակվում է ավելի քան 360 հազար մարդ, որից աշխատանքային ռեսուրսներ՝ 208 հազարը: Այստեղ կենտրոնացված են աշխատանքային ռեսուրսների զգալի ներուժը, որը լիովին չի օգտագործվում և արդյունք է դառնում մշտական կամ ժամանակավոր արտագնա աշխատանքի:

ՀՀ լեռնային տարածաշրջանների և սահմանամերձ գոտու բնակչության և հիմնական տնտեսական ներուժի, իսկ հարթավայրային՝ տնտեսապես յուրացված, աշխատանքային մեծ ներուժի տեղաբաշխման մեջ տարածքային մեծ անհամամասնությունը ուղեկցվում է լրացուցիչ խոշոր տրանսպորտային ծախսերով: Միևնույն ժամանակ, լեռնային և սահմանամերձ շրջանների խնդիրը չի կարելի համարել միայն տնտեսական: Դա սոցիալական, քաղաքական, ռազմավարական և այլ խնդիրների համալիր է:

Սկզբունքների երկրորդ խումբը պայմանավորված է բնության և տնտեսության ռացիոնալ համակցությամբ: Արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման ժամանակ անպայման պետք է հաշվի առնվեն այնպիսի սկզբունքներ, ինչպիսին էկոլոգիականն է՝ շրջակա միջավայրի վրա արտադրության վնասակար ազդեցության կանխարգելում,

քաղաքաշինարարականը՝ քաղաքների գլխավոր թաղամասերի միացումը, արտադրության չափից ավելի կենտրոնացման դեպքում՝ սոցիալական բացասական երևույթների կանխարգելումը, տնտեսության համալիրային զարգացումը, որը ապահովում է յուրաքանչյուր տնտեսական շրջանում տնտեսական և սոցիալական զարգացման ռացիոնալ իրականացում, յուրաքանչյուր տարածաշրջանի տնտեսության առավել համապատասխանություն տեղի բնական և տնտեսական պայմաններին:

Սկզբունքների երրորդ խումբը ձևավորում են հիմքեր, որոնք բխում են երկրի տարածքի տնտեսության ռացիոնալ կազմակերպումից: Դրանց շարքում առանձնանում են. ձեռնարկությունների մասնագիտացումը (տնտեսապես նպատակահարմար սահմաններում), դրանց տեղաբաշխման շրջանների հիմնական մասնագիտացմանը համապատասխան, երկրի տարբեր շրջանների տնտեսական և սոցիալական զարգացման մակարդակների հավասարեցում, քանի որ ներքին տարբերությունները այնքան հսկայական և յուրօրինակ են պետությունների մեծ մասում:

Արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման տեսանկյունից առանձնահատուկ բնույթ ունի երկրի պաշտպանունակության ամրապնդման սկզբունքը: Այն նախատեսում է երկրի բոլոր շրջաններում արդյունաբերության զարգացման արագացում, մասնաճյուղային, դուստր ձեռնարկությունների ցանցի ստեղծում, ձեռնարկության գործունեության և դրանց պաշտպանության միջոցների ապահովում քաղաքացիական պաշտպանության համակարգի պահանջներին համապատասխան. ա) նոր փոքր և միջին հզորության արդյունաբերական ձեռնարկությունների կառուցում տարածաշրջանների

քաղաքային և խոշոր գյուղական բնակա-վայրերում, բ) խոշոր քաղաքների չափից ավելի զարգացման կանխարգելում: Դրա համար առաջարկվում են մի շարք մեթոդներ, որոնք արդեն փորձաշրջան են անցել Ռուսաստանի Դաշնության, Ուկրաինայի առանձին վարչատարածքային միավորումներում [30, 133], [35, 72]:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Որո՞նք են արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման օրինաչափությունները
2. Որո՞նք են արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման սկզբունքները

Թեմա 3.Արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման գործոնները և դրանց տնտեսական գնահատականը

Արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման գործոններ անվանվում են փաստերի (պատճառների) ամբողջ համախումբը, որոնք պայմանավորում են առանձին ձեռնարկությունների, դրանց խմբերի և մասնաձյուղերի համար տեղի ընտրությունը: Յուրաքանչյուր տարածաշրջան բնութագրվում է խումբ գործոններով: Գործոններից յուրաքանչյուրի կողմնորոշիչ գնահատականը տրվում է տնտեսության յուրաքանչյուր ոլորտի առանձնահատկությունների խորը ուսումնասիրության հիման վրա: Այսպես, մետաղաձուլության համար որոշիչ նշանակություն ունի հումքի (հանքավայր) և իրացման շրջանների հեռավորությունը:

Արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման օրինաչափություններն իրենից ներկայացնում է արդյունաբերության տեղաբաշխման մեջ տենդենցների բացահայտում, որը պայմանավորված է սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների համակարգով, տնտեսական զարգացման փուլով, գիտատեխնիկական առաջընթացով:

Դրանք ենթադրում են.

- արտադրության առավել ռացիոնալ, արդյունավետ տեղաբաշխում,
- արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման և տնտեսական շրջանների զարգացման միջև ամուր և բազմակողմանի կապ,

- աշխատանքի տարածքային տեղաբաշխման հիման վրա տնտեսական շրջանների մասնագիտացման գիտական հիմնավորում,
- տնտեսական շրջանների տնտեսությունների համալիր զարգացում [37, 243]:

Գործոնների կազմի փոփոխության դեպքում պետք է փոփոխվի նաև օբյեկտների տեղաբաշխման վայրը: Յուրաքանչյուր շրջան ունի ոռոշակի գործոնների համախումբ, որոնք սահմանում են այդ տարածքի հնարավորությունը կոնկրետ օբյեկտների տեղաբաշխման համար: Գործոնների ընդհանուր խմբերը հինգն են.

1. Բնական ռեսուրսների քանակական պաշարները և որակական կազմը, դրանց օգտագործման, կլիմայական, ջրագրական պայմանները և այլն,

2. Էկոլոգիական՝ բնապահպանական և օպերատիվ միջոցառումներ՝ բնական ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման և կյանքի, կենսագործունեության համար բարենպաստ էկոլոգիական պայմանների ապահովման համար,

3. Տեխնիկական՝ տեխնիկայի և տեխնոլոգիաների ձեռք բերված և հնարավոր մակարդակը,

4. Սոցիալ-ժողովրդագրական՝ աշխատանքային ռեսուրսներով արտադրության ապահովվածությունը, արտադրական և սոցիալական ենթկառուցվածքի վիճակը:

5. Տնտեսական՝ կապիտալ ներդրումների արժեքները, շինարարության ժամկետները, արտադրության արդյունավետությունը,

արտադրանքի որակը և նշանակությունը, արտադրական կապերը, տրանսպորտի վիճակը և այլն [29, 88]:

Արտադրության տեղաբաշխման տարբերակների վրա անմիջական ազդեցություն ունի արտադրության հիմնական տեխնիկատնտեսական ցուցանիշների աշխատատարության, նյութատարության, կապիտալատարության հարաբերակցությունը, էներգատարությունը:

Առանձին դիտարկենք յուրաքանչյուր խմբի կարևոր գործոնները:

Հումքային գործոն

Հայտնի է, որ հումքի և նյութերի վրա կատարվող ծախսերը բազմաթիվ ոլորտներում կազմում են բոլոր ծախսերի կեսից ավելին: Նման արտադրություններն անվանում են նյութատար կամ հումքատար: Նյութատարության աստիճանը սահմանվում է արդյունաբերական արտադրանքի (արդյունքի) ծավալի վրա հումքի վրա ծախսված գումարի հարաբերակցությամբ (դրամական կամ բնական արտահայտմամբ): Սակայն դա պահանջում է մանրակրկիտ տեղեկատվություն և որոշակի հաշվարկներ: Այդ իսկ պատճառով հեշտ է համեմատել բնական մեծությունները. 1տ. պատրաստի արտադրանքի ստացման համար անհրաժեշտ հումքի զանգվածը և պատրաստի արտադրանքի զանգվածը: Եթե հարաբերակցությունը գերազանցում է միավորը աննշան, ապա այդ արտադրությունը նյութատար չէ, իսկ հակառակ դեպքում՝ արտադրությունը նյութատար է: Հաշվի առնելով դա՝ ձեռնարկությունները տեղաբաշխվում են կամ հումքային բազաների մերձակայքում, կամ դրանից որոշակի հեռավորության վրա:

Այնպիսի ոլորտներ, ինչպիսիք լեռնահանքային, անտառային, շաքարի արդյունաբերություններն են, տեղաբաշխվում են հումքային շրջաններում: Բնորոշ օրինակ կարող է հանդիսանալ գունավոր մետաղածուլությունը. հանքանյութի ստացումը և հարստացումը, իսկ մետաղի ստացումը էներգիայի աղբյուրների մերձակայքում:

Այսպիսով, նյութատար ոլորտներն ունեն հստակ արտահայտված հումքային կողմնորոշում: Դա գունավոր, սև մետաղածուլությունն է, քիմիայի որոշ ոլորտներ (սոդա, պարարտանյութեր և այլն), շինանյութերի արդյունաբերությունը (նախնական մշակում), շաքարի, բուսայուղի արտադրությունը:

Նման ոլորտների բնորոշ հատկանիշ հանդիսանում է դրանց կենտրոնացումը: Սակայն դրանց մերձակայքում կարող են գոյություն ունենալ ոլորտներ, որոնց համար կակոռ չէ հումքային բազաների տեղաբաշխումը: Դրանք ճշգրիտ մեքենաշինության, սարքաշինության, գործիքաշինության էլեկտրոնիկայի ոլորտներն են: Այս ոչ նյութատար ոլորտների համար գերակայող գործոն հանդիսանում է աշխատանքային ռեսուրսների՝ հատկապես բարձրորակ կադրերի առկայությունը:

Վառելիքա-էներգետիկ գործոն

Արտադրության էներգատարության հատկանիշ հանդիսանում է արտադրանքի ինքնարժեքում վառելիքա-էներգետիկ ծախսերի հաշվեկշիռը: Ելնելով դրանից, տարբերակում են ոլորտների երեք խմբեր.

1. Բարձր էներգատար, որտեղ վառելանյութի և էներգիայի ծախսերի հատվածը կազմում է 30-45% և գերազանցում է հումքի և նյութերի ծախսերին:

2. Միջին էներգատար՝ վառելանյութի և էներգիայի ծախսերի մասնաբաժինը կազմում է 15-20%:

3. Ոչ էներգատար՝ մասնաբաժինը չի գերազանցում 6%-ը:

Օրինակ, ՀՀ-ում պղնձի, արհեստական մետաքսի արտադրությունները: Դրանք էլեկտրա և ջերմատար արտադրություններ են: Շատ ջերմություն են սպառում նաև հացաբուլկեղենի, սոդայի, սինթետիկ կաուչուկի, ցեմենտի, ապակու և այլ արտադրությունները:

Ջերմատար արտադրությունների բոլոր տեսակները տեսակաբաշխվում են ջերմային բազաների մերձակայքում կամ վառելանյութի փոխադրության ուղիներում: Դա առավել բնորոշ է ՋԷԿ-երի՝ Երևան, Հրազդան, Վանաձոր տարածքներում:

Ջրային գործոն

Արդյունաբերական արտադրության գրեթե բոլոր տեսակները հանդիսանում են խմելու ջրի սպառողներ: Այդ իսկ պատճառով այդ գործոնը ունի մեծ, իսկ հաճախ որոշիչ նշանակություն:

Առավել ջրատար հանդիսանում են ոռոգելի հողերում գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը (Արարատյան դաշտ և եզրավորող սարավանդներ, Վայոց ձոր):

Հիմնական ջուրը սպառվում է Հրազդանից, Ախուրյանից, Արաքսից, Քասախից, Սևանա լճից և այլն: Սակայն ջրային ռեսուրսները անսահմանափակ չեն: Մեկ բնակչի հաշվով մեզ մոտ տարեկան ծախսվում է մինչև 27մ³ ջուր:

Ջրի պակասորդի հետ կապված կառուցվել են ջրամբարներ, որոնք հետագայում վերածվում են արտահոսման ջրանցքների:

Օպտիմալ է արտադրական ձեռնարկությունների անցումը փակ շրջանառության ցիկլի:

Աշխատուժի գործոն

Այս գործոնը սահմանվում է արտադրանքի մեկ միավորի արտադրության վրա ծախսված աշխատանքի քանակությամբ, արտադրանքի որոշակի քանակության հաշվով օգտագործված աշխատողների թվով կամ ծախսված աշխատաժամանակով: Աշխատատարության ցուցանիշ է հանդիսանում նաև արտադրանքի ինքնարժեքում աշխատավարձի մասնաբաժնի ցուցանիշը:

Ըստ աշխատատարության արտադրությունը ևս բաժանվում է երկու խմբի.

Բարձր աշխատատար արտադրություն ունի արտադրանքի մեկ միավորի համար մարդ-ժամերով աշխատանքի մեծ ծախսերը: Դա կենցաղային բարդ տեխնիկան է, կապի համակարգի արտադրանքները և այլն:

Սակավ աշխատատար արտադրությունը բնորոշ է մետաղատար արտադրանքին՝ մետաղաձուլական սարքավորումներ և այլն:

Առաջինի ոլորտները տեղաբաշխվում են ազատ աշխատանքային ռեսուրսներով տարածքներում: Կանանց աշխատատեղերով ապահովելու համար ստեղծել թեթև և սննդի արդյունաբերության ձեռնարկություններ (տեքստիլ, կոշիկի, հրուշակեղենի ֆաբրիկաներ):

Անհրաժեշտ է նշել, որ որոշ ոլորտներ պահանջում են բարձր որակավորման աշխատողներ՝ ռադիո, տիեզերական, էլեկտրոնային, ավիացիոն և այլ արդյունաբերություններ: Նման ոլորտները խմբավորվում են համապատասխան մասնագիտացված խոշոր գիտական

կենտրոնների շուրջ: Արևմուտքում որոշ ընկերություններ ունեն իրենց կազմում խոշոր հետազոտական կենտրոններ: Դրանք հանդես են գալիս որպես գիտատար արտադրանք թողարկող կենտրոններ:

Սպառողական գործոն

Այս գործոնը գործում է հումքային և վառելիքաէներգետիկ գործոններին հակադիր:

Սպառման կենտրոններին կարելի է վերագրել գերազանցապես այն ոլորտները, որոնք զբաղված են սպառողների սպասարկմամբ կամ արտադրում են շուտ փչացող քիչ փոխադրելի (հացաբուլկեղեն, հրուշակեղեն, կաթնամթերք) արտադրանք:

Սպառման վայրերին ձգտում են մոտ լինել նաև երկաթբետոնե և մի շարք շինանյութերի արտադրության ձեռնարկությունները:

Մի շարք այլ արտադրություններ, որպես կանոն, կենտրոնացվում են մեծ կենտրոններում (կարի, կահույքի ֆաբրիկաներ, մսի կոմբինատներ և այլն), քանի որ դրանց համար հումքը առանց մեծ դժվարությունների հնարավոր է փոխադրել այլ շրջաններից:

Տրանսպորտային գործոն

Այս գործոնը արտադրության տեղաբաշխման ժամանակ առավել կարևորներից է: Կախված տրանսպորտային ծախսերից արտադրությունը ձգտում է մոտ լինել կամ հումքին, կամ սպառողներին, կամ վառելիքին: Միևնույն ժամանակ կարևոր է հումքի և վառելանյութի ծախսերը: Օրինակ, մակարոնեղենի արտադրությունը անհրաժեշտ է տեղաբաշխել սպառման շրջանում, իսկ մետաղաձուլությունը՝ հումքի կամ վառելանյութի շրջաններում:

Գիտատեխնիկական առաջընթացի (ԳՏԱ) գործոն

ԳՏԱ-ն մեծ ազդեցություն ունի արտադրության տեղաբաշխման վրա:

Օրինակ, կաուչուկը սկզբում ստանում էին կարտոֆիլի սպիրտից, այդ իսկ պատճառով գործարանները տեղաբաշխվում էին կարտոֆիլի մշակության շրջաններում: Հետագայում սպիրտ կարողացան ստանալ նավթամթերքներից: Գործարանները տեղափոխվեցին և տեղակայվեցին նավթամուղների երկայնքով:

Բարձր լարման էլեկտրահաղորդման գծերը հնարավորություն տվեցին փոխադրել էլեկտրաէներգիան մեծ հեռավորությունների վրա, որը հնարավոր դարձրեց ձեռնարկությունները կառուցել էներգիայի աղբյուրներից հեռու:

Սակայն առկա է նաև տնտեսության վրա ԳՏԱ բացասական ազդեցությունը: Ավելացնելով արտադրության մասշտաբները (իսկ արդյունաբերական արտադրության ծավալները անընդհատ աճում են)՝ ԳՏԱ նպաստում է նոր հանքավայրերի հետախուզմանը, տնտեսապես ոչ շահավետ (անհրաժեշտ նյութի ցածր տոկոս) օգտակար հանածոների վերամշակմանը:

Շուկայական մրցակցության գործոն

Շուկայական մրցակցությունը՝ դա շուկայում առկա հումքի արժեքների, ծառայությունների և դրանց պահանջարկի միջև գործող հարաբերակցությունն է: Արտադրության զարգացման խթան են հանդիսանում պատրաստի արտադրանքի պահանջի աճը և հակառակը, պահանջի նվազեցումը հանգեցնում է արտադրության կրճատման:

Շուկայում գյուղատնտեսական որոշ ապրանքների բարեհաջող մրցակցությունը ձևավորել է մի շարք երկրների մասնագիտացումը

(Կուբա՝շաքար, ծխախոտ, Կենտրոնական Ամերիկա՝ ադամաթուզ, Շրի-Լանկա՝ թեյ, Ուզբեկստան՝ բամբակ և այլն):

Շուկայական մրցակցությունը կախված է նաև ՉՏԱ մեծ ազդեցությունից: Այնտեղ, որտեղ կիրառվում են նորագույն տեխնոլոգիաներ, այնտեղ առկա է ցածր ինքնարժեք և բարձր որակ: Նման արտադրանքը մեծ պահանջարկ ունի: Մրցակցության պայքարի արդյունքում հաղթում է ուժեղագույնը:

Դժբախտաբար ՀՀ-ն, որն ունի տնտեսության քայքայված որոշ ձյուղեր, ցածր արտադրողական տեխնոլոգիաներ, դեռևս միայն հետևելով է շուկայական մրցակցությանը:

Քանի դեռ չկա տնտեսության կառուցվածքային վերակառուցում, չի վերակառուցվել արտադրությունը, չեն ներդրվել նորագույն տեխնոլոգիաներ, ՀՀ-ն կունենա չափազանց համեստ տեղ համաշխարհային շուկայում:

Տնտեսական-աշխարհագրական տեղաբաշխման գործոն

Այս գործոնը բնութագրում է այլ օբյեկտների տարածքային հարաբերությունների համախումբը, որոնք ազդում են վերջինիս գործունեության և զարգացման վրա:

Գոյություն ունի մակրո, մեզո և միկրո տեղաբաշխվածություն: Մակրո տեղաբաշխվածությունը դա ձեռնարկության տեղն է երկրների համակարգում, մեզո տեղաբաշխվածությունը՝ տեղը երկրի ներսում, իսկ միկրոտեղադիրքը՝ դա տեղն է տարածաշրջանի ներսում:

Այս գործոնի ազդեցությունը կայանում է նրանում, որ օբյեկտը կամ շրջանը պետք է ունենա տնտեսական բարձր ցուցանիշներ և շահույթներ՝ ձեռնարկությունների օպտիմալ ազդեցության դեպքում:

Այդ գործոնը նպաստում է տրանսպորտային հզոր հանգույցների ստեղծմանը, որտեղ հատվում են ցամաքային տրանսպորտային ուղիները (երկաթուղային, ավտոմոբիլային, և ինչու չէ՝ նաև ջրային և այլ ուղիները):

Այս գործոնի հետ կապված տնտեսական շրջանները ձևավորվում են մեծ կենտրոնների մերձակայքում:

Էկոլոգիական գործոն

Ներկայումս այս գործոնը որոշիչներից մեկն է: Մթնոլորտային աղտոտումների վրա ամենամեծ ազդեցություն են ունենում էներգետիկ, քիմիական, լեռնահանքային, մետաղաձուլական շինանյութերի արդյունաբերությունները: Մթնոլորտային աղտոտվածությամբ առանձնանում են մայրաքաղաք Երևանը, Ալավերդին, Արթիկը, Արարատը և Հրազդանը:

Վատթար վիճակում են նաև ՀՀ գետերը: Առավել աղտոտված են Դեբեդը, Ողջին, Հրազդանը:

Գյուղատնտեսությունը նույնպես իր ազդեցությունն ունի շրջակա միջավայրի վրա: Մասնավորապես հողատեսքերի փոփոխությունը, որը չափազանց դժվար է վերականգնվում և երկարատև ժամանակ է պահանջում, լանջերի գերարածեցումը և այլն:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Որո՞նք են արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման գործոնները
2. Որո՞նք են արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման գործոնների տնտեսական գնահատականը

Գլուխ III

ՀՀ Բնակչությունը

Թեմա 1. Բնակչության թիվը, շարժը, կազմը, բնակչության տեղաբաշխումը և տարաբնակեցումը

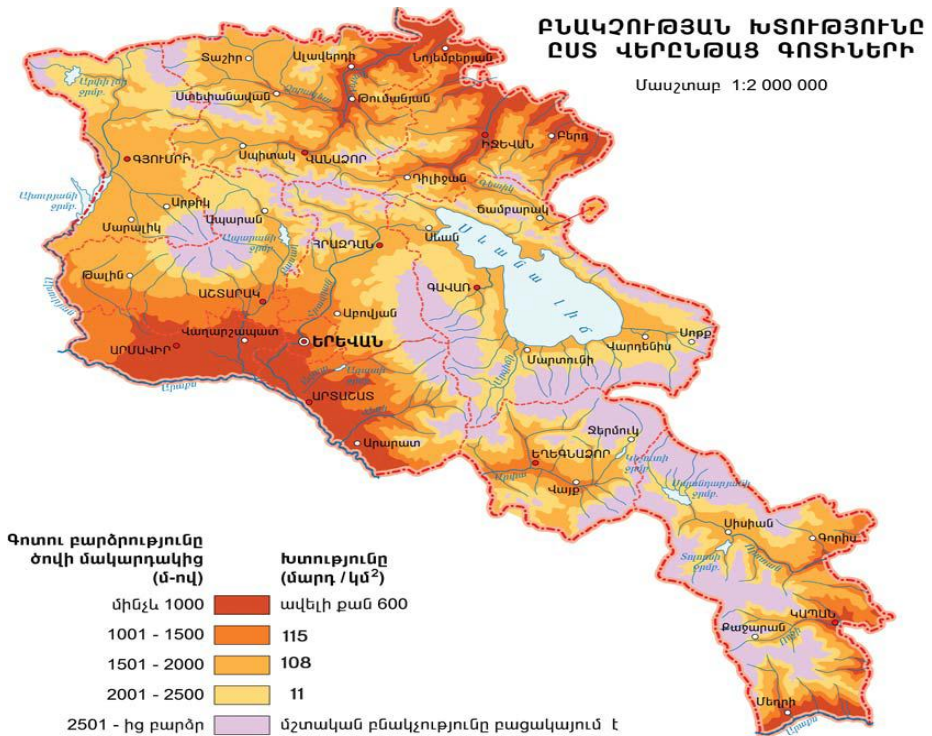
Հայաստանի Հանրապետությունում տնտեսության տեղաբաշխումը պայմանավորված է մարդկային գործոնով և ուղղված է հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավմանը, բնակչության կենսամակարդակի բարձրացմանը: Դրան հասնելու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել երկրի ժողովրդագրական պատմության, հանրապետության մարզերում, քաղաքներում, գյուղերում բնակչության, ինչպես նաև ամբողջ տարաբնակեցման համակարգի զարգացման և ձևավորման ցուցանիշներն ու առանձնահատկությունները: Այս գործոնները առավել կարևոր են Հայաստանի սակավահողության պայմաններում:

Հայաստանի Հանրապետության բնակչությունը. Հայաստանի Հանրապետության բնակչությունը 2014-թվականի հունվարի 1-ի դրությամբ կազմում է 3017.1 հազար մարդ (հավելված 12), որոնցից 1914.1 հազար մարդ կամ 63.4% ապրում են երկրի քաղաքներում և 1103.0 հազար մարդ կամ 36.6% գյուղերում: Բնակչության 1443.5 հազարը կամ 47.8% տղամարդիկ են, 1573.6 հազարը կամ 52.2%-ը կանայք (2014թ.) (հավելված 12):

Ինչպես երևում է տվյալներից, հանրապետությունում վերջին մեկ տարում, ինչպես մայրաքաղաքում, այնպես էլ բոլոր մարզերում տեղի է ունեցել ծնվածների թվաքանակի (4563 մարդով) և բնակ-

չության բնական աճի (3763 մարդով) անկում: Միևնույն ժամանակ պակասել է ամուսնությունների թիվը(հավելված 13,14):

Հայաստանի Հանրապետության բնակչությունը գրեթե միատարր է՝ 96 % հայեր են, իսկ 4 %-ը՝ եզդիներ, քրդեր, ռուսներ, ուկրաինացիներ, ասորիներ, հույներ, մորդվաներ, վրացիներ և այլ ազգային փոքրամասնություններ: Հայերն այն ժողովուրդներից են, որոնց զգալի մասը ճակատագրի բերումով ապրում է հայրենիքից դուրս (շուրջ 7 մլն. հայեր այսօր ապրում են 66 երկրներում):

Քաղաքային բնակավայրերի բնակչությունը. Հայաստանի Հանրապետության քաղաքներից 47-ը (96%) փոքր (մինչև 50 հազար

մարդ) և միջին (50-100 հազար մարդ) քաղաքներն են, որոնցում բնակվում է քաղաքային բնակչության 35.6%-ը (հավելված 16):

Ամենամարդաշատ քաղաքները (100 հազար և ավելի բնակիչ ունեցող) երկուսն են՝ Երևան, Գյումրի, որոնց բնակչությունը կազմում է 1188.2 հազար մարդ, կամ հանրապետության քաղաքային բնակչության 62.1%-ը:

Քանակությամբ առաջին տեղում է փոքր քաղաքների խումբը՝ ընդամենը 46 քաղաք: Ըստ մարդաշատության գործոնի այդ խումբը զբաղեցնում է երկրորդ տեղը՝ 644.5 հազ մարդ (միջինը՝ 14.0 հազար մարդ), ընդ որում 20-50 հազար բնակիչ ունեցող քաղաքները 11-ն են, որոնց միջին մարդաշատությունը կազմում է 30045 մարդ, մինչև 10 հազար բնակիչ ունեցող քաղաքների (22 քաղաք) միջինը՝ 5223 բնակիչ:

Հանրապետության քաղաքային բնակչության ավելի քան կեսը (55.6%) կենտրոնացված է Երևան քաղաքում, որը թե՛ քաղաքաշինական, թե՛ ռազմավարական տեսակետից չափազանց անցանկալի է, իսկ 44.4%-ը՝ մնացած 48 քաղաքներում(հավելված 17):

Գյուղական բնակչությունը. Հանրապետության գյուղական համայնքների մեջ ամենամեծ տեսակարար կշիռ ունեն 1001-3000 բնակիչ ունեցող գյուղերը (35.1 %), ամենափոքրը, մինչև 100 բնակիչ ունեցողները՝ 4.1 % (չհաշված անմարդաբնակ 39 գյուղական բնակավայրերը (հավելված 19): Բնակչության թիվը նրանցում կազմում է, գյուղական բնակչության ընդհանուր թվի համապատասխանաբար, 46.1 և 0.2 %-ը:

Խոշոր՝ 3000-ից ավելի բնակիչ ունեցող բնակավայրերը, 96-ն են, որոնց բաժին է ընկնում գյուղական բնակչության ընդհանուր թվի մոտ 37 %-ը:

Ըստ բնակավայրերի մեծության առաջին տեղում է Քեղարքունիքի մարզը, որտեղ 93 բնակավայրերից 20-ը ունեն 3000-ից ավելի բնակիչ և այն կազմում է մարզի գյուղական բնակչության 65 %-ը: Կոտայքի մարզում այն կազմում է՝ 52 %, Արարատի մարզում՝ 38.8 %, Արմավիրի մարզում՝ 35.3 %: Սյունիքի մարզում չկան 3000 և ավելի բնակիչ ունեցող գյուղական բնակավայրեր: Այդպիսի բնակավայրերի թիվը փոքր է Վայոց ձորի (13.7 %), Շիրակի (20.2 %) և Լոռու (24.8 %) մարզերում:

Հայաստանի գյուղական բնակավայրերի մարդաշատության միջին ցուցանիշը 1324 մարդ է: Ինչպես երևում է, միջին մարդաշատության վերաբերյալ տվյալները ըստ մարզերի տատանվում են մեծ սահմաններում: Այսպես, Սյունիքի մարզում գյուղերի միջին մարդաշատությունը կազմում է 409 մարդ, կան 5 անգամ պակաս, քան Արարատի մարզում (2080): Այդ ցուցանիշը հանրապետության միջինից ցածր է Արագածոտնի, Լոռու, Շիրակի, Սյունիքի և Վայոց Ձորի մարզերում, բարձր է Արարատի, Արմավիրի, Կոտայքի, Քեղարքունիքի մարզերում: «Գերխոշոր» (8000-ից ավելի բնակիչ ունեցող) գյուղական բնակավայրերը վեցն են՝ Այնթափ՝ 8813 (Արարատի մարզ), Փարաքար՝ 9414 (Արմավիրի մարզ), Վարդենիկ՝ 10001, Ներքին Գետաշեն՝ 8301, Սարուխան՝ 8190 (Քեղարքունիքի մարզ), Ախուրյան՝ 9787 (Շիրակի մարզ): Գյուղական բնակավայրերի բնակչության մասին տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս լեռնային, սահմանամերձ տարածքների, հատկապես Սյունիքի և Վայոց Ձորի մարզերի գյուղա-

կան բնակավայրերի չափազանց փոքր մարդաշատությունը հանրապետության այլ տարածաշրջանների համեմատությամբ, որը հիմնականում բացատրվում է տեղի սոցիալ-տնտեսական անբարենպաստ պայմաններով և որպես հետևանք բնակչության ինտենսիվ միգրացիայով դեպի այլ տարածքներ(հավելված 18):

Հայաստանի գյուղական տարածքների զարգացման ներկայիս վիճակի բարելավումը պահանջում է իրականացնել տարածաշրջանների սոցիալ-տնտեսական զարգացման տարբերությունների հաղթահարման, սոցիալական և արտադրական ենթակառուցվածքների զարգացման և գյուղական բնակչության զբաղվածության մակարդակի բարձրացման միջոցառումներ:

Սահմանային գոտու մի շարք հատվածներ խիստ անբարենպաստ են, ինչը հիմնականում պայմանավորված է տնտեսական գործունեության իրականացման (բնակության) բարձր ռիսկայնությամբ: Սահմանամերձ գոտում գտնվում է քաղաքային 9 և գյուղական 174 համայնք (200 բնակավայր կամ երկրի գյուղական բնակավայրերի 20.7 %-ը), որտեղ բնակվում է ավելի քան 300 հազ. մարդ, կամ սահմանամերձ 9 մարզերի բնակչության 16 տոկոսը: Սահմանային գոտու տարածքը 7155 կմ² է (ՀՀ տարածքի 24.0 %-ը), իսկ սահմանային շերտը կազմում է 1431.0 կմ²: Սահմանային շերտում գտնվում է քաղաքային 4 և գյուղական 59 համայնք 127.7 հազ. բնակչությամբ:

ՀՀ մարզերի 446 համայնքներ, կամ 51.0 %-ը, գտնվում են բարձրադիր գոտում: Ստորև բերվող աղյուսակում տրվում է համայնքների տեղաբաշխվածությունն ըստ բարձրադիր գոտիների և մարզերի (աղյուսակ 2):

Աղյուսակ 2

Բնակավայրերի բաշխվածությունն ըստ մարզերի և բարձրագույն գոտիների

Հ/հ	Մարզի անվանումը	Համայնքների թիվը				Տեսակարար կշիռը, %			
		1700 մ-ից բարձր	1500-1700մ	1000-1500մ	400-1000 մ	1700 մ-ից բարձր	1500-1700մ	1000-1500մ	400-1000մ
1	Գեղարքունիք	84	0	3	0	96,55	0	3,45	0
2	Շիրակ	72	28	16	0	62,06	24,13	13,81	0
3	Արագածոտն	64	17	30	0	58.05	15.17	26.78	0
4	Սյունիք	34	16	40	12	33.33	15.68	39,21	11,79
5	Վայոց ձոր	16	13	12	0	39.02	31.72	29.26	0
6	Կոտայք	19	14	27	0	31.66	23.34	45.0	0
7	Լոռի	17	32	48	8	16.19	30.47	45.71	7.63
8	Տավուշ	1	2	13	41	1.76	3,51	22,8	71,93
9	Արարատ	5	1	4	83	5.38	1.07	4,3	89.25
10	Արմավիր	0	0	6	88	0	0	6,38	93,62
	Ընդամենը	312	123	199	232	36.0	14,2	23,0	26,8

Աղյուսակի տվյալներից երևում է, որ Գեղարքունիքի մարզի համայնքները գրեթե ամբողջությամբ, Շիրակի մարզի համայնքների 2/3-ը, իսկ Արագածոտնի մարզի համայնքների կեսից ավելին գտնվում են բարձրագույն գոտում: Բարձր է լեռնային բնակավայրերի տեսակարար կշիռը նաև Սյունիքի, Վայոց ձորի և Կոտայքի մարզերում:

Ըստ վիճակագրական տվյալների բնակչության սոցիալ-տնտեսական մակարդակի և բնակավայրերի տեղադիրքի վերընթացության միջև ուղիղ կապ կա:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. ՀՀ բնակչության թիվը և շարժի փոփոխությունները
2. ՀՀ բնակչության կազմը՝ սեռատարիքային, ազգային
3. Բնակչության տեղաբաշխումը
4. Բնակչության տարաբնակեցումը՝ քաղաքային և գյուղական

Թեմա 2. Բնակչության միգրացիան

Միջպետական միգրացիան և դրա պատճառները.

Միջպետական միգրացիան իր աննախադեպ ծավալներով և հետևանքներով Հայաստանում ամենանշանակալից երևույթն է նորագույն ժամանակաշրջանի ժողովրդագրական գործընթացների մեջ:

Մինչև 1980-ական թվականների սկիզբը Հայաստանին բնորոշ էր միջպետական միգրացիայի դրական մնացորդը, այսինքն հանրապետության բնակչության թվաքանակն ավելանում էր ոչ միայն բնական աճի, այլև միգրացիոն հոսքերի հաշվին:

1980-ական թվականներից նկատվեց արտագաղթող բնակչության թվի աստիճանական աճ, որի հետևանքով միգրացիոն հոսքերի միջև հաստատված համամասնությունները խախտվեցին՝ հոգուտ արտագաղթող բնակչության և Հայաստանը յուրաքանչյուր տարի միգրացիայի հետևանքով սկսեց կորցնել շուրջ 10 հազար մարդ:

Բացառություն են կազմել 1989-1990 թվականները, երբ միգրացիայի բացասական սալդոն փոխարինվեց դրականի՝ կապված

տարածաշրջանում փախստականների և բռնի տեղահանվածների դեպի Հայաստան հոսքով: 1990-ական թթ-ից կրկին նկատվեց արտագաղթող բնակչության թվի աճ մինչև մեր օրերը: Առանձին տարիներին այն կազմել է 65-80 հազար մարդ:

Արտագաղթողների ճնշող մեծամասնությունը՝ 84.2 %-ը մեկնել է Ռուսաստանի Դաշնություն, 8.8 %-ը՝ ՌԻկրաինա, 1.9 %-ը՝ ԱՄՆ:

Այսօրվա դրությամբ Հայաստանում բնակվում են 350 հազար փախստականներ և նրանց հավասարեցված անձինք:

Ներհանրապետական միգրացիա. Հայաստանի բնակչության ներհանրապետական միգրացիայի պատկերը բնորոշվում էր բնակչության տեղաշարժով գյուղից քաղաք, որի արդյունքում Հայաստանն ուներ ուրբանիզացիայի բավականաչափ բարձր մակարդակ: Եթե 1960-ական թվականների սկզբներին հանրապետության քաղաքներում էր բնակվում բնակչության կեսը, իսկ մյուս կեսը գյուղերում, 1988թ.-ին՝ 69.7 % և 30.3 %, ապա այժմ հարաբերակցությունը քաղաքային և գյուղական բնակչության միջև կազմում էր 63.4% և 36.6% (2014թ.):

Տեղի էր ունենում բնակչության տեղաշարժեր բարձր լեռնային բնակավայրերից դեպի ցածրադիր վայրեր, հատկապես Արարատյան դաշտ, ինչպես նաև բնակչության հոսքը սահմանամերձ և հեռավոր ծայրամասային փոքր բնակավայրերից դեպի հանրապետության խոշոր քաղաքներ, հատկապես Երևան:

Սկսած 1992 թվականից տեղի է ունեցել հանրապետության գյուղական բնակչության տեսակարար կշռի աճ: Դա բացառիկ երևույթ է Հայաստանի XX դարի ժողովրդական պատմության մեջ, որը

բացատրվում է երկու հզոր սոցիալ- տնտեսական գործոնների ազդեցությամբ.

1. Անցումային տարիներին սկսվեց տնտեսության՝ հատկապես արդյունաբերական արտադրության կտրուկ անկումը, դադարեցրեցին (կամ գրեթե դադարեցրեցին) իրենց գործունեությունը շատ ձեռնարկություններ, հիմնարկներ և կազմակերպություններ, սրվեց իրավիճակը աշխատանքի շուկայում:

2. 1991 թվականի հունվարի 22-ին ընդունվեց ՀՀ օրենքը «Գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին», սկսվեց գյուղատնտեսական հողերի սեփականաշնորհումը:

Ստեղծված իրավիճակում ոչ միայն վերացավ գյուղական բնակչության մի մասի ձգտումը բնակություն հաստատել հանրապետության քաղաքներում, այլ մեծ թվով քաղաքաբնակ նախկին գյուղացիներ տնտեսապես նպատակահարմար ու ցանկալի համարեցին վերադառնալ իրենց հայրենի գյուղերը, դառնալ հողի սեփականատեր և ստեղծել իրենց գյուղացիական տնտեսությունները:

Բնակչության շարժը սահմանամերձ, հեռավոր բնակավայրերից դեպի երկրի խորքը և դրա հետևանքները.
Հայաստանի վերջին 80 տարիների բուռն զարգացման արդյունքում զգալի անհամաչափություն առաջացավ հանրապետության կենտրոնական և ծայրամասային տարածաշրջանների միջև: Այսպես կոչված Կենտրոնական ագլոմերացիայում (Երևանը և նրա ազդեցության գոտին), հանրապետության տարածքի մոտավորապես 20 %-ի վրա, կենտրոնացված է բնակչության 2/3-ը, քաղաքների մեծ մասը, աշխատանքային ռեսուրսների կեսից ավելին: Մինչդեռ ծայրա-

մասային տարածաշրջաններում (Սյունիք, Տավուշ և այլն) մշտական արտահոսք է արձանագրվում:

Հայաստանի Հանրապետության բարձր լեռնային և սահմանամերձ բնակավայրերի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ վերջին տասնամյակում տեղի է ունեցել այդ բնակավայրերի տնտեսական ներուժի զգալի անկում: Նվազել են ցանքատարածությունները, դադարել են գործել արդյունաբերական ձեռնարկությունների մասնաճյուղերը: Մարտական գործողությունների, տարերային աղետների և ֆիզիկական ու բարոյական մաշվածության հետևանքով շարքից դուրս են եկել կամ խիստ վնասվել տնտեսության ենթակառուցվածքները՝ բնակֆոնդը, շինությունները, ճանապարհները, ջրագծերը, կոյուղագծերը: Տարիներով չնորոգելու պատճառով քայքայման են հասել սոցիալ-մշակութային օբյեկտները:

Նշված բնակավայրերում տեղի է ունեցել բնակչության թվի զգալի նվազում, ծննդաբերության մակարդակի անկում և երիտասարդության արտահոսք: Մարզերից ստացված փաստական տվյալների վերլուծությունը վկայում է, որ այդ գյուղերի շարքում են հանրապետության 174 սահմանամերձ և 138 բարձր լեռնային համայնքներ, որտեղից տեղահանվածների թիվը վերջին տասը տարում կազմում է մոտ 72 հազար մարդ:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Միջպետական միգրացիաներ և դրանց պատճառները
2. Ներպետական միգրացիաներ
3. Սահմանամերձ և լեռնային շրջաններից դեպի հարթավայրի ներքին շրջաններ բնակչության տեղաշարժման պատճառները

Թեմա 3.Տարածքային բաժանում, բնակավայրերի դասակարգումը

Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության համաձայն արմատապես վերափոխվել է հանրապետության վարչատարածքային բաժանումը և կառավարման ողջ համակարգը:

Մինչ «Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային բաժանման մասին» ՀՀ օրենքի ընդունումը (1995 թվականի նոյեմբերի 7) Հայաստանի Հանրապետության տարածքը բաժանված էր 37 շրջանների: 1995 թվականից այն բաժանվեց է 11 մարզերի, որոնց թվում Երևան քաղաքին՝ մարզի կարգավիճակ (հավելված 15): Հայաստանի Հանրապետությունում կա 49 քաղաք և 953 գյուղ, որոնցից 8-ը ներառված են քաղաքային համայնքների կազմում, իսկ մնացած գյուղերը՝ 866 գյուղական համայնքներում:

Նախկին քաղաքատիպ ավաններից 10-ը (Անիպենգա, Ագատամուտ, Արագած, Արգել, Արզնի, Գագարին, Նոր Խարբերդ, Ջորագետ, Պենգաշեն) ստացել են գյուղական բնակավայրերի, 17-ը

(Ագարակ, Ախթալա, Ապարան, Բերդ, Դաստակերտ, Եղեգնաձոր, Թալին, Թումանյան, Շամլուղ, Ճամբարակ, Մարալիկ, Մարտունի, Մասիս, Նոյեմբերյան, Վայք, Վարդենիս և Վեդի)՝ քաղաքների կարգավիճակ, իսկ Նուբարաշեն քաղաքատիպ ավանը, թաղի կարգավիճակով, ներառվել է Երևան քաղաքի կազմի մեջ:

Ժողովրդագրական և սոցիալ-տնտեսական բնութագիրը.
Քաղաքների, ինչպես նաև երկրի տարածքում ամբողջ տարաբնակեցման համակարգի ձևավորումը և զարգացումը պայմանավորված են՝

- պատմական զարգացման առանձնահատկություններով և ավանդույթներով,
- էկոնոմիկայի զարգացման աստիճանով.
- երկրում վարվող տնտեսական և տարածքային զարգացման քաղաքականությամբ, տվյալ բնակավայրում ապրող բնակչության գերակայող արտադրական կողմնորոշմամբ.
- ռազմական նպատակներով:

Հայաստանի բնակավայրերի և գործառնական այլ տարածքների կարգավիճակը բնորոշող չափանիշների վերլուծությունը թույլ է տալիս, ըստ քաղաքաշինական-տնտեսական յուրացվածության աստիճանի, Հայաստանի Հանրապետության տարածքը բաժանել հետևյալ գոտիների.

- ինտենսիվ յուրացված,
- թույլ յուրացված,
- ռեկրեացիոն և բնապահպանական,
- տարաբնակեցման համար անբարենպաստ:

Ինտենսիվ յուրացված գոտիները ընդգրկում են Երևան քաղաքը, Կոտայքի, Արագածոտնի, Արմավիրի, Արարատի մարզերի հարթավայրային մասերը, Հրազդան, Քասախ գետերի հովիտները, Շիրակի մարզում կենտրոնական հարթավայրային մասը, Գեղարքունիքի մարզում՝ Սևանա լճի ափամերձ գոտին, Լոռու մարզում՝ Տաշիրի, Ձորագետի, Փամբակ գետի հովիտները, Վայոց ձորի մարզում՝ Արփա գետի նեղ գետահովիտը, Սյունիքի մարզում՝ Վարարակ գետի հովիտը և սարահարթը, Որոտան, Ողջի, Մեղրի գետերի նեղ գետահովիտները: Այս գոտիները կազմում են Հայաստանի տարածքի 24.3 %-ը, որտեղ կենտրոնացված է բնակչության 88.0 %-ը (քաղաքային բնակչության 99.2 %-ը), բնակչության խտությունը կազմում է 404-553 մարդ / կմ²: Թույլ յուրացված գոտիները ընդգրկում են հիմնականում ինտենսիվ յուրացված գոտիներին հարող մինչև 2000 մ բարձրության լեռնալանջերը: Թույլ յուրացված գոտիները կազմում են Հայաստանի տարածքի 33.4 %-ը, որտեղ բնակվում է բնակչության ընդամենը 12.0 %-ը, բնակչության խտությունը տատանվում է 18-65 մարդ /կմ²:

Ռելիեֆացիոն և բնապահպանական գոտիները ընդգրկում են անտառները, բնության հատուկ պահպանվող տարածքները, ռելիեֆացիոն նշանակության տարածքները:

Տարաբնակեցման համար անբարենպաստ գոտին ընդգրկում է 2100 մետրից բարձր տարածքները (հանրապետության տարածքի 39 %-ը):

Հայաստանի բարձր լեռնային և սահմանամերձ բնակավայրերի հիմնախնդիրները. Լեռնային և բարձր լեռնային պայմաններում գտ-

նվող բնակավայրերի ցանկը ընդգրկում է 11 քաղաքային և 289 գյուղական բնակավայր, այդ թվում ըստ բարձրության գոտիների.

- 1700-2000 մ` 7 քաղաք և 154 գյուղ.

- 2000-2350մ` 4 քաղաք և 135 գյուղ:

Սահմանամերձ բնակավայրերի թիվը կազմում է 198 (Հայաստանի սահմանի երկարությունը 1441 կմ է), որից` ամենաերկարը Արցախի հանրապետության, այնուհետև Թուրքիայի, Վրաստանի, Ադրբեջանի և ամենակարճը` Իրանի (42 կմ) հետ:

Թվարկած բարձր լեռնային և սահմանամերձ բնակավայրերից 138 բարձր լեռնային և 174 սահմանամերձ համայնքներում վերջին տասնամյակում տեղի է ունեցել տնտեսական ներուժի և սոցիալական ենթակառուցվածքների զգալի անկում: Ղա պայմանավորված է ոչ միայն անցումային շրջանի դժվարություններով, որը բնորոշ է նախկին ԽՍՀՄ-ի փլուզումից ձևավորված բոլոր պետություններին, այլ Հայաստանի Հանրապետության առանձնահատկություններով` երկարատև շրջափակումներ, երկրաշարժի հետևանքներ, միգրացիա և այլն:

Ռազմական գործողությունների և տարերային աղետների հետևանքով լուրջ վնաս է հասցվել նշված համայնքների բնակֆոնդին: Այդ բնակավայրերից 32-ը չունեն խմելու ջրագծեր, իսկ 147-ի ջրագծերը շարքից դուրս են եկել և հիմնանորոգման սուր կարիք ունեն: 148 համայնքների դպրոցական շենքերը ենթակա են նորոգման, իսկ 24 գյուղերում դպրոցական շենքեր ընդհանրապես չկան: Քայքայված վիճակում է գտնվում 161 համայնքների միջհամայնքային և ներհամայնքային ճանապարհների ցանցը, որի ընդհանուր երկարությունը կազմում է 9.5 հազ. կիլոմետր: Առողջապահական ամենատարրական ծառայություններից զուրկ են 93 գյուղեր, ավելի

քան 55 գյուղերում (2014թ.) չկա հեռախոսային կապ, 90 գյուղերում չկա մշակույթի ոչ մի օբյեկտ:

Սահմանամերձ և բարձր լեռնային վայրերում հողատարածքները օգտագործվում են ոչ լիովին՝ տեխնիկայի անբավարարության, գյուղատնտեսական հողերի ականապատված լինելու, ոռոգման ջրի, սերմերի պակասի կամ բացակայության և մի շարք այլ պատճառներով:

Այս ամենը առանձին-առանձին և միասնաբար վերցրած կանխոր-ոշում են մշված բնակավայրերից հեռանալու բնակչության անդադար փորձերը:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Որո՞նք են ՀՀ վարչատարածքային բաժանման սկզբունքները: Թվարկել ՀՀ մարզերը իրենց մարզ կենտրոններով
2. Որո՞նք են ՀՀ բնակավայրերի դասակարգման սկզբունքները

Թեմա 4. Աշխատանքային ռեսուրսները

Աշխատանքային ռեսուրսների տեղաբաշխման սոցիալ-տնտեսական էությունը և հիմնական ձևերը

Աշխատանքային ռեսուրսները արտադրողական ուժերի հիմնական բաղադրիչ հատվածն է, կարևոր և որոշիչ գործոն հասարակական արտադրության ամբողջ համակարգում, որի կարգավորված գործունեությունից է կախված տնտեսական և սոցիալական հիմնական խնդիրների լուծումները:

Տնտեսության զարգացման գերակայող գործոնի՝ աշխատանքային ռեսուրսների օգտագործման պայմաններում առանձնահատուկ նշանակություն է ձեռքբերում դրանց տեղաբաշխման և վերատեղաբաշխման սոցիալ-տնտեսական խնդիրների ուսումնասիրությունը: Դա ամենից առաջ կապված է տնտեսական և սոցիալական գործոնների փոխներթափանցմամբ և փոխազդեցությամբ զարգացման համալիրային աճի պայմաններում, որոնք ազդում են հասարակական արտադրությունում աշխատանքային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման վրա: Աշխատանքային ռեսուրսների շարժի սոցիալ-տնտեսական գործընթացների պլանաչափ կարգավորումը նպաստում է տարածքային-ճյուղային համալիրներում զբաղվածության կառուցվածքների օպտիմալացմանը՝ այդ կերպ նվազեցնելով դրանց կորուստները կապված ոլորտում ոչ ռացիոնալ շարժի և աշխատանքային ռեսուրսների հոսունության հետ: Տարբերակվում են բնակչության շարժի հետևյալ տեսակները, տարածքային, ճյուղային, մասնագիտական, որակավորման, բնական և սոցիալական: Շարժման տեսա-

կների նման միահյուսումը ենթադրում է շարժման ուժերի միասնության համալիր մեթոդիկայի և դրանց տարրերի փոխազդեցության ստեղծման բարդ համակարգ:

Աշխատանքային ռեսուրսների շարժման անբաժան հատված է մարդկանց սոցիալական վիճակը: Հատկապես դա արտահայտվում է գյուղական բնակչության դեպի քաղաքներ միգրացիայի, ուսումնական հաստատությունների ավարտումից հետո կադրերի աշխատանքի տեղավորման մեջ: Աշխատուժի վերարտադրության անհրաժեշտությունը կապված է մասնագետների բնական նվազեցման հետ՝ կենսաթոշակային տարիքի հասնելու հետևանքով: Սակայն դա խրախուսելի պայման է: Կենսաթոշակառուների մեծամասնությունը ստիպված է աշխատել, քանի որ պետությունը չի ապահովել նրանց արժանապատիվ հանգիստը:

Աշխատանքային ռեսուրսները բաշխվում են միշարք հանգամանքների անհրաժեշտության հաշվառմամբ.

- հասարակական արտադրության պլանային պահանջի ապահովում աշխատուժով,
- տարածաշրջանում աշխատանքային ռեսուրսների թվի և որակական չափաբաժինների հավասարակշռություն աշխատատեղերի կառուցվածքի և աճի ապահովում,
- տարածաշրջանի տնտեսության համալիր և հավասարա-կշռված զարգացում,
- ոլորտներում աշխատանքային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման համար պայմանների ստեղծում,

- ըստ ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման, արտադրության մասնակիցների անձնական հետաքրքրությունների, իր մասնագիտական աշխատանքին համապատասխանող և ձեռնարկության արտադրական պահանջների (կոլեկտիվ շահերի) բավարարման միջև օպտիմալ հարաբերակցություն:

Աշխատանքային ռեսուրսների առաջնային տեղաբաշխումը՝ դա աշխատուժով լրացումն է աշխատանքային ռեսուրսների բնական աճի (մասնագիտական ուսումնարան, բուհ, քոլեջ) և անձանց հաշվին, ովքեր զբաղված են տնային և անձնական տնտեսությամբ:

Երկրորդային տեղաբաշխումը՝ դա հասարակական արտադրությունում արդեն զբաղված աշխատուժի վերաբաշխումն է:

Տարածքային-ոլորտային տեղաբաշխման գործընթացի վրա ազդող բոլոր գործոնները կարելի է խմբավորել ըստ իրենց ազդեցության ոլորտների՝ տնտեսական, տարածքային և ոլորտային կամ ճյուղային¹⁰:

1. Հասարակական արտադրությունում կառուցվածքային տեղաշարժերի ազդեցությունը աշխատանքային ռեսուրսների տարածքային-ոլորտային տեղաբաշխման վրա:

Կառուցվածքային տեղաշարժի տակ ընկալվում է նյութական արտադրության և ոչ արտադրական ոլորտների, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության, արդյունաբերության տարբեր ճյուղերի միջև հարաբերակցության փոփոխությունը:

¹⁰ Доргунцов С.И., Размещение производительных сил Украины, Киев, 2003г, ст. 142-144

Հասարակական արտադրությունում կառուցվածքային տեղաշարժերն առաջացնում են համապատասխան փոփոխություններ ըստ ոլորտների աշխատանքային ռեսուրսների զբաղվածության:

2. Աշխատանքային ռեսուրսների միջոլորտային վերաբաշխումը հանդես է գալիս և՛ որպես գիտատեխնիկական առաջադիմության արդյունք, և՛ որպես այն արագացնող գործոն: Աշխատանքի արտադրողականության աճին զուգահեռ նյութական արտադրությունում ստեղծվում են իրական պայմաններ զբաղվածության կառուցվածքում համամասնությունների փոփոխության համար՝ աշխատանքային ռեսուրսների վերաբաշխում նյութական արտադրության ոլորտից դեպի ոչ արտադրական ոլորտ: Նյութական արտադրության ոլորտի ներսում՝ արդյունաբերության մեջ և գյուղատնտեսությունում զբաղվածների միջև հարաբերակցության փոփոխություն [26, 146]:

3. Աշխատանքային ռեսուրսների տեղաբաշխման պլանավորում

Պլանավորման հիմնական խնդիրն ինչպես ամբողջ տարածաշրջանի, այնպես էլ առանձին տարածքային միավորների արտադրողական ուժերի պլանաչափ, համամասնական զարգացման ապահովումն է:

Աշխատանքային ռեսուրսների տեղաբաշխման առավել օպտիմալ տարբերակ է հանդիսանում տվյալների համապետական միասնական բանկի և միասնական տեղեկատվական-որոնողական համակարգի ստեղծումը և կիրառությունը, որի օգնությամբ հնարավոր կլինի հանձնարարականներ տալ կադրերի շարժման՝ տնտեսության զարգացման դինամիկային համապատասխան: Աշխատանքային

ռեսուրսների վերատեղաբաշխման մասշտաբներն անձնական ցանկության հետ կապված հսկայական են և գերազանցում են վերատեղաբաշխման մասշտաբները, որոնք պայմանավորված են գիտատեխնիկական առաջադիմության հետևանքով ազատված՝ թափուր աշխատուժով:

Աշխատանքային ռեսուրսների (կենդանի աշխատանքի) պլանավորման հաշվեկշռային մեթոդը հնարավորություն է տալիս ստանալ աշխատուժի վերարտադրության, միևնույն ժամանակ ծագող բարդ փոխադարձ կապերի և համամասնությունների լայն բնութագրություն: Այն ընդգրկում է հաշվարկների ամբողջական փաթեթ և ամենից առաջ՝ ըստ տնտեսության ոլորտների և մասնաճյուղերի, զբաղվածության տեսակների, բնակության վայրի աշխատանքային ռեսուրսների տեղաբաշխման, ինչպես նաև բնակչության թվաքանակի և աշխատանքի արտադրողականության:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Ո՞րն է աշխատանքային ռեսուրսների տեղաբաշխման սոցիալ-տնտեսական էությունը
2. Որո՞նք են աշխատանքային ռեսուրսների տեղաբաշխման հիմնական ձևերը
3. Ի՞նչ է աշխատանքային ռեսուրսների տեղաբաշխման պլանավորումը

Գլուխ IV

Տնտեսության զարգացման ընդհանուր բնութագիրը Թեմա 1. Տնտեսության զարգացման ուղղությունները և ճյուղերի տեղաբաշխումը

2005-2013թթ.-ի ընթացքում հանրապետության տնտեսության զարգացման վրա էական ազդեցություն են թողել ազատ շուկայական տնտեսական հարաբերությունների կայացմանն ուղղված գործընթացները: Հայաստանի Հանրապետությունում 1990-1994 թվականների ընթացքում արձանագրվել է համախառն ներքին արդյունքի (ՀՆԱ) արտադրության կտրուկ անկում (ավելի քան 53 %) և նոր միայն 1994 թվականին գրանցվել է դրա աճ: ՀՆԱ-ի ծավալի ամենամեծ անկումը գրանցվել է 1992 թվականին (42 %), որը ԱՊՀ համանման ցուցանիշը գերազանցել է ավելի քան 6 անգամ: Հարկ է նշել, որ ՀՆԱ-ի մակարդակը 1999 թվականին հասել է 1990 թվականի մակարդակի ընդամենը 60 %-ին:

Տնտեսության աշխուժացում սկսվել է արձանագրվել 1994 թվականից: Հանրապետությունում ՀՆԱ-ի աճը հիմնականում ապահովվել է տնտեսության բազային 5 ճյուղերի (արդյունաբերություն, գյուղատնտեսություն, շինարարություն, առևտուր, տրանսպորտ) արտադրանքի և ծառայությունների ծավալների փոփոխման հաշվին, որոնք 2010-2013թթ. ապահովել են ՀՆԱ-ի 80 %-ից ավելին:

ՀՆԱ-ի աճի տեմպը ըստ բազային ճյուղերի (տոկոս)

Տարեթիվ	1991	1994	1997	2000	2003	2006	2009	2012	2013	2014
Ընդամենը	88.3	105.4	103.1	105.3	101.7	103.6	106.8	109.5	103.5	103.5
ՀՆԱ										
արդյունաբերություն	96	115.2	101.1	104.4	106.6	107.1	108.1	116.6	105.4	102.7
գյուղատնտեսություն	98	105.8	96.1	100.7	102.5	102.2	102.7	104.8	107.2	107.2
շինարարություն	75.3	91.6	101.4	100.1	103.7	101.9	101.7	102.3	89.2	100.2
առևտուր	79.4	111.2	105.2	109.8	114.6	116.2	117.9	119.4	106.2	101.7
տրանսպորտ	79.2	94.3	110.2	84.2	89.2	89.9	91.6	94.3	99.5	99.7

Ազատական տնտեսակարգի կայացման ժամանակահատվածում հանրապետությունում ձևավորվեցին պայմաններ, որոնք առաջ բերեցին տնտեսության մեջ մասնավոր հատվածի գերակայություն: 1995 թվականի մարտից հանրապետությունում սկսվեց ձեռնարկությունների սեփականաշնորհումը բաժնետոմսերի բաց բաժանորդագրության միջոցով, որը հանդիսացավ ձեռնարկությունների սեփականաշնորհման հիմնական տեսակը:

Գյուղատնտեսության և առևտրի ոլորտներում մասնավոր հատվածի բաժինը կազմել է համապատասխանաբար՝ 98 և 97 %:

Թեև 2000 թվականին գրանցվել է արդյունաբերության 1.4 %-ի աճ, այնուամենայնիվ 1990 թվականի համեմատ, ինչպես ամբողջ արդյունաբերությունում, այնպես էլ դրա առանձին ճյուղերում, տեղի է

ունեցել արտադրության նկատելի անկում: Այն հատկապես մեծ էր 1992 թվականին, երբ նախորդ տարվա համեմատ արտադրության ծավալները կրճատվեցին մոտ 2 անգամ: Դա ուներ իր օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառները, որից, թերևս, հիմնականներն էին.

- երկաթուղու շրջափակումը,
- ԽՍՀՄ փլուզման հետևանքով ձեռնարկությունների միջև տնտեսական կապերի խզումը,
- հանրապետությունում տիրող խորը էներգետիկ ճգնաժամը, որի պատճառով շատ ձեռնարկություններ մատնված էին հարկադիր պարապուրդի:

Հանրապետությունում գյուղատնտեսության մասնավորեցումը սկսվել է 1991 թվականին և շարունակվում է մինչև օրս: Նախկին մոտ 1000 կոլտնտեսությունների, խորհտնտեսությունների, միջտնտեսային և այլ գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների բազայի վրա, 2014 թվականի հունվարի 1-ի դրությամբ, կազմավորվել են շուրջ 334.2 հազար գյուղացիական տնտեսություններ, որոնց սեփականության իրավունքով հատկացվել են 448.4 հազար հա գյուղատնտեսական հողատեսքեր, ինչը կազմում է հանրապետության առկա գյուղատնտեսական հողատեսքերի /առանց արտավայրերի/ 64.4%-ը:

Գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի անկումը դադարեց 1994 թվականին: 1999 թվականին գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը կազմել է 1991 թվականի մակարդակի 98%-ը: 2000 թվականին գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը, նախորդ տարվա համեմատ, նվազել է 2.5 %-ով, որը պայմանավորված էր բուսաբուծության ճյուղում համախառն արտա-

դրանքի ծավալի կրճատմամբ՝ երաշտի հետևանքով: Գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի կազմում մասնավոր հատվածի տեսակարար կշիռը 1991 թվականի 74 %-ի դիմաց 1999 թվականին հասել է ավելի քան 99 %-ի:

Սեփականաշնորհումից հետո արձանագրվեց գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքատարածությունների նվազում ավելի քան 20 %-ով: Ընդ որում, այդ ժամանակահատվածում հացահատիկի ցանքատարածություններն ավելացան ավելի քան 30 %-ով, իսկ կարտոֆիլի ցանքատարածությունները՝ մոտ 43%-ով: Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքատարածությունների ընդհանուր նվազման հիմնական մասը բաժին է ընկել կերային մշակաբույսերին, որոնց տարածքների 1998 թվականին, 1991 թվականի համեմատությամբ, նվազել են ավելի քան 3 անգամ և, 1991 թվականի 213 հազար հա-ի փոխարեն, 1998 թվականին կազմել 69.2 հազար հա: Կերային մշակաբույսերի ցանքատարածությունների նման նվազումը հիմնականում պայմանավորեց անասնապահության ճյուղի անկումը:

Տնտեսության մեջ տեղի ունեցող կառուցվածքային մեծ փոփոխություններն իրենց ազդեցությունն են թողել տրանսպորտի գործունեության վրա: 1992 թվականից սկսած ընդհանուր օգտագործման տրանսպորտով բեռնափոխադրումների ծավալը կտրուկ նվազել է: 1993 թվականից սկսած բեռնաավտոփոխադրումների ծավալի նվազման միտումը դանդաղել է՝ կապված օդային տրանսպորտով բեռնափոխադրումների ծավալի կտրուկ աճի հետ, որը պայմանավորված էր հատապես օտարերկրյա բարեգործների կողմից ներկրված բեռների ծավալի աճով: Այսպես, 1993 թվականին օդային

տրանսպորտով առաքվել է 2.8 անգամ ավել բեռ, քան 1992 թվականին՝ կապված երկաթուղային տրանսպորտի շրջափակման հետ: Հանրապետության ներկրված բեռների ծավալն այդ նույն ժամանակահատվածում օդային տրանսպորտով աճել է 2.2 անգամ: Սակայն, այն աստիճանաբար նվազելով, 2000 թվականին կազմել է ընդամենը 16 հազար տոննա 1993թ. 128 հազարի դիմաց: Օդային տրանսպորտով բեռնափոխա-դրումների ծավալի անկումը բացատրվում է օդային տրանսպորտով 1 տոննա բեռի փոխադրման սակագնի զգալի թանկացումով և օտարերկրյա բարեգործների կողմից բերված բեռների կրճատումով:

1992 թվականից սկսած, երկաթգծի շրջափակումը բացասական ազդեցություն է ունեցել երկաթուղային տրանսպորտի աշխատանքի վրա: Այսպես, եթե 1991 թվականին երկաթուղային տրանսպորտով բեռնավախադրումների ծավալը կազմել է 29.1 մլն. տոննա, ապա 1992 թվականին այն կազմել է 7.5 մլն. տոննա և 1991 թվականի նկատմամբ նվազել է մոտավորապես 4 անգամ: 2000 թվականին այդ ցուցանիշը կազմել է 1992 թվականի մակարդակի 20 %-ը:

ԽՍՀՄ փլուզման նախորդող ավելի քան երկու տարում, Հայաստանում ընթանում էին բուռն քաղաքական գործընթացներ: Այն քայքայեց Հայաստանի տնտեսության հիմքը կազմող հզոր արդյունաբերությունը: Որպես հետևանք, անկախության հռչակման արդեն հաջորդ երկու տարիներին ՀՆԱ-ն կրճատվեց ավելի քան 50 %-ով: Այդպիսի տնտեսական անկումը բնորոշ էր նախկին ԽՍՀՄ բոլոր երկրներին: Սակայն Հայաստանում այն առավել սուր կերպով դրսևորվեց, ինչը, ծանր արդյունաբերության քայքայումից բացի, պայմանավորված էր նաև 1988թ. կործանարար երկրաշարժի հետևա-

նքներով և Արցախի հակամարտության առկայությամբ: Այդ շրջանում սկսված հողի սեփականաշնորհման գործընթացը և ընտանեկան գյուղացիական տնտեսությունների ձևավորումը մասնակիորեն մեղմեցին տնտեսական անկման բացասական ազդեցությունները: Գյուղատնտեսությունը բնակչության զգալի մասի համար դարձավ զբաղվածության բավականին մեծ ոլորտ և ապրուստի հայթայթման հիմնական միջոց և արդեն 1993թ. գյուղատնտեսական արտադրանքը կազմում էր սրընթաց կրճատված ՀՆԱ-ի ավելի քան 50%-ը: Սկսած 1994 թվականից, գործուն քայլեր ձեռնարկվեցին երկրի տնտեսության կայունացման ուղղությամբ: Նախ, կոշտ հարկաբյուջե-տային և դրամավարկային քաղաքականության շնորհիվ զսպվեց գեր-սղաճը և կարգավորվեց բյուջետային ծախսումների վերահսկողությունը: Միա-ժամանակ, առևտրի և գների ազատականացումը, փոքր և միջին ձեռնարկատիրության խրախուսումը, պետական ձեռնարկությունների մասնավորեցման գործընթացի ակտիվացումը, ինչպես նաև գործարարության համար անհրաժեշտ օրենսդրական հիմքերի ձևավորումը լուրջ ազդակներ հանդիսացան մրցակցության զարգացման և շուկայական հարաբերությունների արմատավորման համար:

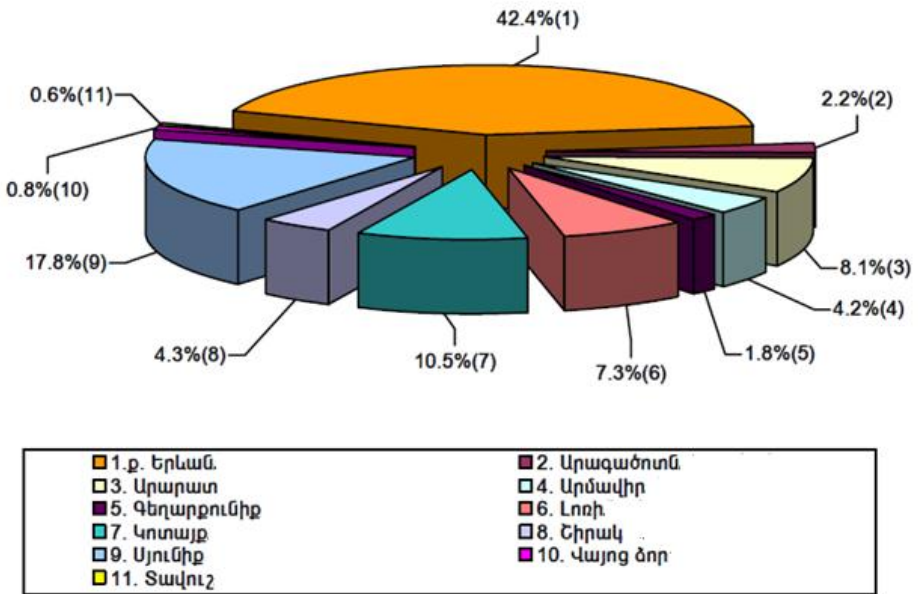
Վերջին տարիներին կառավարության ուշադրությունը հիմնականում սկեռված է ընդհանուր գործարար միջավայրի բարելավման և ներդրումների խթանման խնդիրների վրա: Մինչև 2008 թվականը մակրոտնտեսական միջավայրը բարենպաստ էր տնտեսության զարգացման համար: Դրա խոսուն վկայությունն են տնտեսական աճի ցուցանիշները: 2008 թվականից համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը նկատելիորեն ազդեց Հայաստանի տնտեսության

վրա: Ըստ էության, 2009 թվականին գրանցվեց 14.4 %-ի տնտեսական անկում, որը վերջին տասնամյակում աննախադեպ էր:

2009թ-ից սկսած աստիճանաբար աճում է արդյունաբերության արտադրանքի ծավալը, որն ըստ մարզերի բնորոշվում է տարբեր ցուցանիշներով (հավելված 20, 21):

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև արդյունաբերական արտադրանքի տեսակարար կշիռն ըստ մարզերի: ՀՀ մի շարք մարզերում (Տավուշ, Վայոց ձոր, Արագածոտն) արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը կայուն է, աստիճանաբար նվազում է Երևանի տեսակարար կշիռը և 2009թ.-ի 45.2%-ի դիմաց 2012թ.-ին նվազել է 40.2%-ի (գծապատկեր 2):

Արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքը 2014թ.

Որպես կանոն, գյուղատնտեսության և ագրովերամշակման ոլորտի ՀՆԱ-ի բացարձակ թվերով ավելացումը զուգակցվում է ընդամենը ՀՆԱ-ի մեջ դրանց տեսակարար կշռի նվազումով (հավելված 22): Դա օրինաչափ երևույթ է և վկայում է տնտեսության մյուս ոլորտների հզորությունների աստիճանական վերականգնման և ընդլայնման մասին:

Հայաստանի տնտեսության զարգացմանը մեծ չափով նպաստում է արտաքին ներդրումների և արտահանման ծավալների ավելացումը: Միանգամայն դրական միտում է, որ արտահանման կառուցվածքում վերստին սկսել է աճել արդյունաբերական արտադրանքի

բաժինը, սակայն, ի տարբերություն խորհրդային ժամանակների, այժմ հիմնականում զարգանում է վերամշակող արդյունաբերությունը, հատկապես գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակման ոլորտը:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Նկարագրել ՀՀ տնտեսության մեջ կատարված արմատական փոփոխություններն անկախության տարիներին
2. Որո՞նք են ՀՀ տնտեսության զարգացման ուղղություններն անկախության տարիներին
3. Նկարագրել արտադրական երկու կարևոր ոլորտների տնտեսական վիճակը անկախության տարիներին
4. Որո՞նք են արդյունաբերության և գյուղատնտեսության մեջ ընթացող առանցքային փոփոխություններն անկախության տարիներին

Թեմա 2. Արդյունաբերությունը

ա) Արդյունաբերության զարգացման պատմությունը և հիմնական ուղղությունները:

Մինչև նախորդ դարի 20-ական թվականները Հայաստանի տնտեսության հիմնական արտադրանքը գոյանում էր գյուղատնտեսությունից: Արդյունաբերությունը ներկայացված էր մի քանի մանր, մեկուսացված ձեռնարկություններով:

Հայաստանը արդյունաբերության զարգացմամբ աշխարհի հետամնաց երկրներից էր: Նախորդ դարի 20-ական թվականներից Հայաստանում արդյունաբերության զարգացման մեծածավալ աշխատանք իրականացվեց: Որպես էներգատար արդյունաբերության ճյուղ՝ Հայաստանում սկսեց զարգանալ քիմիական, մետաղաձուլական արդյունաբերությունը: Ստեղծվեցին այնպիսի խոշոր ձեռնարկություններ, ինչպիսիք էին կալցիումի կարբիդի, կաուստիկ սոդայի, քլորի, աղաթթվի, ծծմբական և ազոտական թթուների, քլորոպրենային կաուչուկների և լատեքսների, ազոտական պարարտանյութերի, ապակու, քիմիական մանրաթելերի, պլաստմասսաների գործարանները և դրանց հզոր համալիրները: Մայրաքաղաք Երևանը, Վանաձորը դարձան քիմիական արդյունաբերության խոշոր կենտրոններ: Քիմիական գործարաններ ստեղծվեցին Ալավերդում, Էջմի-ածնում: Ստեղծվեցին լեռնաքիմիական, լեռնահանքային, մետաղա-ձուլական խոշոր ձեռնարկություններ Ալավերդում, Ջանգեգուրում:

Գունավոր մետաղաձուլությունը Հայաստանում դարձավ հիմնական ուղղություններից մեկը: Սև մետալուրգիայի ձեռնարկությունների ստեղծումը Հայաստանում սկսվեց 1970-ական թվականներին: Ստեղծվեցին Երևանի մաքուր երկաթի, Չարենցավանի «Կենտրոնաձույլ» գործարանները: Գունավոր մետաղաձուլության գծով հնագույն պատմություն ունեցող Հայաստանը ԽՍՀՄ-ի կազմում դարձել էր կարևոր նշանակության հանրապետություն: 1980-ականներից Հայաստանը արտահանում էր քիմիական և գունավոր մետաղաձուլության արտադրատեսակների մեծ քանակություն, այդ թվում

սինթետիկ կաուչուկ, կարբոնաթթուներ (քացախաթթու, մրջնաթթու, պրոպիոնաթթու), մոլիբդենի և պղնձի խտանյութ, ավտոդողեր և այլն:

Գիտատեխնիկական բարձրակ կադրերի և համապատասխան հումքի առկայության շնորհիվ Հայաստանում սկսեց զարգանալ քիչ մետաղատար և շատ աշխատատար մեքենաշինությունը, էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերությունը: Հատկապես արագ տեմպերով էր զարգացել ռադիոէլեկտրոնային և էլեկտրոնային արդյունաբերությունը: Արտադրվում էին մաթեմատիկական հաշվիչ մեքենաներ, շարժական էլեկտրակայաններ, փոփոխական հոսանքի էլեկտրաշարժիչներ և գեներատորներ, տարբեր տրամաչափի շարժիչներ, մալուխներ, կաբելներ, էլեկտրալամպեր, ջահեր ու լուսամփոփներ, էլեկտրաչափիչ բազմաթիվ սարքեր, ավտոմեքենաներ, ավտոբեռնիչներ և այլն:

Արագ զարգանում էր մեքենաշինությունը, որը մասնագիտացվել էր հաստոցաշինության և ավտոմատացման համար անհրաժեշտ սարքերի, ներտաշ, ֆրեզերային, հղկող, մետաղահատ, քարամշակման և այլ հաստոցների, կոմպրեսորների և պոմպերի, մամլիչների, փայտամշակման արտադրանքի, ժամացույցների, ճշգրիտ մեքենաների քարերի, արհեստական կորունդի, գործիքային արհեստական ալմաստի, ոսկերչական, ադամանդագործության արտադրանքի ուղղությամբ: Այդ բնագավառների ձեռնարկությունների թիվն աճում էր, ստեղծվել էր բնակչության համար աշխատատեղերի լայն ցանց:

Էլեկտրատեխնիկական և մեքենաշինության արդյունաբերության խոշոր կենտրոններ էին Երևանը, Գյումրին, Վանաձորը, Արմա-

վիրը, Զարենցավանը, Ստեփանավանը, Սևանը, Գավառը, Էջմի-
ածինը, Դիլիջանը, Հրազդանը:

Հայաստանի բազմազան շինանյութերի բազայի վրա զարգա-
ցում ապրեց շինանյութերի արդյունաբերությունը: Այժմ էլ Հայաստա-
նում արտադրվում են այնպիսի շինանյութեր, ինչպիսիք են բազմա-
զույն տուֆերը, գրանիտը, բազալտը, մարմարը և այլն: Հայաստանի
պեմզան, շինանյութ լինելուց բացի, օգտագործվում է արդյունա-
բերության զանազան ճյուղերում որպես հղկանյութ, ֆիլտրման նյու-
թերի հումք և այլն: Լայն զարգացում ստացավ ապակու, ձենապակու,
հրակայուն աղյուսի արտադրությունները (Թումանյան, Երևան, Բյուրե-
ղական, Արմավիր, Արզնի):

Հայաստանի արդյունաբերության մեջ զգալի տեսակարար
կշիռ ստացավ թեթև արդյունաբերությունը. հատկապես բամբակյա,
բրդյա և մետաքսյա գործվածքների, տրիկոտաժի, գուլպաների,
հագուստների, կոշիկների, կաշվե գալանտերեայի ապրանքների,
գորգերի և սպառման բազմաթիվ այլ իրերի արտադրությունները: Հան-
րապետությունում թեթև արդյունաբերության շուրջ 70 խոշոր ձեռնար-
կություններ էին գործում:

Հայաստանի բարձր զարգացած ճյուղերից է նաև սննդի ար-
դյունաբերությունը, որի արտադրանքը բազմազան է՝ մսա-մթերքներ և
կաթնամթերքներ, գինի, կոնյակ, գարեջուր, հանքային ջրեր՝ «Զեր-
մուկ», «Արզնի», «Դիլիջան», «Հանքավան», «Սևան», մրգի ու
բանջարեղենի պահածոներ, գլանակներ և ծխախոտներ, հրուշա-
կեղեն: Ստեղծվել էր եթերայուղի արտադրություն (խորդենու):

Վերջին տասնամյակում, ԽՍՀՄ-ի փուլման և համընդհանուր ճգնաժամի հետ կապված, խոր անկում ապրեց Հայաստանի արդյունաբերությունը, դադարեցին գործելուց բազմաթիվ խոշոր և մանր ձեռնարկություններ: Հատկապես խիստ տուժեցին այն ձեռնարկությունները, որոնք հումք էին ներկրում արտերկրից երկաթուղային ճանապարհով և այն ձեռնարկությունները, որոնց արտադրանքը համալրում կամ մասն էր կազմում նախկին ԽՍՀՄ-ի հանրապետությունների, Ռուսաստանի Դաշնության տարածքի ձեռնարկությունների արտադրական համալիրների համար: Հայաստանի տարածքից աշխատավոր բնակչության զգալի մասի հեռանալը՝ արտագաղթը, ստեղծել է տարածքների քայքայման նախապայման: Համընդհանուր գործազրկությունը իր խորը հետքն է թողնում Հայաստանի բնակչության սոցիալ-տնտեսական զարգացման վրա:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Որո՞նք են արդյունաբերության զարգացման նախադրյալները
2. Որո՞նք են արդյունաբերության զարգացման հիմնական ուղղությունները

ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ

Մասշտաբ 1:2 000 000

բ) Վառելիքաէներգետիկ արդյունաբերություն

Հայաստանի Հանրապետության տարածքը չափազանց աղքատ է վառելիքային ռեսուրսներով: Հայտնաբերված են գորշ ածխի և տորֆի պաշարներ:

Գորշ ածխի պաշարներն արդյունաբերական նշանակություն չունեն։ Նշանավոր են Ջաջուռի (Ախուրյանի տարածաշրջան), Դիլիջանի և Իջևանի հանքավայրերը։ Վերջին տարիներին արդյունահանում է կատարվել նաև Իջևանի և Ջաջուռի գորշ ածխի հանքավայրերում և օգտագործվել շրջակա բնակավայրերում որպես վառելիք։

Վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում տարեկան միջին հաշվով արդյունահանվել է 30-35 հազ տոննա գորշ ածուխ։

Ի տարբերություն գորշ ածխի, հանրապետության տորֆի պաշարներն ունեն արդյունաբերական նշանակություն։ ՀՀ-ում գրանցված է տորֆի 60 հանքավայր, որոնցից հետազոտված է 16-ը։ Տորֆի համեմատաբար հայտնի հանքավայրեր կան Տաշիրի, Վարդենիսի (նախկին Գիլի ցամաքեցված լճի տեղում, Տորֆավան), Ստեփանավանի, Գուգարքի, տարածաշրջաններում։ Տորֆավանի հանքավայրի արդյունահանված տորֆն օգտագործվում է հիմնականում որպես պարարտանյութ և տեղական նշանակություն ունեցող վառելանյութ։ ՀՀ տարածքում հայտնաբերված տորֆի պաշարները գնահատվում է ավելի քան 21 մլն մ³։

Այրվող թերթաքարերի որոշ պաշարներ են հայտնաբերված Երևանի (Ավան, Ջրվեժ, Առինջ, Արզնի, Ջորադքյուր), Դիլիջանի մերձակայքում։

Խորհրդային առաջին տարիների էներգետիկ ներքին պահանջարկը բավարարվել է Ռուսաստանից և Ուկրաինայից ներկրվող քարածխով, Ռուսաստանից՝ և Ադրբեջանից՝ նավթով, իսկ 1960 թվականից՝ գազով. նախ Ադրբեջանից (Կարադաղ), իսկ հետագայում՝ Ռուսաս-

տանից (Ստավրոպոլի երկրամաս, Էմբայի ավազան), Ղազախստանից (Մանղշլակ թերակղզի) և Թուրքմենիայից:

Բնական գազը գերազանցապես օգտագործվում է էլեկտրաէներգետիկ տնտեսության մեջ և կենցաղում, իսկ միջուկային վառելիքը՝ բացառապես էլեկտրաէներգետիկ տնտեսության մեջ:

Խորհրդային իշխանության տարիներին Հայաստանի Հանրապետությունում ստեղծվել է հզոր էլեկտրաէներգետիկ տնտեսություն:

Հանրապետության էլեկտրաէներգետիկ տնտեսությունը բաղկացած է երեք ենթաճյուղերից.

1. Ջերմաէլեկտրաէներգետիկ տնտեսություն - Այն ՀՀ էլեկտրաէներգետիկ տնտեսության գլխավոր ենթաճյուղն է, որին բաժին է ընկնում ամբողջ էլեկտրաէներգիայի շուրջ 70%-ը:

Ջերմաէլեկտրաէներգետիկ տնտեսությունը մեզ մոտ ծնավորվել է նախկին ԽՍՀՄ տարբեր շրջաններից ներկրվող բնական այրվող գազի, նավթի, մագուիթի, քարածխի բազայի վրա: Հետագայում քարածխի օգտագործումը այդ նպատակով դադարեցվեց, քանի որ այն էկոլոգիական առումով անարդյունավետ չէր: Էներգետիկ նպատակներով օգտագործելուց բացի, ներկրվող գազը և, նավթը կիրառվել է նաև քիմիական արդյունաբերության մեջ որպես հումք: Այժմ ջերմաէլեկտրաէներգետիկ տնտեսության մեջ գլխավոր դերը պատկանում է ներմուծվող բնական գազին: Հանրապետությունը բնական գազ սկսեց ներկրել 1960 թվականից՝ Աղստաֆա-Իջևան-Սևան-Հրազդան-Երևան գազամուղով: Հետագայում գազամուղը, ճյուղավորվեց ամբողջ հանրապետության տարածքում և ստեղծվեց գազամուղային ցանց, որով գրեթե բոլոր բնակավայրերն ապահովվեցին այդ վառելիքով: Վառելիքների բազայի վրա ՀՀ 1960-ական թվականներից սկսած դադարեց ջրաէներգետիկ երկիր լինելուց:

Հայաստանի Հանրապետությունում կառուցված առավել խոշոր ջերմաէլեկտրակայանը Հրազդանի պետական շրջանային էլեկտրակայանն է՝ ՊՇԷԿ-ը՝ 1.1 մլն կՎտ հզորությամբ: Մյուս համեմատաբար խոշոր ջերմաէլեկտրակայանը Երևանի ջերմաէլեկտրա-

կենտրոնն է՝ ՋԷԿ-ը, 550 հազ կվտ հզորությամբ, իսկ երրորդը՝ Վանա-
ծորի ջերմաէլեկտրակայանն է շուրջ 100 հազար կվտ հզորությամբ:

Նախատեսված է նոր հզորություններ ավելացնել Հրազդանի
ՊՇԷԿ-ում՝ հզորությունը հասցնելով 1.7-1.8 մլն կվտ-ի և Երևանի
ջերմաէլեկտրակենտրոնում՝ մինչև 0.8-1 մլն կվտ-ի:

2. Ջրաէներգետիկ տնտեսություն—Ինչպես նշվել է, որ մինչև
1960 թվականը Հայաստանը գերազանցապես ջրաէներգետիկ հանրա-
պետություն էր: Մինչ խորհրդայնացումը Հայաստանում գործում էին
փոքր հզորության մի քանի ջրաէլեկտրակայաններ (Երևան, Գյումրի,
Կապան, Ալավերդի): Խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո
կառուցված առաջին ջրաէլեկտրակայանը, Հրազդան գետի վրա
կառուցված Երևանի ՋրԷԿ-1 էր (1926թ.), իսկ 1932 թ. Դեբեդի ու
Ձորագետի միախառնման վայրում՝ ՁորաՀԷԿ-ը:

ՀՀ էներգետիկ համակարգում մեծ նշանակություն ունեցան
Սևան-Հրազդանի ու Որոտանի ջրաէլեկտրակայանների համակար-
գերի կառուցումը:

Հրազդան գետի վրա կառուցվեց վեց ջրաէլեկտրակայան-
ներից բաղկացած կասկադ: Այդ ջրաէլեկտրակայանների կասկադի
առաջին աստիճանը Սևանի ՋրէԿ-ն է: Այն կառուցված է Հրազդան
գետը Սևանից սկիզբ առնելու մասում, նրա 7 կիլոմետրանոց
թունելային ուղու սկզբում, որին հաճախ անվանում են նաև լճային
ՋրԷԿ, դրա հզորությունը ավելի քան 34 հազ կվտ է: Հրազդան գետի
վրա կառուցված մյուս ջրաէլեկտրակայաններն են Հրազդանի
(նախկին Աթարբեկյան)՝ 82 հազ կվտ, Արգելի (նախկին Գյումուշի), 218
հազ կվտ (ՀՀ ամենահզոր ՋրԷԿ-ը), Արզնու 70 հազ կվտ, Քանաքեռի-

102 հազ կվտ ու Երևանի-44 հազ կվտ: Վերջինս կառուցվել է Երևանի ՋրէԿ-1-ի մոտ, իսկ Երևանի ՋրէԿ-1-ը այժմ չի գործում: Սևան-Հրազդան կասկադի 6 ջրաէլեկտրակայանների ընդհանուր հզորությունը կազմում է 550 հազ կվտ:

Հայաստանի Հանրապետությունում կառուցված ջրաէլեկտրակայանների մյուս համակարգը Որոտան գետի ավազանի կասկադն է: Այն ընդգրկում է Շամբի - 171 հազ կվտ, Տաթևի - 157 հազ. կվտ, Սպանդարյանի - 76 հազ կվտ, ՋրէԿ-երը, իսկ Որոտանի Շաքի վտակի վրա, համանուն փոքր հզորության ՋրէԿ-ը (7.5 հազ կվտ):

Փոքր ջրաէլեկտրակայան է գործում Շիրակի ջրանցքի վրա (Գյումրի ՋրէԿ), Մարտունիում (Արգիճիի վրա), Մեղրիում (Մեղրիգետի վրա), Ջերմուկում (Եղեգիսի վրա), Հերիերի (Հերիերի վրա), Բերքաշատում և այլն: Էներգետիկ ձգնաժամը բարելավելու նպատակով անկախության տարիներին ՀՀ բազմաթիվ փոքր գետերի վրա կառուցվել և կառուցվում են ոչ մեծ հզորության ջրէկ-ներ: Այժմ ընդհանուր առմամբ հանրապետությունում գործում են շուրջ 100 մեծ ու փոքր ՋրէԿ-ներ: Փոքր ջրաէլեկտրակայանների հետագա կառուցումը մեր լեռնային, արագահոս գետերի վրա, հանրապետության էներգետիկ տնտեսության զարգացման գլխավոր ուղիներից մեկն է:

3. Հայաստանի Հանրապետության էլեկտրաէներգետիկ համակարգում մեծ դեր խաղաց Հայկական կամ Մեծամորի ատոմային էլեկտրակայանը, որի հզորությունը կազմում է 824 հազ կվտ (երկու բլոկ-յուրաքանչյուրը 412 հազ կվտ հզորությամբ): ԱԷԿ-ը շահագործման է հանձնվել 1972թ.-ին Երևանից 36կմ հեռավորության վրա: Ատոմային էլեկտրակայանի կառուցումը Հայաստանում հիմնա-

վորված է այն առումով, որ ՀՀ-ում արդյունաբերական նշա-նակության վառելիքային ռեսուրսները բացակայում են, իսկ ջրաէներգա-ռեսուրսները չէին կարող ապահովել հանրապետության տնտեսության աճող պահանջներն էլեկտրաէներգիայի բնագավառում:

Խորհրդային իշխանության տարիներին հանրապետության բոլոր էլետկտրակայաններն իրար հետ բարձրավոլտ էլետկտրա-հաղորդիչ գծերով միավորվել էին, ստեղծվել էր միասնական էներգոհամակարգ, որով կարգավորվում էր էլետկտրաէներգիայի մատակարարումը հանրապետության բոլոր շրջաններին:

Խորհրդային տարիներին Հայաստանի էներգոհամակարգը միավորած էր անդրկովկասյան միասնական համակարգին, իսկ վերջինս էլ՝ ԽՍՀՄ եվրոպական մասի էներգոհամակարգին: Մինչև 1960-ական թթ.-ը Հայաստանը էլետկտրաէներգիա ներկրող հանրա-պետություն էր, իսկ, Հրազդանի ՊՇԷԿ-ի և Հայկական ատոմակայանի գործարկումից հետո վերածվեց էլետկտրաէներգիա արտահանող հան-րապետության:

Հանրապետության էլետկտրաէներգետիկ տնտեսությունը անցել է կարճ, բայց զարգացման արագ ուղի: Դեռևս Հայաստանում գործող էլետկտրակայանների ընդհանուր հզորությունը 1919թ. կազմում էր 1,5 հազ կվտ, էլետկտրաէներգիայի արտադրությունը 1,7 մլն կվտժ, 1940 թ. համապատասխանաբար 113,1 հազ կվտ և 395,3 մլն կվտժ, 1970 թ. 1706,9 հազ կվտ և 6107 մլն կվտժ, իսկ 1981 թ. 3546 հազ կվտ և 14322,9 մլն կվտժ, իսկ 1988 թ.-ին՝ 3572 հազ. կվտ և 15097.2 մլն կվտժ.: Սա ՀՀ երբևիցե արտադրված էլետկտրաէներգիայի ամենա-բարձր ցուցանիշն է: Այդ տարիներին հանրապետության յուրա-

քանջուր բնակչի հաշվով արտադրվում էր ավելի քան 4,5 հազ կվտ ժամ էլեկտրաէներգիա և այս ցուցանիշով Հայաստանի Հանրապետությունը մեծ չափերով գերազանցում էր ոչ միայն հարևան Թուրքիային, Իրանին, Վրաստանին այլև աշխարհի շատ այլ երկրների:

Արցախյան ազգային ազատագրական շարժման հետևանքով, 1988 թվականից հանրապետությունը հայտնվում է տնտեսական շրջափակման մեջ Ադրբեջանի կողմից: Նվազագույնի է հասնում վառելիքի մուտքը և կտրուկ անկում է ապրում էլեկտրաէներգետիկ տնտեսությունը: Անկախության առաջին տարիներին մեր երկրի ջերմաէլեկտրակայաններն աշխատում էին իրենց հզորության մինչև 15 տոկոսի չափով, քանի որ նավթ ու գազ չէր ներկրվում, իսկ Մեծամորի ԱԷԿ-ը էկոլոգիական նկատառումներով դադարել էր գործելուց: Հայաստանի Հանրապետությունը գտնվում էր էներգետիկ խոր ճգնաժամի մեջ:

Արդեն 1994թ.մայիսից վերականգնվում է Թուրքմենիայից գազի մատակարարումը, վերագործարկվում է Մեծամորի ԱԷԿ-ի առաջին բլոկը (412 հազ. կվտ հզորությամբ): 1996թ. հանրապետությունում էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը կազմեց 6,2 մլրդ կվտ ժամ: 2012թ.-ին ՀՀ էլեկտրակայանների գումարային հզորությունը կազմում էր 3288 հազ. կվտ և արտադրվել է 7108.7 մլն կվտժ էլեկտրաէներգիա, իսկ 2014թ.-ին համապատասխանաբար 3365 հազ.կվտ և 7379.4 մլն. կվտժ էլեկտրաէներգիա:

Այժմ հայկական էներգոհամակարգը Մեղրու կիրճով միացած է Իրանի ցանցին:

Վերջերս Հայաստանի Հանրապետությունում մշակվում են ծրագրեր սեփական բավարար էներգետիկ բազա ստեղծելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով անհրաժեշտ է.

Մեծամորի ԱԷԿ-ի լրիվ հզորությամբ շահագործումը Հրազդանի, Երևանի ու Վանաձորի ԶԷԿ-երի հզորությունների մեծացումը, լեռնային գետերի ու գետակների էներգետիկ ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործումը, հանրապետության տարածքում արևային և հողմային էներգիայի, ընդերքի ջերմային էներգիայի օգտագործումը, կենցաղային և արտադրական թափոնների այրման գործարանների կառուցումը: Վերջիններս մոտ ապագայում կարող են դառնալ ՀՀ էներգետիկ համակարգի գլխավոր աղբյուրները:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Ո՞րն է վառելիքաէներգետիկ արդյունաբերության հումքային բազան
2. Նկարագրել ջերմաէլեկտրաէներգետիկ տնտեսությունը
3. Նկարագրել ջրաէներգետիկ տնտեսությունը
4. Նկարագրել ՀՀ-ում ատոմային էներգետիկայի զարգացման հնարավորությունները
5. Որո՞նք են ոչ ավանդական էներգիայի աղբյուրների դերը ՀՀ էլեկտրաէներգետիկայի զարգացման գործում

գ) Լեռնահանքային արդյունաբերություն և մետաղաձուլություն

Լեռնահանքային արդյունաբերությունը և մետաղաձուլությունը Հայաստանի արդյունաբերության ամենահին ճյուղն է: Ընդհանրապես երկաթաքարի արդյունահանումը և ձուլումը Հայկական լեռնաշխարհում ունի հազարամյակների պատմություն: Դրա ապացույցները մեր լեռնաշխարհի տարբեր վայրերում պահպանվող հանքահորերը, մետաղների արդյունահանման հանքավայրերի, ձուլարանների առկայությունն է (Մեծամորի թանգարան):

Հայաստանում գունավոր մետաղների արդյունահանումը և ձուլումը ունի հարյուրամյակների պատմություն:

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց հետո (1828 թ.) այստեղի գունավոր մետաղների, հատկապես պղնձի պաշարները մեծ հետաքրքրություն են առաջացրել ռուսական, ֆրանսիական արդյունաբերողների շրջանում:

Արդեն 19-րդ դարի վերջերին շահագործման հանձնվեցին Ջանգեզուրի ու Հյուսիսային Հայաստանի պղնձահանքերը, իսկ Մանեսում (այժմ՝ Ալավերդի)՝ սև պղնձի ստացումը: Նախախորհրդային Հայաստանը տալիս էր Ռուսաստանում ձուլող պղնձի զգալի մասը (25-30%) և արտադրանքի ծավալով զիջում էր Ռուսաստանին և Ուկրաինային:

Խորհրդային իշխանության տարիներին լեռնահանքային արդյունաբերությունը և գունավոր մետաղաձուլությունը վերագինվեց ու զարգացավ հզոր տեմպերով: Գունավոր մետաղաձուլությունը այդ ժամանակաշրջանում դարձել է Հայաստանի Հանրապետության ծանր արդյունաբերության առաջատար ճյուղերից մեկը:

Հայաստանի Հանրապետության լեռնահանքային արդյունաբերությունն ու գունավոր մետաղաձուլությունը ընդգրկում է պղնձի հումքի արդյունահանումը, հարստացումն ու ձուլումը, մոլիբդենի հումքի արդյունահանումը, հարստացումը և մասնակի ձուլումը, բազմամետաղների հումքի (կապարի, ցինկի և այլն) արդյունահանումը, հարստացումը, ոսկու հումքի արդյունահանումը և ոսկու կորզումը: Մինչև 1990-ական թվականների սկզբները մետաղային այլումին արտադրվում էր Ռուսաստանից (Ուրալից, Լենինգրադի և Մուրմանսկի մարզերից) ներկրվող հումքից:

Պղնձաձուլություն - Հանրապետության պղնձաձուլական խոշոր կենտրոնը Ալավերդին է: Այստեղ ձուլվում է Հյուսիսային Հայաստանի (Ալավերդի և Շամլուղ), ինչպես նաև Կապանի տարածաշրջանի հանքավայրերում արդյունահանվող պղնձի հումքը: Էկոլոգիական նկատառումներով 1989թ.-ին, Ալավերդու լեռնամետալուրգիայի կոմբինատը, (այն հիմնվել է 1770 թ.), որը ճանաչված էր ԽՍՀՄ-ում՝ փակվեց: Կարճ ժամանակ անց հանրապետության կառավարությունը որոշեց վերականգնել Ալավերդում՝ պղնձաձուլությունը տարեկան 5 հազ տոննա հզորությամբ, իսկ մինչ կոմբինատի փակումն այն կազմում էր տարեկան 40-45 հազ տոննա զտված պղինձ: Նախկին հզոր կոմբինատի փոխարեն այժմ գործում է երկու փոքր ձեռնարկություն «Վալեքս» և «Մանես-Վալեքս»:

Պղնձաձուլությունը մեծ հեռանկարներ կարող է ունենալ մեր հանրապետությունում: Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ միայն Լոռու մարզի և Ջանգեզուրի պղնձի հանքավայրերը կարող են

ավելի քան 200 տարի ապահովել պղնձածուխության պահանջը հումքով: Հատկապես հզոր են Ջանգեզուրի պղնձի պաշարները:

Մոլիբդենի արդյունահանում և հարստացում—Հայաստանի Հանրապետությունում հետախուզված են պղնձամոլիբդենային մի քանի հանքավայրեր, որոնցից երկուսը այժմ ունեն արդյունաբերական նշանակություն, իսկ մինչև 1970-ական թվականները երեքը՝ Քաջարանի, Ագարակի և Դաստակերտի: 1954թ.-ից (Քաջարանի) պղնձամոլիբդենային կոմբինատը, ՀՀ-ում ամենահզոր ձեռնարկությունն է: Այստեղ մոլիբդենից բացի հանքանյութի մեջ գերակշռում է պղինձը, ապա հանքավայրն էլ, կոմբինատն էլ կոչվում է «պղնձամոլիբդենային»: Քաջարանի հանքավայրում արդյունահանվող մոլիբդենի ու պղնձի հումքը տեղի հզոր կոմբինատում հարստացվում է ու ստացված պղնձի խտանյութը տեղափոխվում Ալավերդու կոմբինատ ծովելու համար, իսկ մոլիբդենի խտանյութը արտահանվում էր Ռուսաստանի վերամշակող ձեռնարկություններին:

Անկախության առաջին իսկ տարիներից ստեղծված տնտեսական շրջափակման հետևանքով, թողարկվող խտանյութը վաճառվում է Իրանին:

Հանրապետությունում երկրորդ՝ կոմբինատը՝ շահագործման է հանձնվել 1963 թ.-ին Ագարակի պղնձամոլիբդենային հանքավայրի բազայի վրա: Այստեղ արդյունահանվող պղնձի հումքը նույնպես հարստացվելուց հետո մատակարարվում էր Ալավերդու կոմբինատին, իսկ մոլիբդենի խտանյութը՝ Ռուսաստանի ձեռնարկություններին, իսկ 1990-ական թվականների սկզբներից Ագարակի պղնձամոլիբդենային կոմբինատի արտադրանքը նույնպես արտահանվում է Իրան:

Մինչև 1970-ական թթ.ի կեսերը, համեմատաբար փոքր կոմբինատ գործում էր Ղաստակերտի պղնձամոլիբդենային հանքավայրի բազայի վրա:

Վերջին տարիներին մոլիբդենի մի զգալի մասը գտվում է Երևանի «Մոլիբդեն մեթալգ ինդաստրի» ընկերության կողմից, որը ստեղծվել է նախկին մաքուր երկաթի գործարանի բազայի վրա: Ծրագրվում ընդլայնել ձեռնարկության հզորությունները և ամբողջ հարստացված խտանյութը ձուլել տեղում:

Բազամետաղների արդյունահանում և հարստացում - Հանրապետության տարածքում արդյունաբերական նշանակություն ունեցող բազամետաղների միակ հանքավայրը Ախթալայինն է, որի հանքանյութում գերակշռում են կապարը և ցինկը: Հանքանյութում հանդիպում են նաև արծաթ և հազվագյուտ մետաղներ՝ թելուր, տանտալ, սելեն և այլն:

Ոսկու արդյունահանում - հանրապետության գունավոր մետաղաձուլության կարևոր և առավել եկամտաբեր ենթաճյուղերից է ոսկու արդյունաբերությունը: Հայաստանում ոսկու արդյունահանումը ունի հազարամյակների պատմություն:

Մեր հանրապետությունը ոսկու պաշարներով Անդրկովկասում ամենահարուստն է, և այստեղ է ոսկու պաշարների զգալի մասը: Այժմ արդյունաբերական նշանակություն ունեն երկու հանքավայրեր, որոնցից առաջինը, Սոթքի հանքավայրն է, որտեղ արդյունահանման աշխատանքները սկսվել են 1960-ական թվականներին: Մյուսը՝ Մեղրածորի հանքավայրն է, համանուն գյուղի մոտ: Սոթքի և Մեղրածորի հանքավայրերում արդյունահանվող ոսկու հումքը մշակվում է Արարատ քաղաքի ոսկու կորզման ֆաբրիկայում: Հանրապետու-

թյունում որոշ քանակությամբ ոսկի կորզվում է նաև պղնձամոլիբդենային և բազմամետաղների արդյունահանվող հանքանյութերից:

Այլումինի արտադրություն - այլումինի արտադրությունը հանրապետությունում հիմնադրվել է 1951թ.-ին Քանաքեռի Ջրէկ-ի և Ռուսաստանից (Լենինգրադի մարզ և Ուրալ) ներմուծվող բոքսիտների բազայի վրա՝ շահագործման հանձնվեց Քանաքեռի այլումինի գործարանը:

Այլումինի արտադրությունը էներգատար և ջրատար ու շրջակա միջավայրը խիստ աղտոտող էր: Տասնամյակներ անց, բացառապես էկոլոգիական տեսանկյունից ելնելով, 1980-ական թվականների վերջերին Քանաքեռի այլումինի գործարանում մետաղային այլումինի արտադրությունը դադարեցվեց: Այժմ ներմուծում է մետաղային այլումին ու մեզ մոտ կազմակերպվել է փայլաթիթեղի արտադրություն և այլ արտադրատեսակներ, որը էկոլոգիական առումով անվտանգ է: Առաջիկայում Արմենալը (հայ-ռուսական համատեղ ընկերություն) դառնալու է Մերձավոր Արևելքում փայլաթիթեղ արտադրող և արտահանող ամենախոշոր ձեռնարկությունը:

Գունավոր մետաղածուլությունը ՀՀ արդյունաբերության հեռանկարային ճյուղերից է: Նշանակալի են հնարավորությունները պղնձածուլության, բազմամետաղների, մոլիբդենի ու ոսկու բնագավառներում: Հանքավայրերում հիմնական մետաղներից բացի կան նաև բազմաթիվ գունավոր և հազդավեալ այլ մետաղներ: Այդ ճյուղի զարգացման գլխավոր հիմնախնդիրը արդյունահանվող հումքի համալիր ու անթափոն օգտագործումն է:

ՀՀ-ն ունի նաև զարգացման մեծ հնարավորություններ սև մետաղաձուլության բնագավառում: Դրա համար առկա են հարուստ երկաթի հանքային հանքավայրեր՝ Սվարանց, Կապուտան և Հրագդան: Խորհրդային տարիներին սրանք չեն շահագործվել, այլ մետաղի ջարդոնի բազայի վրա մեքենաշինական խոշոր ձեռնարկություններում ստեղծվել են ձուլման արտադրամասեր (Հայէլեկտրամեքենա և այլն): Իսկ 1960-ական թվականներին Չարենցավանում շահագործման է հանձնվել Կենտրոնաձույլ գործարանը, իսկ ավելի ուշ՝ Երևան քաղաքում կազմակերպվել է փորձական փոշեմետաղաձուլական գործարան (մաքուր երկաթի գործարան), որոնք կարևոր դեր են խաղացել հանրապետության մեքենաշինության և այլ ճյուղերի պահանջարկը բավարարելու գործում: Սև և գունավոր մետաղաձուլության վերակառուցումը Հայաստանի Հանրապետության մեքենաշինության, հատկապես սարքաշինության և գործիքաշինության հետագա զարգացման կարևոր նախադրյալն է:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Ո՞րն է լեռնահանքային արդյունաբերության դերը մետաղաձուլության զարգացման գործում:
2. Բնութագրել մետաղաձուլության արտադրական կառուցվածքը և տեղաբաշխման առանձնահատկությունները:

դ) Քիմիական արդյունաբերություն

Քիմիական արդյունաբերությունը Հայաստանի Հանրապետության արդյունաբերության առավել արագ զարգացող և բարդ կառուցվածք ունեցող ճյուղերից մեկն է: Այս ճյուղի կարևոր առանձնահատկություններից մեկը նրա հումքային բազայի բազմա-զանությունն է: Որպես հումք այս ճյուղը օգտագործում է կրաքարը, գազերը, աղերը, արդյունաբերության տարբեր ճյուղերի թափոնները և շատ այլ հումքատեսակներ:

Հայաստանի Հանրապետությունը քիմիական արդյունաբերության, զարգացման համար մեծ հնարավորություններ չունի, քանի որ անհրաժեշտ հումքային ռեսուրսները մեզ մոտ սահմանափակ են: Բացակայում են վառելիքա-էներգետիկ ռեսուրսները, քաղցրահամ ջրի սակավությունը, որոնք շատ կարևոր են այդ ճյուղի զարգացման համար:

Խորհրդային տարիներին մեր երկրում, ստեղծվել է քիմիական հզոր արդյունաբերություն իր բազմաթիվ ենթաճյուղերով, որոնց համար հիմք են հանդիսացել մի շարք նախապայմաններ.

ա) պղնձածուլության պրոցեսում անջատող ծծմբային գազերն ու առաջացող թափոնները, որոնք էլ կարևորագույն հումքատեսակներ են ծծմբական թթվի և պղնձարջասպի արտադրության համար

բ) հանրապետության տարածքում առկա բարձրորակ կրաքարի՝ տրավերտինների պաշարների առկայությունը, որը հումքային բազա հանդիսացավ նախ կալցիումի կարբիտի, որից էլ սինթետիկ կաուչուկի արտադրություն կազմակերպելու համար.

գ) քիմիական արդյունաբերության զարգացման համար կարևոր նախապայման է արդյունաբերական նշանակություն ունեցող կերակրի աղի պաշարները:

դ) մեր հանրապետության գունավոր տուֆաքարի պաշարները, հումքային բազա են լաքերի ու ներկերի արտադրություն կազմակերպելու համար.

Հայաստանի Հանրապետությունում քիմիական արդյունաբերությունը ձևավորվեց 1930 թվականից, իսկ ավելի հզորացել ու բազմաձյուղ է դարձել 1960թ.-ից, երբ մուտք գործեց բնական գազը:

Այդ ժամանակահատվածում հանրապետության տարածքում ձևավորվել են քիմիական արդյունաբերության հետևյալ ենթաձյուղերը.

1. Սինթետիկ կաուչուկի արտադրություն - այս ենթաձյուղը ստեղծվել է 1930 թվականին նախկին ԽՍՀՄ-ում առաջինը: Դրա արտադրության համար հումք է հանդիսացել Արարատի տարածաշրջանի բարձրորակ կրաքարը: Կրաքարի բազայի վրա Երևան քաղաքի հարավային մասում 1926թ.-ին կազմավորվեց կարբիդի արտադրությունը, իսկ վերջինիս բազայի վրա էլ ացետիլենի, որն էլ սինթետիկ կաուչուկի արտադրության հումքն էր: 1930թ.-ին կառուցվեց սինթետիկ կաուչուկի գործարանը, այժմյան Նաիրիտ գիտաարտադրական միավորումը: Դրա էներգետիկ բազան Քանաքեռի ՋԷԿ-ն էր, իսկ 1960-ական թվականից Երևանի ՋԷԿ-ը:

1960-ական թվականների սկզբներից, մուտք գործած բնական գազը փոխարինեց կրաքարին, որն ապահովվում էր էկոլոգիապես ավելի մաքուր արտադրանք: Հետագայում նպատակահարմար համարվեց Նաիրիտ ԳԱՄ-ում որպես հումք օգտագործել ներմուծվող կի-

սաֆաբրիկատը, որի բազայի վրա էլ արտադրվում է քլորո-պրենային կաուչուկ, որը երկար ժամանակ հանդիսացել է ԽՍՀՄ-ի բարձրորակ սինթետիկ քլորոպրենային կաուչուկ արտադրող միակ խոշորագույն ձեռնարկությունը:

ԽՍՀՄ փլուզման նախօրյակին, էկոլոգիական նկատառումներով, որոշ ժամանակ դադարեցվեց կաուչուկի արտադրությունը, որը որոշ տարիներ անց նորից գործարկվեց:

Սինթետիկ կաուչուկը լայն կիրառություն ունի անվադողերի, ռետինատեխնիկական իրերի, կոշիկի և այլ արտադրություններում:

2. Պոլիմերային իրերի և պլաստմասսաների արտադրություն - այն ձևավորվել է 1949թ-ին կառուցված „Պոլիվինիլացետատ“ գործարանի հենքի վրա: Այն թողարկում է օրգանական քիմիայի բազմատեսակ արտադրանք՝ պոլիմերներ, պոլիվինիլային սպիրտ, թաղանթներ, սոսինձ, վինիլացետատ, տարբեր տեսակի խեժեր, և արհեստական թելերի արտադրության համար հումար հումք:

ՀՀ քիմիական արդյունաբերության համակարգում առանձնահատուկ տեղ էր զբաղեցնում էջմիածնի պլաստմասսաների և Երևանի „Պոլիպլաստ“ գործարանները, որոնք թողարկում էին տարբեր գույների ու տեսակների պլաստմասսաներ: Պլաստմասսան մեծ կիրառություն ուներ ճշգրիտ մեքենաշինության, սարքաշինության, գործիքաշինության բնագավառներում և կենցաղում:

3. Ազոտական պարարտանյութերի ու քիմիական այլ արտադրություն:

Ազոտական պարարտանյութերի արտադրությունը կազմակերպվել է Վանաձորի քիմիական կոմբինատում: Այստեղ թողարկվող

ազդտական պարարտանյութերը, որի հումքն օդից անջատվող ազոտն էր, ինչպես նաև սինթետիկ ամոնիակը, կալցիումի կարբիդը և մյուս քիմիկատները մեծ կիրառություն ունեն ոչ միայն մեր հանրապետությունում, այլև նրա սահմանից դուրս: Կալցիումի կարբիդի արտադրության համար որպես հումք օգտագործվում է Արարատի տրավերտինը:

4. Ծծմբաթթվի ու պղնձարջասպի արտադրություն - քիմիական արդյունաբերության այս կարևոր ենթաձյուղը կազմակերպվել է Ալավերդու լեռնաքիմիական կոմբինատի համակարգում, պղինձի արտադրության ժամանակ անջատվող ծծմբային գազերի բազայի վրա: Ծծմբաթթուն մեծ կիրառություն ունի քիմիական արդյունաբերության շատ բնագավառներում, տնտեսության բազմաթիվ ճյուղերում:

Ալավերդու լեռնաքիմիական կոմբինատի արտադրական թափոնների բազայի վրա կազմակերպվել է նաև պղնձարջասպի արտադրություն: Նրա դերը չափազանց մեծ է որպես թունաքիմիկատ այգեգործության և պտղաբուծության համար, գյուղատնտեսական վնասատուների դեմ պայքարելու համար:

Անկախության տարիներին Ալավերդու կոմբինատի աշխատանքի դադարեցման հետ կապված, դադարեցվել էր նաև ծծմբաթթվի և պղնձաջարսպի արտադրությունը: Ակնկալվում է, որ դրանց թողարկումը շուտով կվերականգնվի, քանի որ պղնձածուլությունն աստիճանաբար վերականգնվում է:

5. Ավտոդողերի ու ռետինատեխնիկական իրերի արտադրություն

Երևանում կազմակերպվել է ավտոդողերի գործարան, որն իր հզորությամբ և թողարկվող արտադրանքի որակով նախկին ԽՍՀՄ-ում ամենախոշորներից էր: Տեղական, հումքատեսակի (կաուչուկի և այլն) բազայի վրա Երևանում շահագործվում է նաև ռետինա-տեխնիկական իրերի գործարան, որը գերազանցապես ներկրվող հումքի վրա թողարկում է բազմատեսակ ռետինե իրեր, որոնք օգտագործվում են տնտեսության տարբեր ոլորտներում, կենցաղում:

6. Լաքերի և ներկերի, լվացող միջոցների արտադրություն

Քիմիական արդյունաբերության մեջ արտադրանքի ծավալով և որակով աչքի է ընկնում Երևանի լաքերի-ներկերի գործարանի արտադրանքը, որոնք թողարկում են հիմնականում ներկրվող հումքից, իսկ որոշ չափով նաև՝ տեղական հումքից (ֆելզիտ, տուֆ): Մյուս նշանավոր ձեռնարկությունը «Հայկենցաղքիմ» միավորումն է, որտեղ թողարկվում է բազմատեսակ լվացող միջոցներ, գտող նյութեր, լվացքահեղուկ, որոնք հայտնի են նաև հանրապետության սահմաններից դուրս:

7. Արհեստական կորունդի և թելերի արտադրություն

Քիմիական արդյունաբերության արտադրատեսակների շարքում արհեստական կորունդը և քիմիական թելերը համեմատաբար նոր են: Արհեստական կորունդը շատ հաճախ փոխարինում է ալմաստին: Նոր Հաճնի ճշգրիտ տեխնիկական քարերի՝ «Շողակն» գործարանում կորունդը հղկման և մշակման է ենթարկվում, որից հետո ստացվում է ադամանդի տեսք ունեցող արտադրանք: Ունենալով մեծ կարծրություն և դիմացկունություն կորունդը օգտագործվում է տնտեսության տարբեր ոլորտներում ճշգրիտ սարքերի, գործիքների, քար մշակող և հորատման սարքավորումների, պերձ-

անքի առարկաների՝ ժամացույցների ու շատ այլ արտադրատեսակների, արտադրության բնագավառներում: Արհեստական կորունդի պահանջարկը մեծ է արտասահմանյան երկրներում:

Արհեստական թելերի (ացետատային մանրաթել) արտադրությունը կազմակերպել է Վանաձոր քաղաքում, Երևանի Պոլիվինիլացետատ գործարանում թողարկվող ացետատային ցելուլոզի բազայի վրա: Արհեստական թելերի արտադրությունը դադարեցված է, Պոլիվինիլացետատ գործարանի փակման պատճառով:

8. Փոքր քիմիայի արտադրություն: Սա հանրապետության քիմիական արդյունաբերության երիտասարդ ենթաճյուղերից է: Երևանի քիմիական ռեակտիվների գործարանում թողարկվում են հարյուրավոր տեսակների քիմիական ռեակտիվներ, որոնք լայն կիրառություն ունեն արտադրության, և գիտության ոլորտներում: Այն մեծ պահանջարկ ունի արտասահմանյան շատ երկրներում:

Վիտամինների արտադրությունը քիմիական արդյունաբերության ամենաերիտասարդ արտադրություններից է, որի պահանջարկը մեծ է ներքին և արտաքին շուկայում: Կիրառման ոլորտները մեծ են՝ անասնաբուժություն և անասնաբուծություն, սննդի արդյունաբերություն, կենցաղ և այլն: Թողարկում են հիմնականում վիտամին D₄, A, C:

Դեղորայքի արտադրությունը կազմակերպվել է 1980-ական թթ-ի սկզբներին և հիմնված է տեղական բժշկական բուսատեսակների, ինչպես նաև ներկրվող հումքի բազայի վրա:

Հանրապետության քիմիական արդյունաբերության արտադրանքի ծավալները վերջին տասնամյակում զգալիորեն կրճատվել են, որոշ արտադրություններ հիմնովին կազմալուծվել են („Պոլի-

վինիլացետատ” և այլն): Ներկայումս դանդաղ, բայց զարգացման միտում ունեն: Քիմիական արդյունաբերության արդի կարևորագույն հիմնախնդիրներից մեկը անթափոն արտադրության կազմակերպումն է: Սակայն նրա հետագա զարգացումը պետք է խստիվ պայմանավորված լինի էկոլոգիական, շրջակա միջավայրի պահպանման պահանջների իրականացման պահանջներով:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Որո՞նք են քիմիական արդյունաբերության զարգացման նախադրյալները
2. Բնութագրել քիմիական արդյունաբերության տեղական հումքի բազայի վրա հիմնված արտադրությունները
3. Բնութագրել փոքր քիմիայի արտադրությունները և տեղաբաշխման առանձնահատկությունները

ե) Մեքենաշինություն

Ինչպես ամենն մի երկրի, այնպես էլ ՀՀ տնտեսության հիմքն է մեքենաշինությունը: Այն տեխնիկապես վերագինում է տնտեսության ճյուղերը, մեքենայացնում ու ավտոմատացնում է արտադրության պրոցեսները: Մեքենաշինության թողարկած արտադրանքը կիրառվում է տնտեսության բոլոր ոլորտներում, կենցաղում: Այն հեշտացնում է մարդու աշխատանքը, բարձրացնում է աշխատանքի արտադրողականությունը:

Մինչ անկախացումը Հայաստանի Հանրապետության արդյունաբերության համակարգում թողարկվող արտադրանքի ծավալով և աշխատողների թվաքանակով մեքենաշինությունը զբաղեցնում էր առաջին տեղը:

1985-1990 թթ. մեքենաշինության տեսակարար կշիռը հանրապետության արդյունաբերության ամբողջ արտադրանքի ծավալում կազմել է ավելի քան 32 %, իսկ 2010-2014թ-ին՝ 10-11%:

1988 թ. հանրապետության տարածքում գործում էր արդյունաբերական 713 հզոր ձեռնարկություններ, միավորումներ, կոմբինատներ, որոնցից 182-ը մեքենաշինական ձեռնարկություններն էին: Մինչ անկախացումը Հայաստանի Հանրապետությունը դարձել էր բարձր զարգացած, բազմաճյուղ մեքենաշինություն ունեցող հանրապետություն: Մեքենաշինության արտադրատեսակներն արտահանվում էին ԽՍՀՄ բոլոր տնտեսական շրջաններ, և արտասահմանյան ավելի քան 80 երկիր: Հայաստանի Հանրապետությունը առավելապես աչքի էր ընկնում ճշգրիտ մեքենաշինությամբ:

Քանի որ մեր հանրապետությունը առայժմ չունի խոշոր սև մետաղաձուլություն, այսինքն չունի մեքենաշինության համար անհրաժեշտ հումքային բազա, իսկ մյուս կողմից էլ այն շատ լավ ապահովված է աշխատանքային ռեսուրսներով ու բարձրորակ ինժեներատեխնիկական անձնակազմով, ապա նպատակահարմար էր այստեղ զարգացնելու մեքենաշինության աշխատատար, գիտատար և քիչ հումքատար, էներգատար ենթաճյուղերը:

Հանրապետության մեքենաշինության համար անհրաժեշտ հումքի մեծ մասը միշտ ներմուծվել և ներմուծվում են Ռուսաստանից, Ուկրաինայից, Ղազախստանից, Վրաստանից:

Հայաստանի Հանրապետության մեքենաշինությունը բազմաձյուղ է.

ա) Հաստոցաշինություն - սա հանրապետությունում ստեղծված մեքենաշինության առաջին ենթաճյուղն է: Հաստոցաշինական առաջին գործարանը կառուցվել է Երևանում 1930թ-ին, 1926թ.-ին կառուցված մեխանիկական գործարանի բազայի վրա: Հետագայում՝ 1950-ականներից սկսած կառուցվեցին Վանաձորի ճշգրիտ, (փոքր տրամաչափի) Չարենցավանի և Արմավիրի հաստոցաշինական գործարանները, իսկ Երևանում ֆրեզերային հաստոցների ու հաստոցանորմալ գործարանները:

Հանրապետության հաստոցաշինական արդյունաբերությունը ընդգրկում է նաև Գյումրիի քարհատ մեքենաների ու դարբնոցային մամլիչների գործարանները:

Արդեն 1980-ականի վերջերին հանրապետությունում թողարկվել է ավելի քան 14000 հաստոց և նախկին ԽՍՀՄ-ում զբաղեցնում էր հինգերորդ տեղը՝ Ռուսաստանից, Ուկրաինայից, Բելառուսից և Լիտվայից հետո:

Հաստոցաշինական գործարանները մասնաճյուղեր ունեն Տաշիրի (Մեծավան), Ապարանի (Քուչակ), Թալինի (Ներքին Սասնաշեն), Եղեգնաձորի (Մալիշկա) շրջաններում, Վայքում և Վարդենիսում:

բ) էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերություն - մեքենաշինության այս ենթաճյուղի զարգացման համար հանրա-

պետությունում ստեղծվել է առավել լայն հնարավորություններ: Դրա համար կարևոր նախապայմաններ են պղնձի, ալյումինի, մալուխների, մեկուսիչների, պլաստմասսաների ու այլ արտադրությունների, ինչպես նաև բարձրորակ ինժեներա-տեխնիկական անձնակազմի, գիտահետազոտական և նախագծային կազմակերպությունների առկայությունը: Հայաստանի Հանրապետության մեքենաշինության այս կարևոր ենթաճյուղը ընդգրկում էր քսանից ավելի խոշոր ձեռնարկություններ, որոնց թողարկած շարժական էլեկտրակայանները, ուժային տրանսֆորմատորները, գեներատորները, կենցաղային սառնարանները և լվացքի մեքենաները, զոդման սարքերը, մալուխները, էլեկտրալամպերը, լուսատեխնիկական իրերը և շատ այլ արտադրատեսակներ լայն ճանաչում են ստացել ոչ միայն ԱՊՀ բոլոր երկրներում, այլև արտասահմանյան մեծ թվով երկրներում:

Էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության արտադրանքի ծավալով Հայաստանը նախկին ԽՍՀՄ-ում զբաղեցնում էր 3-րդ տեղը, զիջելով միայն Ռուսաստանին ու Ուկրաինային:

Այս ենթաճյուղի ձեռնարկություններից հատկապես լայն ճանաչում են ստացել Երևանի էլեկտրամեքենաշինական (Հայ էլեկտրամեքենա արտադրական միավորումը) խոշոր գործարանը (ՀՀ ամենամեծ միավորումը, ավելի քան 16 հազար աշխատողներով), էլեկտրալամպերի («Լույս» արտադրական միավորում), Երևանի և Գավառի մալուխի, Երևանի, Գյումրու, Գավառի և Գորիսի էլեկտրատեխնիկական, Վանաձորի «Ավտոմատիկա», ու այլ գործարաններ: Այս ձեռնարկությունների մասնաճյուղեր էին գործում ՀՀ տարածքով մեկ:

գ) Գործիքաշինություն և սարքաշինություն - այս ենթաձյուղը ընդգրկում է ճշգրիտ և չափիչ գործիքների ու սարքերի միկրո-ամպերմետրերի, վոլտմետրերի, տեխնոլոգիական պրոցեսները կարգավորող և հսկող սարքերի, գեղարվեստական ժամացույցների և զարթուցիչների, ճշգրիտ տեխնիկական քարերի ու շատ այլ արտադրանքների թողարկումը:

Այս ենթաձյուղի առավել նշանավոր ձեռնարկությունները Երևանի, Գյումրիի, Վանաձորի գործիքաշինական, Երևանի ռելե, ժամացույցի՝ երկու և այլ ձեռնարկություններ: Ժամացույցների արտադրությամբ ՀՀ նախկին ԽՍՀՄ-ում զբաղեցնում էր չորրորդ տեղը՝ Ռուսաստանից, Ուկրաինայից և Բելառուսից հետո: Մեխանիկական ժամացույցների և զարթուցիչների արտադրություն էր կազմակերպված Թալինի (Մաստարա), Անիի (Սառնաղբյուր) շրջաններում և Վարդենիսում:

Խորհրդային տարիներից հիմնված և հետխորհրդային տարիներին ոսկերչական արտադրությունը մեծ զարգացում ապրեց: Նշանավոր ձեռնարկությունը Երևանի «Հայոսկի» հայ-կանադական համատեղ ընկերությունն է: Մեծ զարգացում ապրեց ադամանդագործությունը, հատկապես տարածաշրջաններում՝ Թալին, Վայք, Եղեգնաձոր, որը ապահովեց զգալի քանակությամբ աշխատատեղեր:

Ոսկերչական և ադամանդագործական արտադրանքը մեծ պահանջարկ ունի հանրապետության սահմաններից դուրս և մեր արտաքին առևտրի զգալի եկամուտները պատկանում են այս ձյուղին:

դ) Կապի և էլեկտրոնիկայի արդյունաբերություն: Մեքենաշինության այս ձյուղը ամենաերիտասարդն է, որի արտա-

դրությունները պայմանավորված է ինժեներա-տեխնիկական բարձր որակավորում ունեցող անձնակազմով, գիտատարությամբ: Այս ենթաճյուղի նշանավոր ձեռնարկություններն են Հրազդանի «Հրազդան-մեքենա» ԱՄ, Երևանի, Էջմիածնի և Կապանի՝ „էլեկտրոն“, Երևանի էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտը, „Բազալտ“, „Սիրիուս“, „Մարս“ ընկերությունները և այլն:

ե) Մեքենաշինության այլ արտադրություններ- Հանրապետության մեքենաշինության համեմատաբար նոր ենթաճյուղերից է տրանսպորտային մեքենաշինությունը: Այն ընդգրկում է Երևանի «Երազ» մականիշի (1966թ.) միկրոբեռնատարների ու միկրոավտոբուսների, Զարենցավանի ավտոբեռնիչների, Երևանի ավտոագրեգատների և Գյումրու մանկական հեծանիվներիգործարանները:

Հանրապետության մեքենաշինության համակարգում կարևոր տեղ էին զբաղեցնում նաև ընդհանուր մեքենաշինության և այլ ձեռնարկությունները: Դրանք թողարկում էին հիդրոպոմպեր (Մարալիկ), կոմպրեսորներ (Երևան, Գյումրի), վերելակներ (Սպիտակ), պահեստամասեր, թեթև, սննդի արդյունաբերության, կենցաղում ու այլ բնագավառներում կիրառվող շատ արտադրատեսակներ և այլն:

Մեքենաշինությունը, հատկապես ճշգրիտ մեքենաշինությունը Հայաստանի Հանրապետության արդյունաբերության մեծ հեռանկար ունեցող գլխավոր ճյուղերից մեկն է:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Որո՞նք են մեքենաշինության զարգացման նախադրյալները ՀՀ-ում

2. Բնութագրել մեքենաշինության արտադրական կառուցվածքը և տեղաբաշխման առանձնահատկությունները

գ) Շինանյութերի, ապակու և հախճապակու արդյունաբերություն

ա) Շինանյութերի արդյունաբերությունը: Ամբողջ տնտեսության զարգացման համար որոշիչ դեր է խաղում շինանյութերի արդյունաբերությունը, առանց որի կապիտալ շինարարություն իրականացնել հնարավոր չէ: Նրա զարգացման համար պահանջվում է ընդգրկում ու բազմազան բազա: Հանրապետության տարածքը հարուստ է բազմազան քարատեսակներով: Մեր հանրապետության հրաբխային ու նստվածքային ծագման ապարների հսկայական պաշարները հզոր բազա են շինանյութերի արդյունաբերության զարգացման համար: Բնական քարերը անհիշելի ժամանակներից հայ ժողովուրդն օգտագործել է շինարարական բոլոր ոլորտներում՝ տների, բերդերի, պարիսպների, կամուրջների, հուշարձանների կառուցման արվեստում, և քարի մշակումը Հայաստանում հասել էր իր բարձրագույն աստիճանին: Անհիշելի ժամանակներից որպես հիմնական շինանյութ Հայաստանում օգտագործվել է հիմնականում բազալտ, իսկ հազարամյակի սկզբներից՝ նաև տուֆը: Սրանց օգտագործումը ժամանակակից արդյունաբերական հիմքերի վրա է դրվել խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին: Այդ ժամանակաշրջանից սկսած մեզ մոտ շինարարական նպատակներով լայնորեն օգտագործվում են նաև անդեզիտները, կրաքարերը, տրավերտինը, գրանիտը, մար-

մարը, պեմզան, պեռլիտը, հրաբխային խարամները, հրակայուն կավերը, լեռնային ու գետի ավազը և այլ շինանյութեր:

Բնական այդ հումքատեսակների բազայի վրա աստիճանաբար ձևավորվել են շինանյութերի արդյունաբերության հետևյալ ենթաճյուղերը:

1. Որմնանյութերի արտադրություն-տուֆաքարից արտադրվող որմնանյութեր: Տարբեր գույների տուֆերից արտադրվող որմնանյութերը միշտ կարևոր դեր են խաղացել շինարարության բնագավառում: Նախկին ԽՍՀՄ-ում արդյունահանվող տուֆի 95%-ը բաժին էր ընկնում մեր հանրապետությանը: Այս շինաքարի օգտագործման շնորհիվ փոխվել է ոչ միայն մեր հանրապետության բնակավայրերի այլ նաև ԽՍՀՄ շատ քաղաքների՝ Մոսկվայի, Ս. Պետերբուրգի, Ղոնի Ռոստովի, Կիևի, Տաշքենդի, Թբիլիսիի և շատ այլ քաղաքների արտաքին տեսքը: Հայաստանում հիմնովին մեքենայացված եղանակով տուֆ սկսվել է արդյունահանվել 1928 թվականից Արթիկում, իսկ հետագայում՝ նաև մյուս հանքավայրերում:

Այժմ հանրապետությունում տուֆաքար արդյունահանվում է քսանից ավելի հանաքավայրերում, սակայն բնական շինաքար արդյունահանող խոշոր ձեռնարկությունը միշտ եղել և մնում է «Արթիկ-տուֆ» կոմբինատը:

«Արթիկտուֆ»-ից բացի տուֆաքար արդյունահանող նշանավոր ձեռնարկություններ են գործում Տուֆաշենում, Կոշում, Պեմզաշենում, Արմավիրում, Քարակերտում, Ներքին Բազմաբերդում, Կաքավաձորում, Փանիկում, Մարալիկում, Փարաքարում, Անիպեմզայում: Դեկորատիվ առանձնահատուկ նշանակություն ունեցող ֆել-

գիտային տուֆ է արդյունահանվում Նոյեմբերյանի Թումանյանի, Վայքի (Մարտիրոսի հանքավայր) տարածաշրջաններում:

Տուֆից արտադրվող շինանյութերով Հայաստանը աշխարհում եզակի տեղ է զբաղեցնում:

Բազալտաքարից արտադրվող որմնանյութեր: Հանրապետությունում արդյունահանվող և օգտավործվող բնական որմնանյութերի ընդհանուր ծավալում տուֆաքարից հետո հաջորդ տեղը զբաղեցնում են բազալտները և անդեզիտաբազալտները:

Բազալտները բարձր կարծրություն ունեցող շինանյութեր են, որի շնորհիվ դրանք հիմնականում կիրառվում են շենքերի հիմքերի, ցածր հարկերի կառուցման համար, որտեղ խոնավությունը ավելի բարձր է: Բացի դրանից, հատուկ նշանակություն ունեցող առանձին շենքեր ամբողջապես կառուցված են սրբատաշ բազալտով, հաշվի առնելով դրա բարձր հատկանիշները՝ Երևանի «Նոյ» կոնյակի գինու և օղու կոմբինատ, Մատենադարան և այլ շենքեր: Անհիշելի ժամանակներից բազալտը օգտագործվել է նաև կամուրջների, պարիսպների, բերդերի կառուցման համար: Մեր օրերում բազալտները օգտագործվում են մայթաքարերի, աստիճանների պատրաստման, հուշարձանների կառուցման, շիրմաքարերի և այլ նպատակներով:

Բարձր կարծրության հետևանքով բազալտի արդյունահանումը դեռևս լրիվ մեքենայացված չէ, գերակշռում է արդյունահանման կիսամեքենայացման եղանակը:

Բազալտե որմնանյութեր արդյունահանվում և արտադրվում են հիմնականում Երևանի մերձակայքում, Գորիսի, Սիսիանի (ամբողջ տարածաշրջանի տակ բազալտի պաշարներ են), Աբովյանի, Հրազ-

դանի, Աշտարակի, Ախուրյանի, Գուգարքի տարածաշրջաններում, Սևանի ավազանում:

2. Երեսապատման իրերի արտադրություն բնական քարանյութերից:

Գրանիտի արդյունահանում և երեսապատման սալիկների արտադրություն. Հայաստանի Հանրապետության տարածքում նշանավոր են Փամբակի գրանիտի հանքավայրը, որն ամենախոշորն է: Սրա ընդհանուր երկրաբանական պաշարները կազմում են 22 մլն մ³: Մյուսը՝ Լերմոնտովոյի հանքավայրն է ավելի քան 11 մլն մ³ պաշարներով: Գրանիտի հանքավայրեր կան Ստեփանավանի (Կողես), Մեղրու, և Նոյեմբերյանի տարածաշրջաններում:

Հանրապետությունում արդյունահանվող գրանիտը հիմնականում մշակվում է Նուռնուսի քարամշակման գործարանում, ինչպես նաև հանրապետության տարբեր վայրերում գործող քարամշակման արտադրամասերում: Արդյունահանվող գրանիտից արտադրվում է երեսապատման սալիկներ, տարբեր տեսակի հուշարձաններ, սալահատակաքար, հուշանվերներ:

Մարմարի արդյունահանում և երեսապատման սալիկների արտադրություն: Հանրապետության տարածքում մարմարի պաշարներով առավել հայտնի են Մասիսի, Արտաշատի, Արարատի, Իջևանի, Հրազդանի, Վարդենիսի, տարածաշրջանները:

Առանձնահատուկ տեղ ունի Խոր Վիրապի հանքավայրում արդյունահանվող սև և մոխրագույն, Արզական-Աղվերանի, Մայմեխի սպիտակ գույների մարմարները: Վերջին տարիներին կարևոր տեղ է զբաղեցնում Իջևանի վարդագույն, Մարմարաշենի օնիքսանման

մարմարը, որի պաշարներն արդեն սպառվում են: Արդյունաբերական նշանակություն ունեն Արտավազի օնիքսանման մարմարի հանքավայրը (Վեդիի մոտ) և Հաղարծին գյուղի մոտ արդյունահանվող կոնգլոմերատները:

Այս հանքավայրերից արդյունահանվող մարմարը մշակվում էր Երևանի «Հայմարմար» կոմբինատում և Նուռնուսի քարամշակման գործարանում: Հայաստանի Հանրապետությունում մարմարի արդյունաբերական եղանակով արդյունահանումն ու մշակումը սկսվել է 1930-ական թվականների սկզբներին: Հայաստանում արտադրված տարբեր գույների սալիկները օգտագործվել են Մոսկվայի, Սանկտ-Պետերբուրգի, Երևանի, Կիևի ու այլ քաղաքների մետրոպոլիտենի կայարանների, կառավարական շենքերի, ճարտարապետական այլ շինությունների ներքին հարդարման համար:

3. Լցանյութերի արտադրություն

Լցանյութերն օգտագործվում են երկաթբետոնե կառուցվածքների, շաղախի արտադրության համար, առանց որոնց հնարավոր չէ իրականացնել շինարարություն:

Հայաստանի Հանրապետությունում լցանյութեր արտադրվում են հրաբխային խարամներից, ավազներից, խճից, պեմզայից, պեռլիտներից, տուֆից, բազալտից, մասամբ գրանիտից: Ընդ որում, բազալտից ու գրանիտից արտադրված լցանյութերը կոչվում են ծանր, մյուսներից արտադրվածը՝ թեթև լցանյութեր:

Բնական թեթև լցանյութերն ավելի լայնորեն օգտագործվում են բնակելի շենքերի կառուցման համար: Ծանր լցանյութերը հատկապես օգտագործվում են հատուկ ամրություն պահանջող կառույցների

ջրատեխնիկական, էներգետիկական շինությունների, կամուրջների, ճանապարհների կառուցման համար:

Թեթև լցանյութեր արտադրող խոշորագույն ձեռնարկությունը «Անիպենզա» կոմբինատն է: Հրաբխային թեթև լցանյութեր արտադրող առավել նշանավոր ձեռնարկություններն են Ղալարիկի լցանյութերի կոմբինատը, Պենզաշենի, Շինուհայրի, Քարահունջի, Գավառի, Լճաշենի ու հանրապետության հրաբխային խարամի այլ հանքավայրերում գործող ձեռնարկությունները:

Պեռլիտներից (նաև լիթիդային պենզայից) թեթև լցանյութեր հիմնականում արտադրվում են Արագածի (Թալինի տարածաշրջան), Զրաբերի (Աբովյանի տարածաշրջան), Չարենցավանի ու այլ հանքավայրերում: Տուֆից թեթև լցանյութեր արտադրվում են տուֆաքար արդյունահանող խոշոր ձեռնարկություններում, հատկապես «Արթիկ-տուֆում», Պենզաշենում, Թալինի, Աշտարակի տարածաշրջանների տուֆի հանքավայրերում: Այստեղ խիճ ու ավազ արտադրվում է տուֆի արդյունահանման ժամանակ առաջացած թափոններից:

Բազալտից խիճ ու ավազ արտադրվում են բազալտ արդյունահանող խոշոր ձեռնարկություններում (Սևանի ավազանում, Սյունիքի, Կոտայքի, Վայոց ձորի, Շիրակի մարզերում), գրանիտից խիճ արտադրվում է հիմնականում Մեղրու և Գրանիտավանի հանքավայրերում:

Հայկական թեթև լցանյութերը իրենց որակական բարձր հատկանիշների շնորհիվ խորհրդային տարիներին մեծ պահանջարկ ունեին ԽՍՀՄ շատ շրջաններում: Հատկապես մեծ քանակությամբ հրաբխային խարամ, պենզա, պեռլիտ, տուֆի խիճ ու ավազ էր

արտահանվում Ռուսաստան, Ուկրաինա, Վրաստան, Բելառուս և այլ հանրապետություններ: Իսկ հայկական պեռլիտը և որոշ այլ շինանյութեր արտահանվում է նաև հեռավոր արտասահման: Պեռլիտ մեծ քանակությամբ արտահանվում էր նաև Իտալիա:

4. Կապակցող (մածող) նյութերի արտադրություն

Հայաստանի Հանրապետությունում արտադրվում է կապակցող (մածող) երեք տեսակի շինանյութ ցեմենտ, գաջ և կիր:

Հանրապետությունում ցեմենտի արտադրություն կազմակերպվել է 1930-ական թվականների սկզբներին, երբ Արարատ քաղաքում (Դավալույի ցեմենտի գործարան) կառուցվել է ցեմենտ-շիֆերի կոմբինատ: Ցեմենտի արտադրություն այստեղ կազմակերպվել է տեղի բարձրորակ կրաքարի (տրավերտինի) ու կավի բազայի վրա: 1970-ական թվականներին Հրազդան քաղաքում շահագործման է հանձնվել հանրապետության ցեմենտի 2-րդ գործարանը, որի համար, որպես հումք են ծառայում մերձերևանյան բարձրորակ կրաքարերը:

Գաջ արտադրվում է Երևանում: Ջրվեժի գիպսաքարի բազայի վրա, գործում են երկու գործարաններ: Գաջն օգտագործվում է շենքերի ներսի պատերի հարդարման համար:

Կիր արտադրվում է հիմնականում Արարատի ցեմենտիշիֆերի կոմբինատի համակարգում, քիչ քանակությամբ նաև Իջևանում, Կապանում և այլուր: Սակայն ներկայումս կիրը որպես կապակցող նյութ համարյա չի օգտագործվում, այն կիրառվում է քիմիական արդյունաբերության, գյուղատնտեսության ու այլ ոլորտներում:

Ցեմենտի արտադրությունը կապված հզոր պաշարների հետ ծրագրված է ընդլայնել և մոտ ապագայում Մերձավոր Արևելքում դառ-

նալ հատկապես ցեմենտ արտադրող և արտահանող գլխավոր երկրներից մեկը:

5.Երկաթբետոնե հավաքովի կառուցվածքների արտադրություն

Ժամանակակից շինարարությունը հնարավոր չէ պատկերացնել առանց բետոնի ու երկաթբետոնի կիրառման:

ՀՀ-ում շինանյութերի արդյունաբերության այս ենթաճյուղը հատկապես արագ զարգացավ 1950-ական թվականներից, որի համար հումք են հանդիսանում հանրապետությունում առկա բնական լցանյութերի հզոր պաշարները հրաբխային խարամները, պեմզան, պեռլիտները, տուֆից, բազալտից ստացվող խիճն ու ավազը:

Այս արտադրության արագ զարգացումը պայմանավորված էր Հայաստանում մեծ ծավալի շինարարության իրականացման հետ: Արդեն 1980-ական թվականներին հանրապետությունում գործում էին երկաթբետոնե հավաքովի կառուցվածքներ արտադրող 30-ից ավելի ձեռնարկություններ, որոնց 1/4-ից ավելին Երևանում: Այդպիսի ձեռնարկություններ են գործում նաև Գյումրիում, Վանաձորում, Իջևանում, Արտաշատում, Հրազդանում, Սևանում, Եղվարդում, Զարենգավանում, Աբովյանում, Բալախովիտում, Դալարիկում և այլ բնակավայրերում: Գործում է Նուռնուսի տնաշինական կոմբինատը:

6. Ծածկանյութերի ու ազբեստախողովակների արտադրություն

1950-ական թվականների վերջերից Արարատի ցեմենտ-շիֆերի կոմբինատում կազմակերպվել է ազբեստացեմենտի սալերի արտադրություն և դրանք օգտագործվում են որպես ծածկանյութ: Հանրապետության շատ վայրերում որպես ծածկանյութ արտադրվում

և օտարագործվում է կղմինդրը: Կերջին երեք տասնամյակներում որպես ծածկանյութ օգտագործվում է նաև Քանաքեռի այլումինի գործարանում արտադրվող այլումինե թիթեղասալերը: Արարատի ցեմենտ-շիֆերի կոմբինատում արտադրվում է նաև ազբեստացեմենտի խողովակներ, որոնք լայնորեն օգտագործվում են օդափոխության, ստորգետնյա ջրագծերի, մալուխների, հեռախոսագծերի, անցկացման համար:

7.Ապակու ու հախճապակու արտադրություն

ՀՀ շինանյութերի արդյունաբերության համակարգում առանձին տեղ է զբաղեցնում հախճապակե իրերի արտադրությունը, որոնք կենտրոնացված են Երևանում ու Արտաշատում: Այդ գործարանները թողարկում են նաև հաղձապակե շինանյութեր՝ երեսապատման ու հատակապատման սալիկներ:

Հանրապետությունում ապակու արտադրությունը հիմնականում ներկայացված է ապակե շշերի ու բյուրեղապակյա իրերի արտադրությամբ: Ապակե շշերի արտադրությունը իրականացվում է Արզնու, Աբովյանի ու Արմավիրի (այժմ չգործող) ապակե տարաների գործարաններում, իսկ բյուրեղապակյա իրերի արտադրությունը Բյուրեղավանի գործարանում: Կերամիկական իրերի արտադրությունը կազմակերպված է Երևանում:

8.Անտառային արդյունաբերություն

Հայաստանի Հանրապետությունը աշխարհի սակավ անտառածածկ երկրներից է: Անտառները կազմում են հանրապետության տարածքի շուրջ 10%-ը (այն դեպքում, երբ երկրագնդի ցամաքի 34% անտառածածկ է): Այդ նշանակում է, որ Հայաստանի անտառները չունեն

արդյունաբերական նշանակություն: Հանրապետության լեռ-նային, բարդ ռելիեֆի պայմաններում եղած անտառաշերտերը ունեն հողապաշտպան, ջրապաշտպան, կլիմայաստեղծ, ռեկրեացիոն նշանակություն: Ուստի այդ անտառներում անթույլատրելի է անտառ-ռների մասսայական հատումը (մասսայական հատման համար անհրաժեշտ է, որ հանրապետության տարածքի առնվազն 25% անտառածածկ լինի), այստեղ թույլատրվում է իրականացնել միայն սանիտարական հատում:

Սակայն 1990-1996 թթ. հանրապետությունում ստեղծված էներգետիկ ձգնաժամի հետևանքով մասսայական կերպով իրականացվեց անտառահատում՝ փայտանյութը որպես վառելիք օգտագործելու համար: Դրա հետևանքով զգալի չափով կրճատվեցին անտառաշերտերը, որոնք այժմ փորձ է արվում վերականգնել:

Հանրապետության անտառային արդյունաբերությունը երկու ենթաճյուղ ունի (վերականգնողական, փայտամշակման): Անտառային արդյունաբերությունը զբաղվում է անտառների պահպանության, վերարտադրության, նոր անտառաշերտերի ստեղծման և սանիտարական նպատակներով փայտանյութի մթերման հարցերով:

Փայտամշակման արդյունաբերությունը զբաղվում է մթերված փայտանյութից սղոցանյութի, կահույքի, փայտե բազմատեսակ շինանյութերի ու այլ իրերի արտադրությամբ:

Քանի որ մեր անտառները արդյունաբերական նշանակություն չունեն, իսկ մեր երկրի պահանջը մեծ է փայտանյութի նկատմամբ, ուստի խորհրդային տարիներին անհրաժեշտ ամբողջ փայտանյութը ներկրվում էր Ռուսաստանի Դաշնության արևելյան և եվրոպական

մասի հյուսիսային շրջաններից: Հանրապետության փայտամշակման խոշոր կենտրոնը Երևանն է, որտեղ գործում են փայտի սղոցման բազմաթիվ ձեռնարկություններ, կահույքի չորս ֆաբրիկա, փայտից շինանյութերի արտադրության բազմաթիվ արտադրամասեր ու կետեր:

Կահույքի ու փայտամշակման նշանավոր կենտրոններ են նաև Գյումրին, Վանաձորը, Արմավիրը, Իջևանը, Բերդը, Կապանը, Արտաշատը, Մասիսը, Դիլիջանը, Օձունը:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Որո՞նք են շինանյութերի արդյունաբերության զարգացման նախադրյալները
2. Բնութագրել շինանյութերի արդյունաբերության արտադրական կառուցվածքը և տեղաբաշխման առանձնահատկություններ
3. Բնութագրել ապակու և հաղձապակու արտադրության հնարավորությունները
4. Բնութագրել անտառային արդյունաբերության զարգացման հնարավորությունները

Է) Թեթև արդյունաբերություն

Հայաստանի Հանրապետության թեթև արդյունաբերությունը խորհրդային տարիներին թողարկվող արտադրանքի ծավալով զիջում էր միայն մեքենաշինությանը և թողարկում է հիմնականում լայն սպառման արտադրանք:

Թեթև արդյունաբերության տեսակարար կշիռն ամբողջ արդյունաբերության համախառն արտադրանքի ծավալում մինչև խորհրդային իշխանության փլուզումը կազմել է 22-25%: ՀՀ-ում այս ճյուղը արդյունաբերական եղանակով սկսել է զարգանալ 1920-ական թվականներից, բուռն զարգացման է հասել 1960-ական թվականներին, երբ գործում էին թեթև արդյունաբերության բազմաթիվ ձեռնարկություններ: Այն ընդգրկել էր մեր երկրի ամբողջ տարածքը: Թեթև արդյունաբերությունը գերազանցապես հիմնված է ներկրվող, մասամբ նաև տեղական հումքի բազայի վրա: Տեղական հիմնական հումքատեսակները բուրդը, մորթին և արհեստական թելերն են, որոնք բավարարում են պահանջարկի փոքր մասը: Ճյուղի պահանջները բավարարելու համար ներմուծվում են մեծ քանակությամբ հումքատեսակներ: Հայաստանը դեռ վաղուց ճանաչված էր բրդյա, բամբակյա, մետաքսե գործվածքների արտադրությամբ: Բայց դրանք մինչև խորհրդայնացումը արտադրվում էին տնայնագործական եղանակներով: Խորհրդային իշխանության տարիներին ձևավորվեց հզոր թեթև արդյունաբերություն՝ իր ենթաճյուղերով: Արտադրանքի ծավալով առաջին տեղը զբաղեցնում էր տեքստիլ արդյունաբերությունը: Այն ներառում էր բամբակե, բրդե և մետաքսե գործվածքների արտադրությունը: Արդյունաբերական եղանակով բամբակե գործվածքների արտադրությունը հիմնվել է 1922թ-ին: Այս գործում Հայաստանին մեծ օգնություն են ցույց տվել Իվանովոյի մարզի Շույա և Վիչուգա քաղաքների տեքստիլագործները, որոնց օգնությամբ էլ Գյումրի քաղաքում շահագործման հանձնվեց տեքստիլ կոմբինատը:

Գյումրու տեքստիլ կոմբինատը, հանրապետության, բամբակե գործվածքներ արտադրող խոշորագույն ձեռնարկությունն էր: Մինչև 1950-ական թվականների վերջերը տեքստիլ արդյունաբերության համար որպես հումք օգտագործվում էր հիմնականում Արարատյան դաշտում աճեցվող բամբակը: 1957թ-ից, երբ նպատակահարմար համարվեց բամբակի աճեցումը այստեղ դադարեցնել, հանրապետությունը այդ նպատակով հումք սկսեց ներմուծել հիմնականում միջին ասիական հանրապետություններից: Գյումրիից բացի Մարալիկում կառուցվել է բամբակե մանվածքային ֆաբրիկա՝ 1970-ական թվականներին:

Բրդե գործվածքների արտադրության խոշորագույն ձեռնարկությունը Երևանի բրդյա նուրբ գործվածքների կոմբինատն է (այժմ չգործող), բացի դրանից Երևանում գործում էր նաև մահուդի ֆաբրիկան:

Բրդե գործվածքների ու գորգերի արտադրության համար անհրաժեշտ հումքի բրդի մի մասն է ապահովում տեղական հումքով: Մեծ քանակությամբ հումք և կիսաֆաբրիկատ (մանվածք) ներմուծվում է դրսից:

Մետաքսե գործվածքների արտադրությունը հանրապետության տեքստիլ արդյունաբերության կարևոր ենթաձյուղն էր: Հայաստանում շերամապահությունը զարգացած է եղել վաղ ժամանակից, որի արտադրանքի բոժոժի որոշ մասը տեղում օգտագործվել է մետաքսի թել ու տնայնագործական եղանակով նաև գործվածք արտադրելու համար, իսկ մեծ մասը արտահանվել է:

Խորհրդային իշխանության առաջին տասնամյակներում որոշ քանակությամբ բոժոժ արտադրվում էր (Արարատյան դաշտում, Արփայի հովտում, Գորիսի շրջանում), հետագայում անհիմն ձևով այն դադարեցվեց: Չնայած դրան, Երևանում կառուցվեց մետաքսի հզոր կոմբինատ, որի հումքը գերազանցապես ներմուծվում էր: Բացի դրանից Վանաձորում կառուցվել է արհեստական մետաքսաթելի (ացետատային մանրաթել) գործարան, որի արտադրանքը ներկրվող բնական հումքի հետ միասին օգտագործվում է Երևանի մետաքսի կոմբինատում գործվածքներ արտադրելու համար: Այդ կոմբինատը, վերջին ժամանակներում արտադրական կապերի մեջ էր Ստեփանակերտի մետաքսի կոմբինատի հետ, որտեղից ստանում էր կիսաֆաբրիկատ: Ձեռնարկությունն այժմ կազմալուծվել է:

Հայաստանի Հանրապետությունն ու Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը ունեն բնական մետաքսի արտադրության համար մեծ հնարավորություններ: Այստեղ պայմանները շատ նպաստավոր են թթենու տնկարանների և այգիների ընդլայնման, շերամապահության բուռն զարգացման և մետաքսի արտադրությունը բնական հումքով ամբողջովին ապահովելու համար:

Հայաստանը շատ հնուց հայտնի է **գորգագործությամբ**: Հայաստանի գորգագործության մասին դեռևս 13-րդ դարում իր կարծիքն է հայտնել իտալացի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն: Խորհրդային տարիներին ստեղծվել են մեքենայացված, կիսամեքենայացված գորգագործական ֆաբրիկաներ, իսկ գյուղական շատ վայրերում շարունակվում է նաև ձեռագործ գորգերի արտադրությունը: Այժմ հանրապետության գորգագործության խոշորագույն ձեռնարկությունը Իջևանի գորգագործական կոմբինատն է: Այդպիսի խոշոր կոմբինատ է

գործում նաև Երևանում: Գորգագործական ձեռնարկություններ են գործում նաև Գյումրիում, Ստեփանավանում, Գորիսում, Արթիկում, Վարդենիսում, Գավառում, Եղեգնաձորում:

Տեքստիլ արդյունաբերության զլխավոր ենթաճյուղերից արտադրանքի ծավալով (արժեքով) առաջնակարգ տեղ են զբաղեցրել գորգերի բրոյա ու նուրբ գործվածքների արտադրությունը:

Թեթև արդյունաբերության համակարգում մեծ տեսակարար կշիռ ունեն տրիկոտաժի և գուլպեղենի արտադրությունը: Հանրապետությունը տրիկոտաժի ու գուլպեղենի արտադրությամբ, հատկապես արտադրանքի որակով հայտնի էր ամբողջ ԽՍՀՄ-ում, ինչպես նաև նրա սահմաններից դուրս:

Բարձրորակ տրիկոտաժի արտադրությամբ նշանավոր են Երևանի, Գյումրիի, Սպիտակի, Վանաձորի, Նուբարաշենի, Գավառի, Տաշիրի Արթիկի, Արարատի, Դիլիջանի, Ստեփանավանի, Արտաշատի, Գորիսի ֆաբրիկաները: Բարձրորակ գուլպեղենի արտադրությամբ առավել նշանավոր են Գյումրին ու Երևանը:

Հանրապետության թեթև արդյունաբերության համակարգում, տրիկոտաժի արտադրությունը շատ արագ աճել է ու մինչ անկախացումը՝ 1988թ.-ին հասել է 111,2 միլիոն զույգի, իսկ գորգերինը՝ 1,9 միլիոն մ²:

1990 թվականից սկսած մեծ չափերով նվազել է նաև նշված արտադրատեսակների ծավալը: Մասնավորապես, 1990թ. տրիկոտաժի արտադրությունը կազմել է 85,5 մլն հատ, գուլպեղենինը 63,9 մլն զույգ, գորգերինը 1,3 մլն մ² ու դիմաց հետագա տարիներին դրանց ծավալը շատ է իջել:

2005թ.-ից սկսած, ճիշտ է դանդաղ սակայն նորից աճում են վերը նշված ենթաձյուղերի արտադրական ծավալները և հատկապես հայաստանյան տրիկոտաժն ու գուլպեղենը մրցունակ է դարձել միջազգային շուկայում:

Կարի արդյունաբերությունը թեթև արդյունաբերության համակարգում կարևոր տեղ է զբաղեցնում և նրա հումքային բազան հանդիսանում տեքստիլ արդյունաբերությունը: Կարի արտադրությունը տնայնագործական եղանակով գոյություն ունեւ Հայաստանում դեռ շատ վաղուց, իսկ մինչև 1920-ական թվականները հանրապետության քաղաքներում և գյուղաքաղաքներում կային կարի բազմաթիվ արհեստանոցներ:

Թեթև արդյունաբերության այս բնագավառը բուռն զարգացում ապրեց խորհրդային իշխանության տարիներին, հատկապես 1950-ական թվականներից: Հանրապետության բոլոր քաղաքներում, շրջկենտրոններում, խոշոր գյուղերում ստեղծվեցին մեքենայացված կարի խոշոր արտադրամասեր, իսկ շատ քաղաքներում կազմակերպվեցին կարի ֆաբրիկաներն ու միավորումներ: Դրանցից առավել նշանավոր են Երևանի Կլարա Ցետկինի անվան, «Գարուն», «Անուշ» կարի արտադրական միավորումները, որոնք իրենց մասնաձյուղերն ունեն հանրապետության տարբեր վայրերում: Նշանավոր են նաև Գյումրիի և Ստեփանավանի կարի արտադրական միավորումները, որոնք իրենց մասնաձյուղերը ունեն Շիրակի և Լոռվա տարբեր գյուղերում: Հիշատակության են արժանի նաև Սպիտակի, Վանաձորի (զինվորական հագուստի), Ալավերդու (բանվորական արտահագուստի), Գավառի, Չարենցավանի կարի ֆաբրիկաները: Այսօր էլ մեր

կարի արտադրությունը մեծ պահանջարկ ունի ԱՊՀ և բազմաթիվ երկրներում, որոնք իրենց որակով և դիզայնով համապատասխանում են միջազգային չափանիշներին:

Կաշվի-կոշիկի արդյունաբերությունը հանրապետության թեթև արդյունաբերության գլխավոր ենթաճյուղերից մեկն է: Տնայնագործական եղանակով կոշիկի արտադրությունը Հայաստանում շատ հին պատմություն ունի:

1920-ական թվականներից այն դրվում է արդյունաբերական հիմքերի վրա, իսկ 1950-ական թվականների սկզբներից բուռն զարգացում է ապրում:

Սկզբնական ժամանակաշրջանում կոշիկի արտադրության համար հումքային բազան հանդիսանում էր տեղական հումքը: Այն վերամշակվում էր Երևանի Ս. Շահումյանի անվան կաշվի արտադրական նախկին միավորման երկու գործարանում: Դրանցից խոշորը Երևանի կաշվի գործարանն է, մյուսը Մասիսի կաշվի նախնական վերաշակման գործարանը: 1950-ական թվականներից լայն թափով զարգացած կոշիկի արտադրության համար հանրապետության տեղական հումքից բացի սկսեց ներկրվել մեծ քանակությամբ կաշի:

1960-ական թվականների վերջերից հանրապետությունում ձևավորվել են կաշվե կոշկեղենի արտադրության ժամանակակից ֆաբրիկաներ, որոնց բազայի վրա ստեղծվել են խոշոր միավորումներ: Կոշիկի այդպիսի առավել խոշոր միավորումը «Մասիս» արտադրական միավորումն է: Այս միավորման մեջ մտնող ձեռնարկությունները մինչև 1990-ական թվականների սկզբները տալիս էին հանրապետությունում արտադրվող կաշվե-կոշկեղենի մինչև 60 %-ը:

«Մասիս» արտադրական միավորման մեջ ընդգրկված էին ոչ միայն Երևանի մի քանի ֆաբրիկաներ, այլև Գյումրիի, Գավառի, Նուբարաշենի, Վանաձորի ու այլ ֆաբրիկաներ:

«Մասիս» միավորումից բացի, հանրապետությունում ձևավորվել են նաև «Նաիրի» (Երևան) ու «Լյուքս» (Աբովյան) միավորումները, իրենց ձեռնարկություններով: Պետք է նշել, որ կոշիկի արտադրությամբ Հայաստանի Հանրապետությունը մեծ ճանաչում էր ստացել ամբողջ ԽՍՀՄ-ում և նրա սահմաններից դուրս: Մինչ անկախացումը Հայաստանի Հանրապետությունում տարեկան արտադրվում էր միջինը 20.5 մլն. զույգ կոշիկ, իսկ անկախության տարիներին զգալիորեն կրճատվել են ծավալները՝ 2005թ.-ին՝ 13.3 մլն, 2012թ.-ին՝ 17.1 մլն (չի ներառված անհատ՝ չգրանցված ձեռներեցների թողարկած արտադրանքը):

ՀՀ կոշկեղենի արտադրության մեջ իրենց առանձնահատուկ տեղն ունեն Եղվարդի հայ-գերմանական համատեղ ձեռնարկության, թողարկած «Ադիդաս» ֆիրմայի սպորտային կոշիկները և Շինուհայրի (Գորիսի տարածաշրջան) ռետինե կոշիկների ֆաբրիկան:

Հանրապետության թեթև արդյունաբերության համակարգում նշանակալից տեղ են զբաղեցնում Երևանի կաշվե-զալանտերեայի ու Վանաձորի մորթու-մուշտակեղենի ֆաբրիկաները:

1990-ական թվականներին հանրապետությունում իրականացած տնտեսական վերափոխումների, սեփականաշնորհման հետևանքով, ինչպես արդյունաբերության մյուս բոլոր ճյուղերում, թեթև արդյունաբերության արտադրանքի ծավալները նույնպես կրճատվեցին,

բայց կայունացման շրջանից սկսած անընդհատ աճում և թողարկվում է նոր, բարձր որակի, միջազգային շուկայում մրցունակ արտադրանք:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Որո՞նք են թեթև արդյունաբերության զարգացման նախադրյալները
2. Բնութագրել տեքստիլ արդյունաբերության զարգացման հնարավորությունները
3. Բնութագրել կարի և տրիկոտաժի արտադրության զարգացման հնարավորությունները
4. Բնութագրել կաշվի և կոշկեղենի արտադրության զարգացման հնարավորությունները
5. Ինչպի՞սին է եղել Հայաստանի գորգագործության զարգացման ուղին

Գլուխ V

Գյուղատնտեսությունը

Թեմա 1. Գյուղատնտեսության զարգացման պատմությունը

Հայաստանում պահպանվել են բազմաթիվ վկայություններ գյուղատնտեսության հազարամյակների պատմության մասին:

Առկա ժայռապատկերները, ուրարտական շրջանից պահպանված ոռոգման ջրանցքները, հնագիտական պեղումներով հայտնաբերված 3-6 հազար տարվա վաղեմություն ունեցող կարասներում պահպանված խաղողի կորիզները և ցորենի սերմերը վառ ապացույցն են այն բանի, որ Հայաստանում վաղեմի ժամանակներից զբաղվել են գյուղատնտեսությամբ:

Հայկական լեռնաշխարհում հատկապես զարգացած էր հացահատիկի, բանջարեղենի, խաղողի, պտղի և ձիթատու բուսատեսակների մշակությունը:

Հայաստանը, տվել է գիտությանը հայտնի հացահատիկային մշակաբույսերի, հատկապես ցորենի մի քանի տեսակներ, որոնք մինչ այժմ պահպանվում են "Էրեբունի" արգելոցում: Հացահատիկային մշակաբույսերով են զբաղված եղել Շիրակի, Մուշի և Ալաշկերտի դաշտերը: Բրինձը հիմնականում մշակվում էր Արաքս, Արածանի և Եփրատ գետերի հովիտներում: Հույն պատմիչ Քսենոֆոնի վկայությամբ ինքն առաջին անգամ Հայաստանում է տեսել այն խմիչքի գործածությունը, որը տեղացիները ստանում էին գարուց:

Հավանաբար Հայաստանը եղել է գարեջրի հայրենիքներից մեկը, քանի որ մ.թ.ա. IX-VI դդ. հուշարձանների պեղումների ժամանակ

հայտնաբերվել են գարեջրի ամբողջական պահեստներ և գարեջուր պատրաստելու արհեստանոցներ:

Հայաստանի կլիմայական պայմանները նպաստավոր էին այգեգործության զարգացման համար: Առաջավոր Ասիայի երկրներում հատկապես մեծ պահանջարկ ունեին հայկական ծիրանը, դեղձը և խաղողը, ինչպես նաև այս պտուղներից պատրաստված չիրն ու չամիչը:

Հայաստանի հնագույն եկեղեցիների ու խաչքարերի զարդաքանդակները, Մատենադարանում պահպանվող հազարամյա մանրանկարներն ապացուցում են մեզ պտղաբուծության մշակույթի մասին:

Պատմությունը հուշում է մեզ, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացին, Հայաստանից Հունաստան տարավ ծիրանի կորիզներ ու տնկիներ և նոր միրգը անվանակոչեց «հայկական խնձոր», իսկ Իտալիայում անվանեցին՝ «Հայկական սալոր»:

Հետագայում հռոմեացի՝ Պոմպեոսի շնորհիվ երկու երկրների միջև ակտիվորեն զարգացան առևտրային կապերը: Հայ վաճառականները սկսեցին Հռոմեական կայսրությունում տարածել ծիրանենու մշակությունը պահպանելով «հայկական սալոր» անվանումը: Հետագայում ծիրանենին տարածվեց Արևմտյան և Հարավային Եվրոպայում, իսկ Եվրոպացի վերաբնակիչների միջոցով նաև Ամերիկայում:

Հայաստանում հին ժամանակներից մշակել են բամբակ, կտավատ, քունջութ, կանեփ: Հայաստանում մշակվող բամբակը ոչ միայն բավարարում էր ներքին շուկայի կարիքները, այլև արտահանվում, որպես անմշակ հումք: Կարևոր նշանակություն ունեին նաև թվարկված մյուս մշակաբույսերը, որոնց մշակության հիմքի վրա

ստեղծվել էին բազմաթիվ ձիթհանքեր: Պատմական վկայությունների համաձայն, հայկական խաղողի գինին եղել է արտահանման կարևորագույն ապրանքներից մեկը:

Հայկական լեռնաշխարհի բնակլիմայական պայմանները նպաստել են որպեսզի բնակչությունը վաղեմի ժամանակներից զբաղվի անասնապահությամբ: Եվ ինչպես վկայում են ուսումնասիրությունները հանդիսանում է վայրի տավարի և ոչխարի ընտելացման տարածաշրջաններից մեկը:

Հին Հայաստանի անասնաբուծության ամենահռչակված ճյուղը ծիաբուծությունն էր: Պահպանվել են պատմական վկայություններ, որ Հայկական լեռնաշխարհից մեծ քանակությամբ նժույգ էին արտահանվում: Ձիու ազնիվ տեսակով հռչակված նահանգներն էին Արցախն և Սյունյաց աշխարհը:

Նորագույն շրջանում Հայաստանի գյուղատնտեսության զարգացմանը բնորոշ են վերելքի և վայրէջքի ժամանակահատվածները:

Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը հռչակվեց 1918թ.-ին: Թեև երկիրը գտնվում էր ծայրահեղ աղքատ վիճակում, բայց կառավարությունը կարճ ժամանակահատվածում գործուն քայլեր ձեռնարկեց հողաբաժանման միջոցով գյուղացիներին աջակցություն ցուցաբերելու ուղղությամբ: Սակայն այդ տարիները, չհանդիսացավ Հայաստանում հողային հարաբերությունների ու գյուղատնտեսական ամրապնդման հատուկ շրջան:

Ռուսաստանում հեղափոխության (1917թ.) հաղթանակից հետո 1920թ. նոյեմբերյան իրադարձությունների արդյունքում Հայաստանը ևս ներառվեց կոմունիստական հասարակարգի ձևավորման գործը-

նթացում: Մաս կազմելով Խորհրդային Միությանը, Հայաս-տանում ևս խնդիր դրվեց հողը համձնել պետության սեփականության և սկիզբ դրվեց մենատնտեսների ունեզրկման ու կոռպերացման քաղաքականության իրականացմանը: Գյուղատնտեսության նկատմամբ սկսվեց կիրառվել պլանային կարգավորում, անհրաժեշտ էր մանր ապրանքային արտադրությունից անցում կատարել խոշոր սոցիալիստական երկրագործության:

Իհարկե այդ ժամանակահատվածում վարվող քաղաքականությունը իրոք գյուղատնտեսության որոշակի առաջխաղացում ապահովեց: Որպես առաջին քայլ քիչ թե շատ ունևոր, ապրանքային արտադրանք ապահովող գյուղացիները կուլակ (հարուստ սեփականատեր) հայտարարվեցին և ունեզրկվեցին: Երկրորդ քայլով արմատավորվեց կոռպերացիան՝ գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը (1920-1929թթ.), որը նույնպես ընթացավ բռնագրավմամբ ու ծանր հարված հասցրեց գյուղացիությանը: Հայաստանում 1930-ական թվականներին կոլտնտեսությունների մեջ մտան գյուղացիական տնտեսությունների կեսից ավելին: Գյուղական ընտանիքներին անձնական օգտագործման համար թողնված էր ոչ մեծ տնամերձ տարածություններ, որը հիմնականում բավարարում էր նրանց ընտանիքների ներքին սպասողական պահանջները:

Խորհրդային միության երկրներում, այդ թվում նաև Հայաստանում, գործում էր արտադրության և արտադրանքի մթերման կենտրոնացված պլանավորում: Կոլտնտեսություններին և խոր տնտեսություններին իջեցվում էին ցանքատարածությունների, անասնազլխաքանակի, կայուն գներով գյուղատնտեսական արտադրանքների

գնումների առաջադրանքներ: Ի դեպ գները որպես կանոն, ավելի ցածր էին, քան արտադրական ծախսերը:

Գյուղատնտեսությունը հռչակված էր, որպես կենսականորեն կարևոր ճյուղ, իսկ ինտեսիվացումը՝ զարգացման հիմնական ուղի: Խնդիր էր դրված գյուղատնտեսական արտադրությունը վարել արդյունաբերական հիմունքներով, ռացիոնալ տեղաբաշխել գյուղատնտեսության ճյուղերը, ստեղծել մասնագիտացված խոշոր տնտեսություններ, կիրառել երկրագործության և անասնաբուծության վարման արդյունավետ համակարգեր և ապահովել արտադրությունում մեքենայացման բարձր մակարդակ: Հայաստանում իրականացվեցին մելիորացման, ջրամբարաշինության, ինտեսիվ այգիների հիմնման, գյուղատնտեսության արտադրության նյութատեխնիկական բազայի ամրապնդման ծրագրերը: Միաժամանակ գյուղատնտեսական հումքի վերամշակման արդյունաբերության զարգացումը և ագրարային գիտական, կրթական, ժամանակակից համակարգի ձևավորումը էականորեն նպաստեցին Հայաստանի գյուղատնտեսության կայունացմանը: Արդեն անցյալ դարի 80-ական թվականներին Հայաստանի Հանրապետության ագրոարդյունաբերական համալիրը, որը գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրության և իրացման մասնակից ճյուղերի միագումարություն էր, ապահովում էր հասարակական ամբողջական արդյունքի ավելի քան 20 %-ը, և հանդիսանում է երկրի տնտեսության երկրորդ խոշոր ոլորտը:

Ագրոարդյունաբերական համալիրն իր մեջ ներառում էր հետևյալ հիմնական ոլորտները.

- արտադրության միջոցների արտադրության՝ մասնավորապես գյուղատնտեսական և պարենային մեքենաշինությունը, տրակտորների և մեքենաների վերանորոգումը և այլն
- գյուղատնտեսությունը, ներառյալ բնակչության անձնական օժանդակ տնտեսությունները և անտառային տնտեսությունը
- գյուղատնտեսական արտադրանքի մթերման, վերամշակման և սպառողին հասցնելու ոլորտները:

Հայաստանը արտահանում էր պանիր, թարմ և չորացած միրգ, վաղահաս կարտոֆիլ բանջարեղեն, խորդենու յուղ, ալկոհոլային խմիչքներ (հատկապես կոնյակ և գինիներ), տարբեր տեսակի պահածոներ:

Այդ տարիներին մեծ ծավալի պետական ներդրումներ կատարվեցին գյուղի սոցիալական ոլորտների զարգացման ուղղությամբ: Դրանք նպաստեցին գյուղերում կրթական, առողջապահական, մշակութային հաստատությունների զարգացմանը, գազաֆիկացման և ճանապարհաշինական ծրագրերի իրականացմանը, ինչպես նաև խոշոր արտադրական ձեռնարկությունների մասնաճյուղերի հիմնադրման միջոցով գյուղական բնակչության զբաղվածության մակարդակի բարձրացմանը:

Խորհրդային Միության փլուզումից առաջ Հայաստանը համեմատաբար զարգացած գյուղատնտեսությամբ երկիր էր՝ հիմնարար և կիրառական ուսումնասիրությունների ոլորտում գիտական մեծ ներուժով: Հանրապետության գյուղատնտեսությունը տալիս էր տարեկան

մոտ 200 հազար տոննա խաղող, 200 հազար տոննա պտուղ և հատապտուղ, 550 հազար տոննա բանջարեղեն, 300 հազար տոննա հացահատիկ: Գործում էին բազմաթիվ վերամշակման գործարաններ, որոնց արտադրանքը սպառվում էր ԽՍՀՄ ամբողջ տարածքով մեկ:

Այդ ժամանակահատվածում հանրապետության գյուղատնտեսությունը ուներ և առավելություններ և թերություններ, որոնք էությամբ բնորոշ էին խորհրդային պլանային տնտեսությանը: Խիստ կանոնակարգված գյուղատնտեսական քաղաքականությունը չէր նպաստում տեղական ավանդական մշակաբույսերի աճեցմանը և բացասաբար էր անդրադառնում բնության, մասնավորապես հողերի, վիճակի վրա: Ընդ որում, արդյունավետության բարձրացման հաշվին հաճախ տուժում էին ապրանքների այլ արժեքավոր հատկանիշները:

Հողօգտագործման էքստենսիվ զարգացումը ստիպում էր որպես վարելահող օգտագործել նույնիսկ բավական թեք լեռնալանջերը՝ խախտելով բնական էկոհամակարգերը, առաջացնելով հողերի էրոզիա և արգավանդ հողերի լվացում: Նույն էքստենսիվ զարգացումը անասնաբուծության բնագավառում առաջացնում էր անասունների գերարածեցում, որը հանգեցնում էր արոտավայրերի և հողերի դեգրադացիայի: Զիհնավորված գյուղական ճանապարհների և անասունների տեղափոխման ուղիների անցկացումը, ջրամբարների կառուցումը նպաստում էին հողերի էրոզիայի նոր օջախների առաջացմանը:

Միաժամանակ մեծ ուշադրություն էր դարձվում անտառածածկ տարածքների, անտառապաշտպան և դաշտապաշտպան գոտիների ընդարձակմանը, լեռնային լանջերի անտառապատմանը: Գիտական

մեծ ներուժը թույլ էր տալիս գիտահետազոտական ինստիտուտներին իրականացնել համաշխարհային մակարդակի ուսումնասիրություններ ինչպես հողերի հետազոտման, այնպես էլ գյուղատնտեսական ագրոտեխնիկայի զարգացման և բույսերի նոր տեսակների ստացման ուղղությամբ:

Այդ ժամանակաշրջանում գյուղատնտեսությունը քիչ թե շատ ապահովված էր թե՛ մեքենայացման միջոցներով, թե՛ պարարտանյութերով և թե՛ թունաքիմիկատներով: Խոշոր անասնապահական համալիրները համեմատաբար հավասարաչափ էին օգտագործում արոտավայրերը: Սերմնաբուծական տնտեսությունների և կայանների գործունեության շնորհիվ տնտեսությունները ապահովված էին որակյալ սերմերով և տնկանյութով:

Այս ամենի հետ մեկտեղ, խորհրդային գյուղատնտեսությանը բնորոշ էր հողի նկատմամբ սեփականության իրավունքի և հողօգտագործողի իրավունքի տարանջատումը, գյուղի և քաղաքի միջև ոչ համարժեք փոխանակությունը, որի հետևանքով խիստ ակտիվացավ գյուղական բնակչության արտահոսքը:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Բնութագրել գյուղատնտեսության անցման ուղին
2. Որո՞նք են գյուղատնտեսության զարգացման նախադրյալները

Թեմա 2. Ագրարային բարեփոխումները և գյուղատնտեսության ներկա վիճակը

Հայաստանում անկախության հռչակումից (1991 թ.) հետո սկսվեց լայնամասշտաբ բարեփոխումներին և շուկայական հարաբերություններին անցնելու գործընթացը, տնտեսությունում սեփականության բազմակացության ձևության ներդրումը: Չնայած քաղաքական և տն-տեսական ոչ նպաստավոր պայմաններին, հանրապետությունում սկիզբ դրվեց ազատական տնտեսակարգի կառուցման ազգային քաղաքականության իրականացմանը: Գյուղը և գյուղատնտեսության բնագավառը առաջիններից էին, որ ենթարկվեցին կառուցվածքային բարեփոխումների:

Գյուղատնտեսական նշանակության հողերի և մյուս հիմնական միջոցների մասնավորեցման քաղաքականության իրականացման մոտեցումները դրսևորվեցին ՀՀ Գերագույն խորհրդի 1991-1992թթ. ընդունված «Սեփականության մասին օրենքի», «Հողային օրենսգրքի», «Գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին», «Ձեռնարկությունների և ձեռնարկատիրական գործունեության մասին» օրենքների և վերջիններից բխող ՀՀ կառավարության բազմաթիվ ենթաօրենսդրական ակտերի միջոցով:

Հողի սեփականաշնորհման սկզբունքներն էին.

1. Գյուղատնտեսական արտադրությամբ զբաղվելու համար սեփականության ձևի ընտրության կամավորությունը:

2. Հանրապետության յուրաքանչյուր քաղաքացու հողի սեփականության իրավունքից օգտվելու հնարավորությունը իհարկե, որոշա-

կիրեն առաջնահերթությունը տրվում էր գյուղաբնակներին և ձեռնարկությունների աշխատողներին: Զբաժանված հողատեսքերը տրամադրվել էր տվյալ բնակավայրում բնակվող և գյուղացիական տնտեսություն վարելու ցանկություն ունեցող այլ քաղաքացիների, ապա նաև տվյալ բնակավայրի այն նախկին բնակիչներին, որոնք ցանկություն են հայտնել գրանցվելու և գյուղացիական տնտեսություն վարելու: Հողի սեփականաշնորհումը կատարվում էր տփալ բնակավայրի համար հաշվարկված հողաբաժնի չափով, որը պայմանավորված էր գյուղի հաշվեկշռում եղած հողատեսքերի և ծխերի (ընտանիքների) քանակով: Հաշվի առնելով գյուղում մշտապես բնակվող ընտանիքների անդամների թիվը, յուրաքանչյուր ընտանիք ստացել է 1-3 հողաբաժին(հավելված 25):

3. Հողի, որպես սեփականություն, տրամադրումը մասնակի հատուցմամբ, որը սահմանվել էր հողի կադաստրային զուտ եկամտի 70%-ի չափով, հատուցումը կատարվելու էր առաջին երկու տարվա ընթացքում:

4. Հողի սեփականատերերի իրավունքի ամրապնդումը հողի սեփականության իրավունքի պետական գրանցման ակտով, ինչպես նաև այն, որ սեփականատերերը երկու տարով ազատվում էին հարկերի վճարումներից:

Հաշվի առնելով հանրապետությունում գյուղատնտեսական արտադրությունը կազմակերպելու պայմանների բազմազանությունը, ինչպես նաև ստեղծված սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը, հիշատակված հիմնական սկզբունքներից բացի, սեփականաշնորհման

հիմքում դրված են եղել մի շարք լրացուցիչ և արտոնյալ սկզբունքներ, որոնք ունեին առանձնահատուկ և տարածքային բնույթ:

Գյուղատնտեսությունում իրականացված քաղաքականության այս հատվածը պայմանականորեն կարելի է համարել առաջին փուլ, որի արդյունքում նախկին 938 գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների լուծարումով և եղած հիմնական միջոցների սեփականաշնորհումով հանրապետությունում (01.01.1994թ. դրությամբ) կազմավորվել էին 298133 գյուղացիական և 1810 գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսություններ: Սեփականաշնորհման ենթակա 452,6 հազ. հա հողերի ավելի քան 80%-ը տրամադրվել էր գյուղացիական տնտեսություններին, 12%-ը գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսություններին, մնացածը տնօրինում էին գյուղատնտեսական պետական տնտեսությունները: Անասնազխաքանակի շուրջ 68%-ը, տրակտորների 64 և ավտոմեքենաների 68 %-ը ևս բաժին էր ընկնում գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսություններին:

Հետագա տարիներին նկատվեց գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսություններից անդամների առանձնացման և գյուղացիական տնտեսությունների ձևավորման միտում:

Այստեղ հարկավոր է ընդգծել, որ ինչպես այս, այնպես էլ հաջորդ փուլերում, մասնավորեցման գործընթացում տեղ գտան բացթողումներ, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնների ազդեցության ներքո ի հայտ եկան անցանկալի երևույթներ, զգացնել տվեց գործող օրենքների անկատարությունը, դրանց շարունակականության և հետևողականության բացակայությունը: Ակնառու էր նաև հակասությունը

գյուղատնտեսական մթերքների իրացման (գնման) մասնավոր և վերամշակման ոլորտի պետական մենաշնորհի միջև:

Առկա էր մի իրավիճակ, երբ նախկին ենթակառույցները կամ փլուզվել էին, իսկ եղածներն էլ, շուկայական հարաբերությունների պայմաններում, իրենց գործունեությամբ այլևս չէին համապատասխանում նորաստեղծ գյուղացիական տնտեսությունների պահանջներին:

Հայաստանում բարեփոխումների քաղաքականության իրականացման կարևորագույն փուլ պետք է համարել գյուղատնտեսական հումքի վերամշակման, գյուղատնտեսությանը, գյուղին սպասարկող և ծառայություններ մատուցող պետական ձեռնարկությունների սեփականաշնորհումը, որն սկսվել էր 1994-1995թ.թ. և հիմնականում ավարտին հասցվել 2001թ.-ին: Սկզբնական փուլում մշակված սեփականաշնորհման ծրագիրը հիմնված էր հետևյալ մոտեցումների վրա.

- Սեփականաշնորհվող ձեռնարկությունների ղեկավարությունը և աշխատանքային կոլեկտիվը ուղղակի և անհատույց ստանում էր բաժնետոմսերի 20%-ը:

- Բաժնետոմսերի 80 %-ը, բաց բաժանորդագրությամբ, առաջարկվում էր հանրությանը վաուչերների և կանխիկ դրամի դիմաց:

- Հստակեցված չէին սեփականատերերի պարտավորությունները, չէին ենթադրվում գործունեության հետագա անհրաժեշտ բարելավումներ:

- Առավել կատարելագործված քաղաքականություն կիրառվեց 1998թ. ընդունված սեփականաշնորհման նոր ծրագրով, որով նախատեսվում էր մասնավորեցումը կատարել բաց մրցութային կարգով,

ընդ որում մրցույթի մասնակիցները պետք է ներկայացնեն իրատեսական բիզնես-ծրագրեր և ցուցադրեն դրանք իրագործելու իրենց կարողությունները:

Ընդհանուր առմամբ, 2001թ. դրությամբ, մասնավորեցվել էր վերանշակող ճյուղի ձեռնարկությունների 97.7%-ը. մի մասը սնանկ էր ճանաչվել և լուծարվել, չորսում պահպանվել էր 34% պետական բաժնեմասը: Ըստ էության, գինեգործությունը, կաթի և մսի վերամշակումը, ոչ ոգելից խմիչքների և գարեջրի, պահածոների արտադրությունները մասնավորեցվել էին 100%-ով:

ՀՀ-ում ընդունվել է սեփականաշնորհման 5 ծրագիր, ընդ որում վերջինը իրականացվել է 2001- 2003թ.թ.-ի համար: ՀՀ «Անասնաբուժության մասին» օրենքը նախատեսում է անասնաբուժական ցանցի վերակառուցում և եղած ենթակառույցների մասնավորեցում:

Ագրարային ոլորտում բարեփոխումները ունեն շարունակական բնույթ:

Ինչպես ամբողջ ԽՍՀՄ-ում, Հայաստանի գյուղացին չէր հանդիսանում հողի սեփականատեր, կտրված էր իր աշխատանքի պտուղներից և չէր վերաբերվում հողին որպես իրեն կերակրողի: Նա ուներ ապրելու համար անհրաժեշտ նվազագույն չափով եկամուտ և չէր տեսնում դրա բարձրացման օրինական ճանապարհները: Դա բերում էր հողերի օգտագործման բազմաթիվ խախտումների: Անասունների արածեցումը անտառներում, խոտհունձը արգելոցներում, ջրերի աղտոտումը և անխնա օգտագործումը սովորական երևույթներ էին:

Անկախություն ձեռք բերումից հետո, Հայաստանը մի կողմից կորցրեց խորհրդային տնտեսության շատ դրական կողմերը, իսկ մյուս կողմից, գտնվելով անցումային շրջանում, դեռ ձեռք չի բերել շուկայական տնտեսությանը հատուկ առավելություններ, մասնավորապես ինքնադրսևորման և գործարարությամբ զբաղվելու հնարավորություններից օգտվելու:

ԽՍՀՄ նախկին հարևան հանրապետությունների տնտեսական վիճակի անկայունությունը, տրանսպորտային ճանապարհների շրջափակումը, տնտեսական և էներգետիկ ձգնաժամը հանգեցրեցին բնակչության կենսամակարդակի կտրուկ նվազեցմանը և հանրապետությունից նրա զանգվածային արտագաղթին: Դա ծանր անդրադարձավ բնակչության բոլոր շերտերի վրա: Փողի արժեզրկման և գիտական ուսումնասիրությունների պետական ֆինանսավորման կտրուկ իջեցումով՝ հանրապետությունը կորցրեց իր գիտական ներուժի զգալի մասը, նվազեցին ուսումնասիրությունների ծավալը և խորությունը, հատկապես գյուղատնտեսության կիրառական հետազոտությունների ոլորտում:

Հանրապետության տնտեսությանը ընդհանրապես, և գյուղատնտեսությանը, մասնավորապես, մեծ վնաս պատճառեց առանց խորը գիտական հիմնավորման ընդունված մի շարք որոշումների շտապողականությունը, իբրև կենսականորեն կարևոր միջոցառումներ, որոնց հետևանքները լիովին կանխատեսված չէին: Հողերի, այդ թվում պտղատու այգիների և խաղողի տնկարկների, սեփականաշնորհման ընթացքում ևս թույլ տրվեցին որոշակի սխալներ, որոնք հանգեցրին ծանր հետևանքների: Չորոշվեցին նյութատեխնիկական ապահովա-

ծության, սպասարկման և սպառման հարցերը, դադարեցին աշխատել արտադրանքի իրացման և վերամշակման կառույցները, չստեղծվեցին վարկավորումը և ապահովագրությունն ապահովող կառույցներ և այլն:

Մի շարք գործոններով պայմանավորված գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի արժեքում անասնապահության և բուսաբուծության ճյուղերի տեսակարար կշռի հարաբերակցությունը որոշակի փոփոխություններ կրեց: Եթե 1980-ական թվականների համապատասխանաբար կազմում էր 55% և 45% ապա 1990-ական թվականների երկրորդ կեսից սկսած այդ ցուցանիշը եղել է 40-45% և 55-60% սահմաններում (հավելված 26):

Հողամասերի փոքր չափերը, դրանց կտրտվածությունը և անհրաժեշտ միջոցների անբավարարությունը բերեցին փոքր և ցածր ապրանքայնությամբ տնտեսությունների առաջացմանը, որոնք հիմնականում զբաղված են միայն սեփական ապրուստի ապահովմամբ: Ընդ որում, ամբողջական են տնտեսությունների միայն 4,7%-ը, իսկ մնացածը մասնատված են և կազմված 2-7 հողակտորներից: Նման տնտեսություններում գերակշռում է հողի մշակման ձեռքի աշխատանքը: Այդպիսի տնտեսությունների հիմքի վրա հնարավոր չէ ապահովել բարձր արտադրողականություն: Դրան անհրաժեշտ է ավելացնել ջրի և վառելիքի գների կտրուկ բարձրացումը:

Գործող առևտրական կապերի խզումը հանգեցրեց գյուղատնտեսական արտադրանքը վերամշակող շատ գործարանների փակմանը: Դա առաջացրեց գյուղատնտեսական մթերքների գերարտադրություն և դրանց գների կտրուկ անկում: Շատ դեպքերում արտադրված արտադրանքի իրացումը չէր ծածկում իր ծախսերը: Հարկավոր է ընդգծել, որ գյուղատնտեսական նշանակության հողերի մասնավորեցման հաջորդող ժամանակահատվածում տարաբնույթ շրջափակումների, սննդարդյունաբերության ճյուղի գործունեության

վաթարացումը, արտահանման ավանդական շուկաների կորուստը և պարենով ինքնաապահովման անհրաժեշտությունը արմատապես ազդեցին բուսաբուծության ճյուղերի կառուցվածքի վրա: Հատկապես կերային և տեխնիկական մշակաբույսերի, խաղողի և պտղատու այգիների, կրճատման հաշվին ավելացան սեփական սպառման համար օգտագործվող հիմնական պարենային մշակաբույսերի (հացահատիկի և կարտոֆիլի) ցանքատարածությունները:

Սակայն դա չբերեց ցորենի արտադրության զգալի ավելացմանը, քանի որ նվազեց հողերի բերրիությունը (հիմնականում աճման պայմանների անհամապատասխանության, անհրաժեշտ ագրոտեխնիկական կանոնները չպահպանելու, համապատասխան գիտելիքների և փորձի սահմանափակության և այլ պատճառներով): Բացի այդ, մարդասիրական օգնության ձևով ստացված հացահատիկների տեսակները հաճախ հանդիսանում են ոչ արդյունավետ տեղական պայմաններում աճեցնելու համար, որոնք չեն արդարացնում դրանց արտադրության մեջ ներդրված աշխատանքի և միջոցների ծախսերը:

Հանրապետությունում գործնականում ոչ մի տեղ չի կիրառվում ցանքաշրջանառություն, ինչը նվազեցնում է հողի բերքատվությունը և առաջացնում հողմնահարման գործընթացների ակտիվացում:

Հանրապետությունում անբավարար վիճակում է գտնվում նաև սերմնաբուծության կազմակերպումը: Նախկինում գործող 120 սերմնաբուծական տնտեսությունների փոխարեն ներկայումս գործում են 35-ը, ընդ որում դրանց արտադրանքի որակը չի համապատասխանում ընդհանուր պահանջներին: Արդյունքում՝ գյուղացիները գնում են չստուգված սերմեր և ստանում են ցածր բերք: Շատ վտանգավոր

միտում է այն, որ գյուղացիները դադարում են իրենց տնամերձ տնտեսություններում պահպանել շատ սերունդների ընթացքում իրենց հասած պտղատու ծառերի և թփերի տեսակները, որոնք ունեն յուրահատուկ հատկանիշներ: Դա սպառնում է սելեկցիայի համար արժեքավոր տեղական սորտերի և տարատեսակների հատուկենտ պահպանված առանձին արժեքավոր տեսակների կորստին:

Կոլտնտեսությունների և սովխոզների լուծարումից ու գյուղատնտեսական հողերի սեփականաշնորհումից հետո Հայաստանում բույսերի պաշտպանության պետական համակարգը, անբավարար ֆինանսավորման պատճառով, համարյա դադարեցրեց իր գոյությունը: Վերջին տարիներին բույսերի պաշտպանության միջոցառումներն իրականացվում են գյուղացիական տնտեսությունների միջոցներով, բացառությամբ կրծողների, մորեխների և մի շարք մարզերում մորմազգի մշակաբույսերի ցեցի դեմ պայքարելու, արդյունավետ միջոցառումների կազմակերպման աշխատանքներում:

Հայաստանը, որպես հնագույն երկրագործական երկիր, ունի մշակովի բույսերի տեղական տեսակների մեծ հարստություն: Նախ և առաջ դրանք ժողովրդական բազմադարյան սելեկցիայի ընթացքում ստացված տեսակներ են: Հայտնի է, որ Հայկական բարձրավանդակը հանդիսանում է մշակովի բույսերի մի շարք տեսակների, հատկապես պտղահատապտղային բույսերի և խաղողի, ծագման հայրենիք: Պայմանների մեծ բազմազանությունը, ուղղաձիգ գոտիականությունը և ռելիեֆի կտրտվածությունը հանգեցրել են ձևերի և տեսակների բազմազանության միմյանցից անկախ օջախների առաջացմանը: Այդ տեսակները սովորաբար լավ են հարմարվել տեղական պայմաններին: Դրանք աչքի չեն ընկնում ռեկորդային արտադրողականու-

թյամբ, սակայն չեն տուժում կլիմայական անբարենպաստ պայմաններից կամ հիվանդություններից և վնասատուներից:

Անհրաժեշտ է նշել պտղահատապտղային բույսերի (ծիրանենի, դեղձենի և այլն), բանջարաբուստանային մշակաբույսերի, խաղողի սեղանի սորտերի և հանրահայտ հայկական գինիների ու կոնյակների համար նախնական հումք հանդիսացող տեղական տեսակների համային բարձր հատկանիշները: Բացի այդ, բոլոր տեղական տեսակները, հանդիսանում են անհրաժեշտ ելանյութ հետագա սելեկցիայի համար: Խոսելով մշակովի բույսերի հին տեսակների մասին չի կարելի մոռանալ նաև ժամանակակից սելեկցիայի հաջողությունները: Հայաստանում շրջանացված գյուղատնտեսական բույսերի 246 տեսակներից 112-ը նոր, չափազանց արժեքավոր սելեկցիոն տեսակներ են:

Հայաստանի Հանրապետությունում գործող գիտահետազոտական կենտրոններին և սելեկցիոն կայաններին կից գոյություն ունեին մշակովի բույսերի տարբեր տեսակների հարուստ հավաքածուներ, որոնց մեծ մասը դժբախտաբար, ոչնչացվել է: Այժմ աշխատանքներ են տարվում խաղողի սելեկցիոն այգիների հիմնման ուղղությամբ:

Հայաստանի ֆլորան հարուստ է կերային բույսերով, որոնց պահպանումը բնական համակեցություններում և ներդրումը մշակության մեջ հանդիսանում է չափազանց կարևոր խնդիր անասնապահության զարգացման համար: Հայաստանի կերային բույսերը հիմնականում պատկանում են 2 ընտանիքների՝ հացազգիների և թիթեռնածաղկավորների: Թիթեռնածաղկավորների ներկայացուցիչները, որպես կերային բույսեր, ունեն հատուկ նշանակություն: Դրանք հարստացնում են հողը ազոտով (Հայաստանի համար դա ունի

հատուկ արժեք), սերմերը հարուստ են սպիտակուցներով, աչքի են ընկնում չորադիմացկունությամբ և կայուն են վնասատուների ու հիվանդությունների նկատմամբ: Հացազգիների ընտանիքի ներկայացուցիչները, որոնք Հայաստանի ֆլորայում մոտ 300 տեսակ են, մեծ մասամբ հանդիսանում են արոտավայրերի և խոտհարքների գերակշռող բույսեր:

Հանրապետության գյուղատնտեսական մթերքների համախառն արտադրանքի մեջ նվազել է նաև անասնապահական արտադրանքի տեսակարար կշիռը: Մասնավորեցման գործընթացին հաջորդող տարիներին կրճատվել է անասնազխաքանակը, եթե 1991 թվականի հունվարի 1-ի դրությամբ Հայաստանում խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը կազմել է 640 հազար, ոչխարներինը և այծերինը՝ 1 մլն. 186 հազար, խոզերինը՝ 311 հազար, ձիերինը՝ 6,6 հազար, ապա 1999 թվականի հունվարի 1-ի դրությամբ համապատասխանորեն կազմել է՝ 469 հազար, 546 հազար, 86 հազար, 11,3 հազար գլուխ: Իսկ 2010-2014թթ.-ից նկատվում է խոշոր եղջերավորների, ոչխարների և խոզերի գլխաքանակի աճ և կայունացում, որը բացատրվում է հիմնականում շուկայական տնտեսության օրինաչափություններով:

Անասունների գլխաքանակի տատանումները, բացասաբար է անդրադարձել նաև բնական կերահանդակների արդյունավետ օգտագործման վրա: Հանրապետությունում անասնակերի հիմնական աղբյուր են հանդիսանում խոտհարքներն ու արոտները, որոնք զբաղեցնում են գյուղատնտեսական նշանակության հողերի մոտ 60 %-ը: Օգտագործվող արոտների միայն 5 %-ն է բարելավված, մնացածը

դեգրադացվել են տարբեր աստիճանի գերարարժեքման, հողի ամրացման և էրոզիայի հետևանքներով: Օգտագործվող և խոտհարքների շուրջ 75 %-ը գտնվում է գյուղական համայնքների սահմաններում:

Ընդհանուր առմամբ անասունների գլխաքանակի և արոտավայրերի ու խոտհարքների հարաբերակցությունը դարձել է համարյա կատարյալ լեռնային երկրի համար: Սակայն, կոլտնտեսային-սովխոզային համակարգի քայքայման հետևանքով, անասնաբուծական համալիրները գրեթե վերացվել են: Մանր գյուղացիական տնտեսությունները, կոոպերացիայի և ֆինանսների բացակայության պայմաններում, չեն կարող իրենց փոքր հոտերը տեղափոխել հեռավոր ամառային արոտավայրեր, և ստիպված են օգտագործել միայն գյուղամերձ կերահանդակները: Արդյունքում վերջիններս գտնվում են մեծ ծանրաբեռնվածության տակ (գերակշռելով նախորդ տասնամյակների ծանրաբեռնվածությունը) և ենթարկվում են դեգրադացիայի: Այստեղ բավականին ուժեղ են արտահայտվում գերարարժեքմանն ուղեկցող բոլոր պրոցեսները՝ ակտիվանում է հողի քայքայումը, տեղի է ունենում ֆլորիստիկ կազմի անցանկալի հերթափոխություն, այսինքն՝ մոլախոտային, փշոտ, թունավոր տեսակները սկսում են գերակշռել ավելի արժեքավոր կերային բույսերին նկատմամբ: Իսկ հեռավոր կերահանդակները (ալպյան և մասամբ ենթալպյան ու տափաստանային գոտիներում), արածեքման բացակայության արդյունքում վերջին տարիներին վերականգնվում են, դրանց վիճակը նկատելի բարելավվում է:

Հայաստանի Հանրապետության տարածքի 68.9 %-ը կազմում են գյուղատնտեսական նշանակության հողերը: Մշակովի հողերը

կազմում են շուրջ 500 հազար հա և գտնվում են ծովի մակարդակից 400-2450 մ բարձրության սահմաններում:

ՀՀ ագրարային ոլորտում իրականացված մասնավորեցման գործընթացի արդյունքում վարելահողերը բազմամյա տնկարկների, բնական խոտհարքների սեփականության իրավունքը փոխանցվեց փոքր տնտեսություններին: ՀՀ կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ սեփականության իրավունքների պետական գրանցման, վկայականներ հանձնելու, հողերի հաշվառման և քարտեզագրման ուղղություններով աշխատանքների իրականացմանը: Արոտավայրերն ու անտառները պետական և համայնքային սեփականություն են: ՀՀ հողային օրենսգրքի (2001թ.) համաձայն ներդրվել է պետական և համայնքային սեփականության հանդիսացող հողամասերի օտարման և օգտագործման հանձնելու հրապարակային սակարկությունների ինստիտուտը: Այնուամենայնիվ հողերի միավորման և խոշորացման միասնական և համակարգված մոտեցումների մշակման և կյանքի կոչման անհրաժեշտության կա: Հողերի մասնատվածությունը էական խոչընդոտ է հանդիսանում գյուղատնտեսության առաջադիմության, արդյունավետության և մրցունակության բարձրացման ու ընդհանրապես գյուղական վայրերի զարգացման առումով (հավելված 24):

Ուստի կարևորվում է հողերի կառավարումը բարելավելու, հողի շուկայի զարգացման, միավորման և խոշորացման գործընթացները:

ՀՀ կառավարությունը ընդունել է "ՀՀ գյուղացիական տնտեսությունների խոշորացման հայեցակարգ": Հայեցակարգով սահմանվել են գյուղացիական տնտեսությունների խոշորացման նպատակը, խնդիրներն ու ուղղությունները:

ՀՀ գյուղատնտեսության կայուն զարգացումը, պայմանավորված է շուրջ 450 հազ. հա. վարելահողերի և 51 հազ. հա. բազմամյա տնկարկների (ներառված տնամերձ հողամասերը) օգտագործման արդյունավետության բարձրացման միջոցառումների իրականացմանը: Գրեթե բոլոր մարզերում առկա է գյուղատնտեսական հողերի չմշակման կամ անարդյունավետ օգտագործման հիմնախնդիրներ: Այսպես, չօգտագործվող հողատարածքների տեսակարար կշիռը կազմում է. Արագածոտնում 35% կամ 18.7 հազ.հա., Արարատում 16% կամ 4.0 հազ.հա., Արմավիրում 30% կամ 12.1 հազ. հա., Գեղարքունիքում 9% կամ 7.2 հազ. հա., Լոռիում 35% կամ 14.9 հազ. հա., Կոտայքում 55% կամ 21 հազ. հա., Շիրակում 23% կամ 18.0 հազ. հա., Սյունիքում 27% կամ 11.9 հազ. հա., Վայոց ձորում 72% կամ 11.7 հազ. հա., Տավուշում 40% կամ 10.3 հազ. հա.(հավելված 23):

Ըստ ՀՀ հողային հաշվեկշռի, եթե 2010թ.՝ չի մշակվել կամ նպատակային չի օգտագործվել վարելահողերի շուրջ 37% կամ 164.9 հազ.հա., ապա 2014թ.համապատասխանաբար կազմել է 26% կամ 115.6 հազ.հա., այսինքն գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքատարածություններն աճել են և հասել 332.8 հազ.հա.:

Գյուղատնտեսական հողերի չմշակման հիմնական պատճառներն են՝ ջրագծերի և ոռոգման ջրի բացակայությունը կամ սակավությունը, հողերի մասնատվածությունը, տարբեր վայրերում և բնակավայրերից հեռու գտնվելը, տեխնիկական անբավարար պայմանները, ֆինանսական միջոցների սղությունը, հողերի ոչ բարվոք մեկտրատիվ վիճակը, սեփականատիրոջ բացակայությունը, բնական աղետները, սահմանամերձ շրջաններում հողատարածքները մշակելու վտանգները և այլն:

Հանրապետությունում 1990-ական թվականների սկզբներին իրականացված հողի, անասնազլխաքանակի, գյուղատնտեսական տեխնիկայի և արտադրական ու սպասարկող ենթակառուցվածքների մասնավորեցման, ինչպես նաև ագրարային բարեփոխումների արդյունքում, ներկայումս գործում են շուրջ 340 հազար գյուղացիական տնտեսություններ:

Հանրապետության մասնավորեցված հողերը կազմում են 457,7 հազար հա կամ մշակելի հողերի և խոտհարքների 66,4 %: Մեկ գյուղացիական տնտեսության մասնավորեցված հողերի միջին տարածությունը կազմում է 1,4 հա, որից վարելահող՝ 1,04 հա, բազմամյա տնկարկ՝ 0.12 հա և խոտհարք՝ 0,24 հա:

Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության կարևորագույն ոլորտներից մեկը ագրոպարենային համակարգը, տալիս է երկրի համախառն ներքին արդյունքի 25.0, այդ թվում գյուղատնտեսությունը 19.3%-ը (2012-2014թթ. միջին տվյալներով):

Գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի ավելի քան 98%-ը արտադրվում է մասնավոր հատվածի կողմից: Գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը ընթացիկ գներով հասել է 1 տրիլիոն դրամի սահմանագծից:

Տնտեսավարման նոր պայմաններում, երբ արմատապես փոխվել է հողօգտագործման համակարգը, առանձնահատուկ կարեւորություն է ստանում գյուղատնտեսության արտադրական և սպասարկող ենթակառուցվածքների արդիականացումը:

Հայաստանի Հանրապետությունը Համաշխարհային բանկի, Եվրասիական զարգացման և միջազգային մի շարք կառույցների

աջակցությամբ հետևողականորեն իրականացնում է ոռոգման համակարգերի զարգացման, հողերի մելիորատիվ վիճակի բարելավման, արոտավայրերի ջրարբիացման, գյուղատնտեսական մշակաբույսերի վնասատուների դեմ կենտրոնացված պայքարի, գյուղական ենթակառուցվածքների զարգացման և կարևոր այլ միջոցառումներ: Դրանց շնորհիվ դրական միտումներ կան հացահատիկի, կարտոֆիլի, բանջարեղենի արտադրության, այգեգործության, ինչպես նաև անասնապահության բնագավառում:

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՈՐՈՒԳՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Մասշտաբ 1:2 000 000

Վերջին տարիներին խաղողի հումք վերամշակող կազմակերպությունների կարողությունների մեծացման, նոր տեխնոլոգիաների կիրառման և շուկայահանման գործընթացների ակտիվացման շնորհիվ նկատելիորեն ավելացել է հումքի պահանջարկը և ակտիվացել են այգետնկումները:

Ագրարային բարեփոխումների առաջին տարիներին խիստ կրճատվեցին անասնապահության ճյուղի արտադրական կարողու-

թյունները: Բուսաբուծության հետ համեմատած, այս ճյուղում արտադրական ներուժի վերականգնումը առավել ծախսատար և երկարաժամկետ գործընթաց է: Այդուհանդերձ, մի շարք միջոցառումների իրականացման շնորհիվ կայունացել է անասնապահության ոլորտը:

Գյուղատնտեսական հումքի վերամշակման համակարգում 1991-1997թթ. շեշտակիորեն նվազեցին արտադրական հզորությունների, նոր տնտեսական համակարգին անցման նախկին շուկաների կորստի, շրջափակման և այն պատճառներով, հատկապես օգտագործման մակարդակը և արտադրության ծավալները: Սակայն 1998 թվականից սկսած մասնավոր հատվածի լրացուցիչ ներդրումների, արտադրանքի մրցունակության բարձրացման և արտահանման ծավալների ընդլայնման շնորհիվ, զգալիորեն բարելավվել է այս համակարգի վիճակը: Հայաստանի Հանրապետության արդյունաբերության համախառն արտադրանքի մեջ ագրովերամշակող արդյունաբերության տեսակարար կշիռը 2014թ. կազմել է 38.4%, իսկ ընդհանուր մշակող արդյունաբերությունում 58.6%:

Գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակման համակարգի գործունեության ակտիվացումը և արտահանման ծավալների ավելացումը որոշակիորեն նպաստել են գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացման հիմնախնդրի մեղմացմանը և տնտեսությունների ապրանքայնության մակարդակի բարձրացմանը:

ՀՀ ագրարային ոլորտի զարգացման հեռանկարներից ելնելով ավելի է կարևորվում գյուղատնտեսական պետական կարգավորումն ու աջակցությունը: Այն առավելապես ուղղված է ագրարային ռեսուրսային ներուժի արդյունավետ օգտագործմանը, օրենսդրության

ամբողջականացմանը, տնտեսավարման առաջավոր ձևերի ներդրմանը, ենթակառուցվածքների զարգացմանը, արտադրանքի արտահանման խթանմանը, պարենային անվտանգության մակարդակի բարձրացմանը և այլն: ՀՀ գյուղատնտեսությունը հայտարարված է որպես գերակա ոլորտ, որը ենթադրում է նրա 2 բաղադրիչների բուսաբուծության և անասնաբուծության զարգացման բարենպաստ պայմանների ապահովում:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Որո՞նք են ագրարային բարեփոխումների առանձնահատկություններն ու փուլերը ՀՀ-ում:
2. Ինչպիսի՞ կառուցվածքային փոփոխությունների է ենթարկվել ՀՀ գյուղատնտեսությունը:
3. Բնութագրել գյուղատնտեսության ներկա վիճակը և զարգացման հնարավորությունները:
4. Բնութագրել գյուղատնտեսության ճյուղային կառուցվածքը և դրանց հարաբերակցությունը

Բուսաբուծությունը

Գյուղատնտեսության բուսաբուծության ճյուղի հիմնական արտադրամիջոցը մշակովի հողն է, որոնց խնայողաբար և ինտեսիվորեն օգտագործումը մեր օրերում դարձել է գերխնդիր:

Շուկայական հարաբերությունների անցման ժամանակահատվածում տեղական արտադրության առաջին անհրաժեշտության գյուղատնտեսական մթերքներով երկրի բնակչությանն ապահովելու, ռեսուրսների մատակարարման, արտադրանքի իրացման ու ճանապարհների շրջափակման և այլ խնդիրների հետ կապված զգալի փոփոխություններ կրեցին ինչպես գյուղատնտեսության ճյուղային, այնպես էլ բուսաբուծության ու անասնաբուծության ներձյուղային կառուցվածքները: Գյուղատնտեսության ճյուղային կառուցվածքը ներկայումս հետևյալն է. բուսաբուծություն 62.3%, անասնապահություն 37.7%, 1990թ. համապատասխանաբար՝ 49.4 և 50.6%-ի դիմաց: Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքատարածություններն անցումային ժամանակաշրջանի սկզբի հետ համեմատած կրեցին հետևյալ փոփոխությունները. հացահատիկի ցանքատարածությունները ընդլայնվեցին ավելի քան 24 %-ով, շուրջ 43 %-ով ավելացան կարտոֆիլի մշակությանը տրամադրվող տարածքները, մինչդեռ շուրջ չորս անգամ կրճատվեցին կերային մշակաբույսերի տարածքները:

ՀՀ-ում բուսաբուծության ճյուղերից հատկապես զարգացած են՝ պտղաբուծությունը, խաղողագործությունը, բանջարաբուծությունը, հացահատիկի և կարտոֆիլի, արտադրությունը: Տարածում են

ստացել նաև բուսաբուծության ոչ ավանդական ճյուղերը: Գյուղատնտեսական հումք արտադրող գյուղացիական տնտեսությունների և վերամշակող կազմակերպությունների միջև աստիճանաբար ձևավորվում են փոխշահավետ պայմանագրային հարաբերություններ, որոնք հուսալի նախապայմաններ են ստեղծում բանջարեղենի, պտղի և խաղողի արտադրության ավելացման և եկամտաբերության բարձրացման համար:

Աղյուսակ 4

Բուսաբուծության հիմնական ցուցանիշները 2004-2013թթ.

Մշակաբույս	Զափի միավորը	Տարիները					
		2004	2006	2008	2012	2013	2014
Հացահատիկային մշակաբույսեր	հազ. հա	206.8	182.4	172.8	172.2	178.4	188.3
միջին բերքատվությունը	ց/հա	22.1	11.7	24.0	26.5	30.8	31.8
համախառն բերքը	հազ. տոննա	456.9	212.5	415.4	456.1	548.8	590.6
Կարտոֆիլ ցանքատարածություն	հազ. հա	35.7	33.0	34.3	31.23	30.7	31.6
միջին բերքատվությունը	ց/հա	161.5	163.5	189.1	206.7	214.3	232.2
համախառն բերքը	հազ. տոննա	576.4	539.5	648.6	647.2	660.5	733.2
Բանջարեղեն	հազ. հա	22.3	24.4	24.2	25.2	25.4	26.4
միջին բերքատվությունը	ց/հա	269.4	319.7	341.0	325.0	333.7	350.5
համախառն բերքը	հազ. տոննա	600.8	780.0	825.3	849.0	876.0	954.6
Բոստան մշակաբույսերի	հազ. հա	4.0	4.0	5.4	5.13	5.3	5.8
միջին	ց/հա	282.3	337.3	337.4	399.9	388.5	421.4

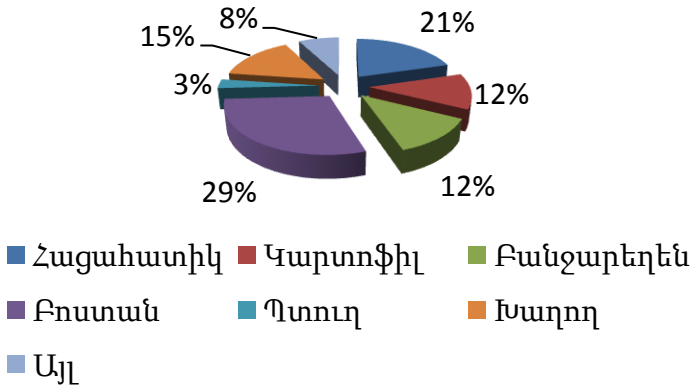
բերքատվությունը*							
համախառն բերքը	հազ. տոննա	112.9	134.9	182.2	205.1	208.1	245.8
Պտուղ և հատապտուղ	հազ. հա	34.7	35.4	36.7	39.3	40.2	40.1
միջին բերքատվությունը	ց/հա	32.8	80.8	86.6	97	95.0	80.8
համախառն բերքը	հազ. տոննա	113.7	286.0	317.8	331.7	338.1	291.1
խաղող	հազ. հա	14.9	15.7	16.8	17.4	17.5	17.2
միջին բերքատվությունը	ց/հա	99.9	128.3	110.6	151.3	149.8	157.7
համախառն բերքը	հազ. տոննա	148.9	201.4	185.8	241.4	240.8	261.3
Կերային մշակաբույսեր	հազ. հա	55.3	65.6	65.3	67.0	74.7	77.1

*Հաշվարկված է բերքատու հասակի այգիների տարածության

հաշվով:

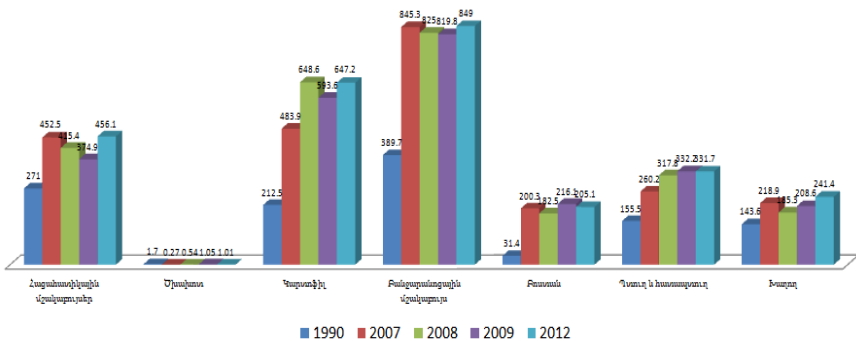
Աղյուսակի տվյալները վկայում են հացահատիկի, կարտոֆիլի, բանջարեղենի, պտղի և խաղողի արտադրության բնագավառում դրական միտումների մասին:

Բուսաբուծության համախառն արտադրանքի կառուցվածքը 2013թ. տվյալներով

Գծապատկեր 3

Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի համախառն բերք

Գծապատկեր 4

ՀՀ բուսաբուծության կառուցվածքի տարածքային բաշխվածությունը մեծապես կախված է տեղանքի բարձրությունից և ջերմաստիճանային պայմաններից:

Կարելի է սահմանել 3 հիմնական գոտիներ՝ ցածրադիր (մինչև 1200 մետր), միջին բարձրության (1200-1800 մետր) և բարձրադիր (1800 մետրից բարձր): Ոռոգման ցանցի սպասարկելի տարածքների նախագծումը և ցանքաշրջանառության առաջարկությունները մշակվել են նշված երեք հիմնական գոտիների համար: Ցավոք, գյուղացիական տնտեսություններն օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով պայմանավորված, չեն հետևում ցանքաշրջանառության պայմաններին (հավելված 10):

Հարկավոր է ընդգծել, որ վերջին տարիներին հանրապետությունում իրականացվում են մի շարք ծրագրեր, որոնք ուղղված են գյուղատնտեսության հողային ռեսուրսների նպատակային օգտագործմանը, բուսաբուծության ճյուղերի զարգացմանը:

Թեմա 1. Հացահատիկային մշակաբույսեր

Հայաստանի Հանրապետությունում հողի սեփականաշնորհման գործընթացը իրականացվեց 1991-1996թթ. ընթացքում:

Քսաներորդ դարի 90-ական թվականներին մի շարք գործոնների՝ ճանապարհների շրջափակման, հացահատիկի ներկրումների կրճատման, հացամթերքների գների ազատականացման, սեփական պահանջմունքների բավարարման հետևանքով հացահատիկային մշակաբույսերի ցանքատարածությունները ընդարձա-

կվեցին շուրջ 35 %-ով: Եթե 1990թ. հացահատիկային մշակաբույսերի ցանքատարածությունները 138.2 հազ.հա էր, ապա 1993թ.հասավ 206.0 հազ.հա, 2005թ.209 հազ հա կամ ամբողջ ցանքատարածության շուրջ 63%-ի: Հետագա տարիներին ցանքատարածությունների կառուցվածքում հացահատիկային մշակաբույսերի տեսակարար կշիռը միջին հաշվով կազմվեց 55-60%:

Հայաստանում հացահատիկային մշակաբույսերի արտադրությամբ զբաղվել են անհիշելի ժամանակներից: "Երեբունի" արգելոցում պահպանվել է աշխարհում հայտնի ցորենի 4 տեսակից 3-ը:

Չնայած այն հանգամանքին, որ հացահատիկի արտադրության խնդիրները միշտ էլ եղել են ուշադրության կենտրոնում, ինքնաբավության մակարդակը բարձր չի եղել, և տատանվել է 30-35% սահմաններում:

Խորհրդային միության կազմում յուրաքանչյուր տարի շուրջ մեկ մլն տոննա հացահատիկ էր ներկրվում հանրապետություն, այդ թվում 350-450 հազ.տոննա պարենային ցորեն և 500-600 հազ. տոննա կերային (խարային) հացահատիկ: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո արտադրական, տնտեսական կապերի խզման, շրջափակման, պատերազմի և այլ գործոնների ազդեցության հետևանքով կիսով չափ նվազեցին ներկրվող պարենային ցորենի ծավալները (1995-2000 միջին 215.0 հազ. տոննա): Գործնականում կերային հացահատիկի մասսայական քանակություն չի ներկրվել: Միաժամանակ գյուղա-ցիական տնտեսությունների սեփականաշնորհված հողակտորներում հացահատիկային մշակաբույսերով զբաղեցնելու միտում նկատվեց: Հատկապես Արարատյան հարթավայրում այդ նպատակով սկսեցին քանդել

խաղողի այգիներ և սահմանափակել բանջարանոցային մշակաբույսերի ցանքատարածությունները: Գործընթացին նպաստեց նաև գյուղատնտեսական հումք վերամշակող կազմակերպությունների արտադրած արտադրանքի իրացման դժվարությունները, հետևաբար նաև՝ երկարատև պարապուրդները: Միաժամանակ աճում էր տեղական արտադրության հացահատիկի պահանջարկը և իր սեփական կարիքները հոգալու հետ մեկտեղ, հավելյալ բերքը հանվում էր շուկա:

Զնայած այն հանգամանքին, որ ստացված միջին բերքատվությունը և բացարձակ եկամուտը միավոր հողատարածության հաշվով բարձր չէ: Գյուղացիական տնտեսությունները նախընտրում են մշակել հացահատիկային մշակաբույսեր, այդ թվում Արարատյան հարթավայրում: Արարատի և Արմավիրի մարզերում հացահատիկի ցանքատարածություններն առավել ինտենսիվ մշակաբույսերի մշակությամբ փոխարինման քաղաքականության ուղղակի և անուղղակի ազդեցության իրականացման անհրաժեշտություն կա:

Ըստ մասնագիտական վերլուծությունների, ՀՀ-ում կարելի է ունենալ շուրջ 210 հազար հա.և 1 հա.-ից 35 ցենտներ բերքատվություն ապահովելու ցանքատարածություններ: Արտադրության ծավալների ավելացման պարագայում պարենային ցորենի ինքնաբավության մակարդակը հասցնել 60-65% սահմանների: Հացահատիկային մշակաբույսերի արտադրությամբ զբաղվում են ՀՀ բոլոր տարածաշրջաններում: Ցանքատարածությունները հիմնականում կենտրոնացված են Գեղարքունիքի, Շիրակի, Արագածոտնի և Սյունիքի մարզերում: Ավելացման հիմնական ուղին ինտենսիվ տեխնոլո-

գիմների կիրառումն է՝ սերմնաբուծության համակարգի արմատական բարելավման, ագրոտեխնիկական պահանջների կատարման, ոռոգելի տարածքների ընդլայնման, պետական կարգավորման և ֆինանսական աջակցության արդյունավետ ձևերի ներդրման միջոցով:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Ներկայացնել հացահատիկային մշակաբույսերը և դրանց տեղաբաշխումը ՀՀ-ում
2. Որո՞նք են հացահատիկային մշակաբույսերի նշանակությունը

Թեմա 2. Խաղողագործություն և պտղաբուծություն

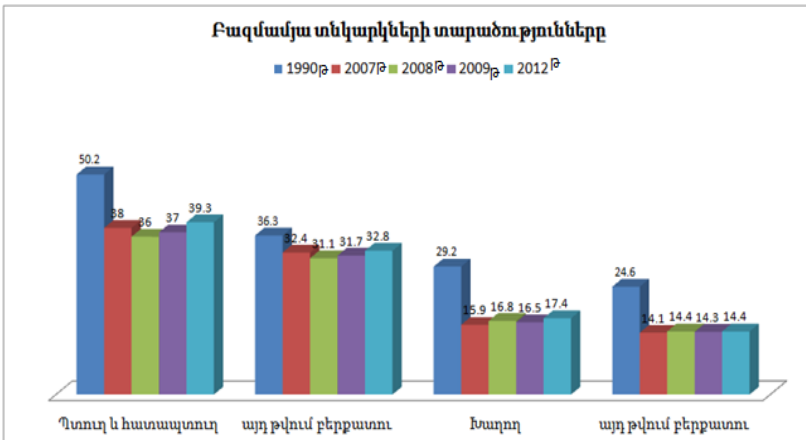
Խաղողագործությունը և պտղաբուծությունը Հայաստանի գյուղատնտեսության կարևոր ենթաճյուղերից են: Հայկական լեռնաշխարհում խաղողագործությամբ և պտղաբուծությամբ զբաղվել են հազարամյակներ շարունակ:

Խաղողագործությունը տեղաբաշխված է ուղղաձիգ գոտիականության տարբեր հոդային և կլիմայական պայմաններում: Խաղողի այգիների ավելի քան 80%-ը գտնվում է այգեթաղ պահանջող տարածքում՝ Արարատյան հարթավայր, նրա նախալեռնային գոտի, մասամբ Վայոց ձոր: Խաղողագործությունը հանրապետությունում բարձր և շահութաբեր ճյուղ չի համարվում, քանի որ մյուս տարածաշրջանների (Մոլդովա, Վրաստան, Ռումինիա, Ֆրանսիա և այլն) համե-

մատությամբ ավելի աշխատատար է, որը պայմանա-վորված է, խաղողի վազերի ձմռանը ծածկելու լրացուցիչ ծախսերով: Այնու-հանդերձ խաղողի մշակությունը հանդիսանում է բուսաբուծության մասնագիտացված ճյուղ և ունի ապրանքային նշանակություն:

ՀՀ անկախության առաջին տարիներին կապված շրջաձակման ակոհոլային խմիչքների արտահանման դժվարություն-ների հետ, կրճատվեցին խաղողի տնկարկները շուրջ 7 հազար հեկտարով: Վերջին տարիներին մեծ աշխատանք են տարվում խաղողի նոր պահանջարկ վայելող սորտերի այգիների հիմնման ուղղությամբ: ՀՀ տարածքում առանձնացնում են խաղողագործության չորս շրջան՝ Արարատյան դաշտ, ՀՀ հյուսիս-արևելյան շրջան, Արփայի ավազան և Զանգեզուրի ցածրադիր հովիտներ: Խաղողագործությամբ զբաղվում են 375-1450 մ բացարձակ բարձրություններում:

Հայաստանի Հանրապետության վերընթաց գոտիականության պայմանների առանձնահատկությունների շնորհիվ մրգերի հասու-նացումը տեղի է ունենում տարբեր ժամկետներում, ինչը հնարա-վորություն է տալիս թարմ մրգերից և հատապտուղներից օգտվելու ժամանակահատվածը և նվազեցնել գործարաններում հումքի մթերման սեզոնային դժվարությունները: Հայաստանը միջազգային շուկայում հայտնի է մի շարք պտուղների մշակությամբ և համախառն բերքով, ինչպիսիք են՝ ծիրանը, դեղձը, խնձորը, սալորը, տանձը, սերկևիլը, ընկույզը, կեռասը, բալը, թուրը, նուշը, թուզը և այլ մրգեր, նախկինում նաև փշատը:

Ցրտադիմացկուն սորտերի ստացման նպատակով այժմ իրականացվում են սելեկցիոն աշխատանքներ, ինչը կնպաստի այդ պտուղների տնկարկների ընդարձակմանը, հանրապետության բարձրագույն շրջաններում՝ 1700-2100մ բարձրություններում:

Հայաստանի Հանրապետության տարածքում առանձնացնում են պտղաբուծության երկու շրջան.

1. ցածրադիր ջերմասեր պտղաբուծության շրջան: Այն ընդգրկում է հանրապետության 375-1400մ բարձրությունները՝ Արարատյան դաշտ և եզրավորող սարավանդներ, Արփայի ավազան, Զանգեզուրի հովտային և նախալեռնային ցածրա-

դիր հատվածներ, Տավուշի և Լոռու մարզերի ստորին և միջին բարձրությունները, Գորիսի տարածաշրջանի որոշ հատվածներ: Այստեղ զբաղվում են հանրապետությունում աճող պտուղների մշակությամբ, որոնցում գերակշռողը տարբեր սորտերի ծիրանն է, դեղձը, սերկևիլը, կեռասը, թութը, ընկույզը, նախկինում փշատը, որն այսօր քիչ է հանդիպում:

Տարածաշրջանի ամենացածրադիր մասում զբաղվում են չոր մերձարևադարձային պտուղների մշակությամբ՝ թուզ, նուռ, նուշ, արքայանարինջ, իսկ վերջին տարիներին Մեղրու տարածաշրջանում նաև կլիմայավարժեցված արևադարձային կիվին:

Սելեկցիոն աշխատանքների շնորհիվ ծիրանի մշակության փորձերը դրական, խրախուսելի արդյունք են տվել հանրապետության բարձրադիր գոտիներում՝ 1600-1900մ բարձրություններում՝ Սպիտակի, Թալինի, Սիսիանի տարածաշրջանում, որոնք հասունանում են օգոստոսի վերջին սեպտեմբերի սկզբին: Այն կմեծացնի հանրապետությունից ծիրանի արտահանման հնարավորությունները և ժամանակահատվածը:

Երկրորդ գոտին բարձրադիր սակավ ջերմասեր պտղաբուծության տարածաշրջաններն են, որը ընդգրկում է 1400-2000մ բարձրությունները՝ Շիրակի, Կոտայքի, Գեղարքունիք, Լոռու և Սյունիքի բարձրադիր տարածքները:

Այստեղ պտուղների հիմնական տեսակներն են խնձորը, տանձը, սալորը, բալը, ցածրադիր մասում նաև ընկույզը, տեղ-տեղ՝ կեռաս, խաղող և այլն:

ՀՀ անտառները հարուստ են վայրի պտուղներով և հատապտուղներով, իսկ Սևանա լճի հարակից շրջանը՝ բուժիչ չիչխանով:

Խաղողագործությունը և պտղաբուծությունը ՀՀ տնտեսության հեռանկարային ճյուղերն են, որոնց արտադրանքն ունի ոչ միայն տեղում աճող պահանջարկ այլ նաև արտահանման ներուժ:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Որո՞նք են խաղողագործության զարգացման նախադրյալները և հնարավորությունները ՀՀ-ում
2. Բնութագրել պտղաբուծության զարգացումը և տեղաբաշխումը ՀՀ-ում
3. Որո՞նք են պտղաբուծության զարգացման միտումները ՀՀ-ում

Թեմա 3. Կարտոֆիլ կբանջարաբուստանային

մշակաբույսեր

Կարտոֆիլի մշակությունը Հայաստանում տարածվել է ոչ վաղ անցյալում՝ 18-րդ դարի կեսերին: Այն լավ աճում է ծովի մակերևույթից 1500-2200մ բարձրություններում: Սովորաբար կարտոֆիլն աճեցնում են լեռնաշղթաների հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան լանջերին, որոնք համեմատաբար խոնավ են: Կարտոֆիլի ցանքերը 1913թ. կազմել են 7.0 հազ.հա, 1940թ.՝ 13.2 հազ.հա, 1970թ. 17.8 հազ. հա, 1988թ.՝ 21.1 հազ. հա, 2008թ.՝ 34.3 հազ. հա, 2014թ՝ 31.6 հազ. հա.: Ժամանակահատվածում և հատկապես անկախության տարիներին տարի-

ներին աճել է կարտոֆիլի ցանքատարածությունները ավելի քան 4 անգամ, 1980-ական թթ.-ից սկսած ավելացել է ինքնաբավության մակարդակը և այժմ Հայաստանը ապահովվում է իրեն պահանջմունքը սեփական արտադրությունից, իսկ մի մասն էլ արտահանում : Կարտոֆիլի միջին բերքատվությունը 1940թ. 73ց/հա, 1988թ 126ց/հա, 2012թ՝ 232.2 ց/հա: Համախառն բերքը 1913թ.կազմել է 47.4 հազ.տ. , 1940թ՝ 96.8 հազ.տ., 1970թ՝ 267.2 հազ.տ, 1988թ՝ 207.3 հազ.տ, 2008թ՝ 648.6 հազ. տ, 2014թ՝ 733.2 հազ.տ: Կարտոֆիլի մշակությամբ զբաղվում են Լոռու՝ Ստեփանավանի և Տաշիրի, Գեղարքունիքի՝ Գավառի և Մարտունու, Արագածոտնի՝ Ապարանի, և Սյունիքի՝ Սիսիանի տարածաշրջաններում: 1970-ական թթ.-ից Արարատյան դաշտի Մասիսի և Էջմիածնի տարածաշրջաններում մշակում են վաղահաս կարտոֆիլ: Դա հնարավորություն է տալիս 1.5-2 ամիս ավելի շուտ սկսել նրա թարմ վիճակում օգտագործումը:

ՀՀ կարտոֆիլաբուծությունը նպաստեց 1990-ական թվականներից սկսած սորտաթարմացման նպատակով Հոլանդիայից և Գերմանիայից տնկանյութերի ներկրումների կազմակերպումը, որը շարունակական և պարբերական բնույթ է կրում:

Հայաստանի ագրոկլիմայական պայմանները, աշխարհագրական դիրքը թույլ են տալիս զբաղվելու բանջարեղենի բազմաթիվ տեսակների մշակությամբ՝ լոլիկ, վարունգ, կաղամբ, սմբուկ, գագար, տաքդեղ, սպանախ, պղպեղ, լոբի, ծաղկակաղամբ, շաղգամ, բանջարանոցային բողկ, բանջարեղեն և այլն: Բոստանային մշակաբույսերից առավել տարածված են ծմերուկը, սեխը, դդումը, դդմիկը: Վերջին տարիներին լուրջ ուսումնասիրություններ են

կատարվում նաև, կաղամբազգիների՝ չինական կարմրագլուխ և այլն, վայրի տերևաբանջարեղենի կուլտուրական մշակության ուղղությամբ:

Հայաստանում բանջարաբուծությունը գյուղատնտեսության առաջատար ճյուղերից մեկն է և ունի հազարամյա պատմություն ու հարուստ ավանդույթներ:

Գյուղատնտեսության ոլորտում վերջին տարիներին տեղի ունեցած կառուցվածքային փոփոխությունների, առաջին հերթին հողի սեփականաշնորհման շնորհիվ զգալիորեն ավելացել են բանջարաբուստանային մշակաբույսերով զբաղեցված ցանքատարածությունները:

Հայաստանում, համաձայն 2014թ. վիճակագրական տվյալների, բանջարանոցային մշակաբույսերի ցանքատարածությունները կազմում են 26 412 հա, որից լուլիկ 6484, վարունգ 2603 և այլ բանջարեղեն 7581հա: Բուստանային մշակաբույսերի ցանքատարածությունները կազմում են 5832հա, որից 21 հա-ն սերմնադաշտեր են:

Բանջարանոցային մշակաբույսերի ցանքատարածությունների 80%-ը զբաղեցնում են հիմնական մշակաբույսերը՝ լուլիկ, տաքդեղ, վարունգ: Բացի, այս մշակաբույսերից, տարբեր մարզերում մշակում են ճակնդեղ, գազար, որոնք մշակվում են հիմնականում փոքր տարածքների վրա: Ամենուրեք մշակում են կանաչեղեն:

Հայաստանը վաղուց ի վեր հայտնի է բուստանային մշակաբույսերի (ծմերուկ, սեխ, դդում և այլն) մշակությամբ: Այս մշակաբույսերից ծմերուկի և սեխի մշակության շրջանը Արարատյան դաշտն է՝ Բաղրամյանի և Արմավիրի տարածաշրջանները, իսկ դդումի մշակությունը տարածվում է նաև ավելի բարձր լայնություններում:

ՀՀ-ում դրանց ցանքատարածությունները ընդարձակ չեն և անընդհատ փոփոխվում են: Մեկ հեկտարի միջին բերքատվությունը կազմել է շուրջ 421.4g., իսկ համախառն բերքը՝ ավելի քան 245.8 հազ. տոննա :

Վերջին տարիներին բանջարաբուծության ոլորտում արտադրության զգալի աճ է նկատվում, առաջավոր ֆերմերային տնտեսություններում լուլիկի բերքատվությունը հասնում է 700-900, տաքդեղինը՝ 300-400, վարունգինը՝ 250-300, կաղամբինը՝ 350-500 և բոստանային մշակաբույսերինը՝ 350-400 g/հա-ի:

Արարատի և Արմավիրի մարզերում ավելացել են նաև երկրորդ բերքի ստացման նպատակով բանջարաբոստանային մշակաբույսերի ցանքերը: Դրանց թվին են պատկանում ծաղկակաղամբը, բանջարային սոյան, լոբին, դդմիկը, վարունգը և գազարը:

Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը և կլիմայական պայմանները նպաստավոր են ջերմատներում բանջարային (վարունգ, լուլիկ, տաքդեղ) և դեկորատիվ (մեխակ, հերբերա, վարդ և այլն) բույսերի լիարժեք մշակության և բարձր բերքի ստացման համար: Բարձրորակ սերմերի և տնկանյութի ստացման առումով այս բնագավառում Հայաստանի գործարարները հաջողությամբ գործակցում են Նիդեռլանդների, Գերմանիայի, Չեխիայի գիտական և ֆերմերային կազմակերպությունների հետ:

Ջերմատնային տնտեսությունները տարածված են համարյա բոլոր մարզերում հատկապես Երևանի մերձակայքում, Կոտայքի, Արմավիրի և Արարատի մարզերում և զբաղեցնում են ավելի քան 80հա տարածություն: Ջերմատների 60%-ը զբաղվում է բանջարեղենի

և 40%-ը ծաղիկների արտադրությամբ: Բավականին արագ տեմպերով ավելանում է համեմատաբար քիչ ծախսատար գարնանային և աշնանային թաղանթապատ ջերմոցների տարածությունը: ՀՀ-ում փակ գրունտում գյուղատնտեսության վարումն ունի ընդլայնման միտում, իսկ ջերմատնային արդյունաբերական տնտեսությունների կազմակերպումը և ներդրումների ներգրավումը բավականին հեռանկարային է:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Որո՞նք են բանջարանոցային մշակաբույսերը և դրանց մշակության շրջանները:
2. Բնութագրել կարտոֆիլի արտադրության զարգացման միտումները ՀՀ-ում:
3. Բնութագրել բոստանային մշակաբույսերի մշակությունը ՀՀ-ում

Թեմա 4. Տեխնիկական և ոչ ավանդական մշակաբույսեր

Հայաստանի տարածքում դարեր շարունակ մշակվել են մի շարք տեխնիկական մշակաբույսեր: Մինչ խորհրդանագումը զգալի տարածում ունեւ գանգրավուշը, իսկ մինչև 1960-ական թվականների սկիզբը Արարատյան դաշտում՝ բամբակը: Այն շահութաբեր չէր և փոխարինվեց ավելի արժեքավոր մշակաբույսերով՝ ծիրանենի, խաղողի վազ, հարավային բանջարաբուծություն: Արդյունաբերական

վերամշակման առումով հատկապես կարևորվել է ծխախոտը, շաքարի ճակնդեղը և խորդենին: Անկախացումից հետո խիստ կրճատվել է ծխախոտի տարածությունը, իսկ շաքարի ճակնդեղի և խորդենու մշակությունը փաստորեն վերացել է:

ՀՀ Շիրակի մարզում շաքարի գործարանի գործարկումով ակնկալվում է, որ երկարատև ընդմիջումից հետո, Հայաստանում կվերականգնվի շաքարի ճակնդեղի մշակությունը: Հայաստանում շաքարի ճակնդեղ մշակվել է մինչև 1988 թվականը: Առավելագույն ցանքատարածությունը կազմել է 4589 հեկտար (1985թ.), ամենաբարձր միջին բերքատվությունը 38,9 տոննա/հեկտար և համախառն բերքը՝ 161,5 հազ. տոննա (1986թ.):

Խորհրդային տարիներին 1950-ական թվականներին հանրապետությունում սկսեցին մշակել արժեքավոր խորդենի մշակաբույսը: Այն եթերայուղատու է և մինչև 1980-ական թվականների վերջերը հաջողությամբ մշակվում էր Արմավիրի, Բաղրամյանի էջմիածնի շրջանների տնտեսություններում:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո բարձր շահութաբերություն ապահովող խորդենու յուղի արտադրությունը Հայաստանում կորցրեց իր նշանակությունը, մինչդեռ եթերայուղի պահանջարկը միջազգային շուկայում գնալով ավելանում է: Խորդենու նախնական վերամշակումը իրականացվում էր Արմավիրի տարածաշրջանի Նոր Կեսարիայի տնտեսությունում: Այն բարձրարժեք հումք է օժանելիքների և ավիահեռիկային յուղերի արտադրության համար: Ծրագրեր են մշակվում նույն տարածաշրջանում խորդենու մշակությունը վերականգնելու ուղղությամբ:

Հայաստանում ծխախոտի մշակությամբ զբաղվում են 19-րդ դարի սկզբներից: ՀՀ-ի ներկայիս տարածքում նրա արդյունաբերական նշանակությունը չնչին է: Այստեղ մշակում էին ցածր որակի ծխախոտի սորտեր (Ուջան, Ղոլյասար և այլն), որոնք ապահովվում էին տեղում պահանջարկի մի մասը: Խորհրդային տարիներին բուռն զարգացում ապրեց ծխախոտագործությունը, որը պայմանավորված էր մի շարք գործոններով. ա) ստեղծել ծխախոտի արդյունաբերության սեփական բազա, բ) Արևմտյան Հայաստանից ներգաղթած հայրենակիցները մասնագիտացած էին ծխախոտագործության մեջ և իրենց հետ բերել էին բարձրորակ ծխախոտի սերմեր: Նրանք դարձան ծխախոտագործության նախաձեռնողները, գ) ծխախոտագործությունը եկամտաբեր ճյուղ է, դ) ծխախոտագործությունը աշխատատար է և նպաստում էր աշխատանքով ապահովմանը, ե) ՀՀ-ի պայմանները բարենպաստ են ծխախոտագործության համար:

Ծխախոտի մշակությունն տարածվեց հանրապետության տարածքով մեկ, ընդգրկելով 700-1400 մ բարձրությունները: Հետագայում նոր սորտերի ստացման հետևանքով մշակության վերին սահմանը հասավ մինչև 2200 մ բարձրությունները և այն ամենաբարձր սահմանն էր ոչ միայն Անդրկովկասում, այլև նաև նախկին ԽՍՀՄ-ում: Ծխախոտագործությամբ զբաղվում էին հանրապետության 23 տարածաշրջաններ: Ծխախոտի ցանքատարածությունները մինչև 1950-ական թվականների սկիզբը աճել էր 0.1 հազար հա-ից (1919թ) հասնելով 11.3 հազ. հա. (1953թ) : Այնուհետև դանդաղ նվազել է և մինչև անկախությունը՝ 1988թ հասնելով 3.4 հազ. հա-ի: Միջին բերքատվությունը եղել է ցածր՝ մինչև 1950-ական թվականները՝ 9ց/հա, իսկ արդեն 1988թ հասել էր՝ 26.1ց/հա: Ծխախոտի մշակության

հիմնական տարածաշրջաններն էին՝ Աբովյան, Աշտարակ, Արփայի հովիտ, Տավուշ (Շամշադին), Սևանի ավազանի մեծ մասը:

Անկախության տարիներին համարյա ամբողջությամբ լիկվիդացվեցին ցանքատարածությունները, այն դեպքում երբ ՀՀ-ում զարգանում էր ծխախոտի արտադրությունը ներկրվող հումքի բազայի վրա: Ուստի անհրաժեշտ է ՀՀ-ում վերականգնել ծխախոտի մշակությունը և ընդլայնել որպես եկամտի կարևոր աղբյուր:

Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի նաև սոյայի մշակության կազմակերպումը: Սոյան տակավին տարածում չի ստանում Հայաստանում: Մինչդեռ, արտասահմանյան և տեղական սորտերը մեր բնակլիմայական պայմաններում բարձր բերքատվություն և որակական հատկանիշներ են ապահովում:

Սկզբնական շրջանում նոր տեխնոլոգիաների ներդրման ծրագրերի շրջանակներում, իսկ հետագայում արդեն պահանջարկի ներկայացման և ներկրումները տեղական արտադրությամբ փոխարինման նկատառումներով, Հայաստանում և հատկապես Արագածոտնի, Արարատի, Լոռու մարզերում, տարածում ստացան բանջարեղենի ոչ ավանդական այնպիսի մշակաբույսեր ինչպիսիք են կոլրաբի, բրոկոլի, բրուսելյան կաղամբ, ֆիզալիս, արտիշոկ, ավելուկ, լատինամերիկյան պղպեղ և այլն: Նախալեռնային և լեռնային տարածաշրջաններում որոշակի տարածման միտում ունի հնդկացորենը, ոսպը, արևածաղիկը:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Բնութագրել ճակնդեղի և թորդենու մշակության առանձնահատկություններն ու հնարավորությունները ՀՀ-ում:
2. Բնութագրել ծխախոտի մշակության վիճակը և զարգացման հեռանկարները ՀՀ-ում
3. Ներկայացնել ոչ ավանդական մշակաբույսերի մշակության անհրաժեշտությունը ՀՀ-ում:

Թեմա 5. Կերային մշակաբույսեր և բնական կերահանդակներ

Հայաստանի Հանրապետության անասնապահության կերային բազան ապահովելու և ծավալները մեծացնելու համար կարևոր դեր ունեն կերային մշակաբույսերը: Անասնապահության կերային բազան ներառում է ցանովի կերային մշակաբույսերը (առվույտ, կորնզան և այլն) և բնական կերահանդակների միամյա ու բազմամյա խոտաբույսերը:

Մինչ անկախացումը ՀՀ կերային մշակաբույսերի ցանքատարածությունները կազմում էին ավելի քան 253 հազար հա., իսկ անկախության տարիներին դրա ցանքատարածությունները կրճատվել են 4 անգամ՝ կազմելով 60 հազար հա., որը կազմում է ամբողջ ցանքատարածությունների 20%-ը:

Այսպիսի փոփոխությունն ունի իր պատճառները, բայց դժվար է դրանք արդարացված համարել: Գլխավոր պատճառն այն է, որ նախկին պետական և կոլեկտիվ խոշոր տնտեսություններից յուրա-

քանչյուրն ուներ անասնաբուծության ճյուղ, որի կերի բազայի ստեղծումը խիստ պատասխանատու խնդիր էր:

Մեր օրերում խոշոր անասնապահական տնտեսությունների թիվը խիստ սահմանափակ է, 333.2 հազ. գյուղացիական տնտեսություններից յուրաքանչյուրին բաժին է ընկնում միջին հաշվով 1,7 գլուխ խոշոր և համարյա նույնքան էլ մանր եղջերավոր անասուն, կերերի դաշտային վերարտադրության զարգացման կարևորությունը գրեթե անտեսված է:

Անասնապահության համար չափազանց կարևոր և էժան կերի աղբյուր են հանդիսանում բնական կերահանդակները: Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսական օգտագործելի հողատեսքերի մեջ բոլոր ժամանակներում ամենամեծ բաժինն ընկնել է բնական կերահանդակների (արոտավայր և խոտհարք)՝ 58.7% (տնտեսական օգտագործելի հողատարածքի՝ 2120.4 հազ. հա.): 2013թ.-ին դրանց զբաղեցրած տարածքը կազմում էր ավելի քան 1254 հա., որի շուրջ 90%-ը արոտավայրեր էին, իսկ ավելի քան 10%-ը խոտարհարքներ: Այս ցուցանիշը, կախված բնակլիմայական պայմաններից և գյուղատնտեսության մասնագիտացումից, ըստ մարզերի բավականին տարբերվում է (աղյուսակ 5): Օրինակ, եթե Լոռու մարզում այն գերազանցում է 72 %-ը, ապա Արմավիրի մարզում մոտ 23 % է:

**Հայաստանի Հանրապետության կերահանդակներն ըստ
մարզերի***

Մարզերը	Գյուղատնտեսական նշանակության հողատեսքեր, հազ. հա	Բնական կերահանդակ- ներ, հազ. հա	այդ թվում՝		Բնական կերահանդակ ների տեսակարար կշիռը, %
			խոտհարք, հազ.հա	արոտ, հազ. հա	
Արագածոտն	217.8	140.7	3.2	137.5	64.6
Արարատ	156.5	81.6	2.8	78.8	52.1
Արմավիր	97.0	22.8	0.3	22.5	23.5
Գեղարքունիք	- 348.3	215.6	38.0	177.6	61.9
Լոռի	250.8	181.3	35.5	145.8	72.3
Կոտայք	161.6	94.7	10.8	83.9	58.6
Շիրակ	229.4	136.7	11.7	125.0	59.6
Սյունիք	333.9	182.8	7.6	175.2	54.7
Վայոց ձոր	209.2	113.8	4.9	108.9	54.4
Տավուշ	111.9	72.8	12.5	60.3	65.1
ք. Երևան	3.9	1.1	0.0	1.1	28.2
Հայաստանի Հանրապետ- ություն	2120.3	1243.9	127.3	1116.6	58.7

* Ավետիսյան Ս.Ս «Հայաստանի գյուղատնտեսությունը և ագրովերամշակումը», Երևան, 2010, էջ 51:

Անհրաժեշտ է առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել արոտավայրերի պահպանմանը, բարելավմանը և օգտագործմանը: Արոտների պահպանման կարևոր պայմաններից մեկը ճիշտ օգտագործումն է: Վերջինս պահանջում է արածեցման ժամկետների և հաջորդափոխության պահպանում: Մեր օրերում հաճախ տեղի են ունենում արոտավայրերի ոչ ժամանակին արածեցման գործընթացի կազմա-

կերպում, որի արդյունքում ի հայտ են գալիս մի շարք բացասական երևույթներ՝ տեղատարում, լանջերի մերկացում, հողերի դեգրադացում և այլն:

Հատկապես վերջին երկու տասնամյակում ոչ համակարգված արածեցման, հսկողության բացակայության և բարելավման միջոցառումների տնտեսման պատճառով խիստ վատացել է արոտավայրերի վիճակը: Բավական է ուշադիր նայել հատկապես գյուղամերձ լանջերին և կտեսնենք բուսածածկից զրկված արահետների աստիճաններ, որոնք գերարածեցման և ոտնահարման արդյունք են: Վիճակը բարվոք չէ նաև հեռագնա արոտավայրերում: Այստեղ էլ՝ թերարածեցման պատճառով արոտները բնականոն վիճակում չեն [3, 52]:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Որո՞նք են կերաբույսերի մշակման առանձնահատկությունները ՀՀ-ում
2. Որո՞նք են կերաբույսերի դերը անասնապահության զարգացման գործում:

Անասնաբուծությունը

Թեմա 1. Անասնաբուծության ընդհանուր բնութագիրը

Հայաստանը այն հնագույն երկրներից է, որտեղ առաջին անգամ ընտելացվել են վայրի ոչխարն ու այծը: Դրա վառ ապացույցը մեր լայնություններում մինչ օրս պահպանվող վայրի ոչխարի և այծի տեսակներն են: Հայաստանում դեռևս շատ վաղուց զարգացած են եղել անասնապահության համարյա բոլոր ճյուղերը:

Վաղ բրոնզե դարի ժամանակաշրջանից ի վեր, անասնապահությունը երկրի համար ձեռք է բերել կենսական կարևորություն, իսկ մ.թ.ա.3-րդ հազարամյակից անասնաբուծությունն արդեն դարձել է բնակչության հիմնական զբաղմունքներից մեկը: Անասնաբուծությունը Հայկական լեռնաշխարհում նպաստել է նաև պատմամշակութային արժեքների ստեղծմանը: Հիշատակության է արժանի այն փաստը, որ հայկական այբուբենի ստեղծումից հետո դարեր շարունակ հայկական հին ձեռագրերի մագաղաթա էջերը պատրաստվել են նորածին հորթերի լավ մշակված կաշվից: Հայկական լեռնաշխարհում բուծվող ոչխարների բրդից պատրաստված հայկական հին ձեռագործ գորգերն աչքի են ընկել իրենց բարձր որակով և արտահանվել Մերձավոր Արևելք, Հնդկաստան և այլ երկրներ:

Հայաստանում անասնաբուծության առավել զարգացած ճյուղերն են տավարաբուծությունը, թռչնաբուծությունը, խոզաբուծությունը, մեղվաբուծությունը և ոչխարաբուծությունը:

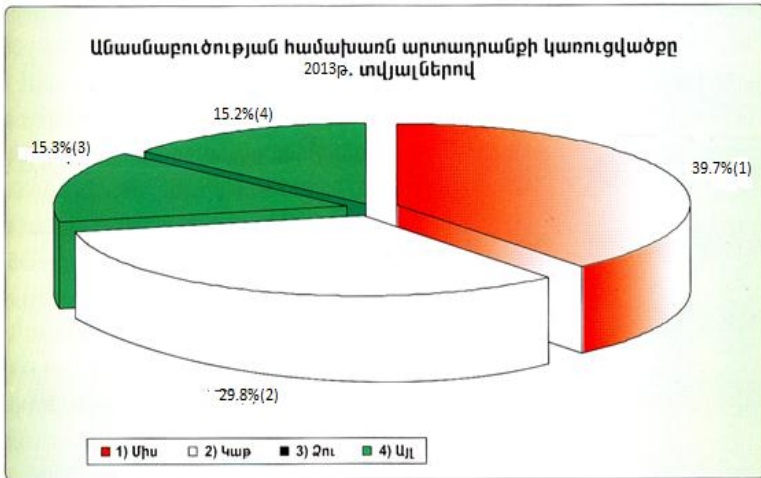
Վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում խիստ տուժեց Հայաստանի անասնապահությունը: Սեփական կերարտադրության և

ներկրվող կերերի ծավալների կրճատման հետևանքով զգալիորեն կրճատվեցին անասնազխաքանակը և անասնապահական մթերքի արտադրությունը: Հտկապես 1990-97թթ.-ի ընթացքում կտրուկ նվազեցին թռչունների, խոզերի, մանր և խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը, բնականաբար և անասնապահական մթերքները: Սակայն վերջին տարիներին նկատելի է անասնազխաքանակի ավելացման և մթերատվության բարձրացման տեղաշարժեր: Կազմավորվել են համեմատաբար խոշոր անասնապահական տնտեսություններ, որոնց մեծ մասը զբաղվում է նաև կաթի վերամշակմամբ: Հայաստանի բնակլիմայական պայմանները, հատկապես ալպյան մարգագետինները, նպաստավոր են բարձր-րակ պանիրների արտադրության համար, որոնք մեծ պահանջարկ ունեն տեղական և արտաքին շուկայում:

Անասնաբուծության բնագավառում կայունացում սկսվեց միայն 1998-2002 թվականներից, և անասնաբուծական մթերքի արտադրության տարեկան ծավալները պահպանվեցին ու նկատվեց աննշան, բայց կայուն աճ, իսկ 2003-2007 թվականները, բեկումնային էին ու գրանցվեց գլխաքանակի և անասնաբուծական մթերքի արտադրության ծավալների նկատելի աճ: Անասունների գլխաքանակի ցուցանիշների, գյուղատնտեսական մթերքի արտադրության և մթերատվության մասին պարզ պատկերացում է տալիս ստորև աղյուսակը՝ (6):

Անասնաբուծության հիմնական ցուցանիշները 2000-2014թթ.

	Չափի միավորը	Տարիներ					
		2000թ	2005թ	2010թ	2012թ	2013թ	2014թ
Անասնազլխաքանկը	հազ. գլուխ						
Խոշոր եղջերավոր անասուններ	-/-	288.0	297.1	570.6	599.2	661.0	677.6
այդ թվում՝ կովեր	-/-	85.2	137.5	273.9	283.3	303.3	309.6
Խոզեր	-/-	651.2	591.6	112.6	108.1	145.0	139.6
Ոչխարներ և այծեր	-/-	5088.2	4954.1	511.0	590.2	674.7	717.6
Թռչուն	-/-						
Անասնապահական արտադրությունը	մթերքների				2011թ	2012թ	2013թ
Ընդամենը կաթ	հազ. տոննա	510.7	594.6	600.9	601.5	618.2	657.0
Միս, (կենդանի քաշով)	հազ. տոննա	90.4	99.1	124.3	127.9	130.3	146.8
Բուրդ տոննա		1208	1222	1188	123.0	1280	1426
Ձու	մլն հատ	489.3	518 2	702.2	633.6	658.1	615.2
Մթերատվությունը							
Կովի կաթնատվությունը	կգ	1701	1877	203.5	2036	2054	2102
Ոչխարի բրդատվությունը		2.2	2.2	2.3	2.2	2.2	2.2
Հավի ձվատվությունը	հատ	178	145	230	181	226	257

2010-2013թթ.-ի ընթացքում կայունացել են մսի և կաթի արտադրության ծավալները: Էականորեն չի փոփոխվում բրդի, ձվի արտադրության ծավալները, ՀՀ-ում ավանդական դարձած անասնաբուծության հետ մեկտեղ որոշակի տարածում է ստացել գոմշաբուծությունը, ճագարաբուծությունը, ջայլամաբուծությունը, հնդկահավերի, բադերի ծնողական կորիզի ստեղծումը: Ոչ ավանդական անասնաբուծությունը հանդիսանում է եկամտաբեր զբաղմունք, առավել ևս եթե օգտագործվում է հարակից արտադրանքը:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Որո՞նք են անասնաբուծության զարգացման նախադրյալները և կերային բազան
2. Բնութագրել անասնաբուծության ճյուղային կառուցվածքը

Թեմա 2.Տավարաբուծություն

Մեր հանրապետության անասնաբուծության ամենազարգացած ճյուղը խոշոր եղջերավոր անասնաբուծությունն է կամ տավարաբուծությունը: Նրան է բաժին ընկնում գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի շուրջ մեկ քառորդը:

Այժմ Հայաստանում բուծվող տավարի գլխաքանակի 98%-ը Կովկասյան գորշ ցեղի կենդանիներն են, որոնց միջին կաթնատվությունը կազմում է 1990 կգ:

Ագրարային բարեփոխումների առաջին տասնամյակում տոհմային աշխատանքի և արհեստական սերմնավորման բացակայությունը հանգեցրեց այդ կենդանիների ցեղային հատկանիշների որոշակի կորստի: Միայն առանձին խոշոր ֆերմերային տնտեսություններում պահպանվել են բարձր մթերատու կենդանիների նախիրներ: Դրանք ունեն կաթնամսատու ուղղություն, հրաշալի հարմարված են մեր բնակլիմայական պայմաններին և հեշտությամբ օգտվում են լեռնային արոտներից: Սակայն, անգամ լիարժեք կերակրման և լավագույն պայմանների դեպքում, կովերի կաթնատվությունը կազմում է տարեկան 4-4.5 հազ. կգ:

Հաշվի առնելով այս հանգամանքը, ՀՀ տավարաբուծության զարգացման ռազմավարությունը իրականացվում է երկու հիմնական ուղղություններով՝ նախ բարելավել Կովկասյան գորշ ցեղի տավարի տոհմային հատկանիշները և երկրորդ՝ արտերկրից ներկրել, բարձր մթերատու տոհմային կենդանիներ, որոնք հեշտությամբ համարվում են մեր բնական պայմաններին:

ՀՀ կառավարության 2007թ.մարտին հաստատված «Հայաստանի Հանրապետության տավարաբուծության զարգացման 2007-2015թթ.ծրագիրը», նախատեսում էր մինչև 2015թ.արտասահմանյան երկրներից ամեն տարի ներկրել 1000 գլուխ բարձր մթերատու տոհմային երինջներ: Ըստ այս ծրագրի արդեն զգալի տեղաշարժեր են կատարվել: Այսպես «Արզնի» տոհմային տնտեսությունում, ներկրված կովերից օրեկան ստացվում է ավելի քան 35 կգ կաթ:

Հարցեր ինքնաստացման համար

1. Որո՞նք են տավարաբուծության զարգացման նախադրյալները ՀՀ-ում
2. Որո՞նք են տավարաբուծության զարգացման ուղղությունները ՀՀ-ում
3. Բնութագրել տավարաբուծական հիմնական շրջանները

Թեմա 3.Ոչխարաբուծություն

ՀՀ-ում ոչխարաբուծությունն ունի հազարամյակների պատմություն, այն ոչ միայն անասնաբուծության ավանդական ճյուղ է, այլև իր ազդեցությունն է թողել մեր ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական կյանքում, մշակութային արժեքների ստեղծման գործընթացում և անգամ՝ ժողովրդական բանահյուսության մեջ: Այս ոլորտի զարգացումը պայմանավորված է ոչխարաբուծության վարման համար խիստ նպաստավոր բնակլիմայական պայմանների և, առաջին հերթին, լեռնային արոտավայրերի ընդարձակ տարածքների առկա-յությամբ:

Մինչև 1970-ական թվականները մեր երկրում ոչխարի գլխաքանակը աստիճանաբար ավելանալով հասավ գրեթե 2.2 միլիոնի, 1977թ` գրեթե 2.4 մլն, որից հետո նկատվեց գլխաքանակի նվազման միտում 1980-ականի սկզբներին ավելի քան 1 մլն. գլուխ, իսկ արդեն 1998թ-ին` 521 հազար: Փաստորեն, 1970-1998 թվականների ընթացքում ոչխարների գլխաքանակը նվազեց ավելի քան 4 անգամ:

Վերջին տարիներին նկատվում է ոչխարների գլխաքանակի որոշակի աճ, ինչի շնորհիվ 2013 թվականին երկրում ոչխարների և այծերի գլխաքանակը կազմել է շուրջ 675,0 հազար գլուխ: Ըստ էության, ոչխարաբուծության զարգացման ներուժն օգտագործվում է շուրջ 1/3-ով: Բայց այս ճյուղը ունի բարձր եկամտաբերություն և նպաստավոր են գյուղատնտեսության և թեթև արդյունաբերության զարգացման համար:

Հատկանշական է որ ոչխարների գլխաքանակը ըստ մարզերի խիստ տարբերվում է այդ մարզերի բնատնտեսական հնարա-

վորություններից, որիարդյունքում կտրուկ փոխվել է արոտավայրերի օգտագործման մակարդակը: Որոշ մարզերում բացառապես չեն օգտագործվում լեռնային և բարձր լեռնային արոտավայրերը, մինչդեռ բնակավայրերին մոտ գտնվող սահմանափակ տարածությամբ արոտավայրերը գերծանրաբեռնված են: Այս հանգամանքը հանգեցրել է արոտավայրերի օգտագործման արդյունավետության նվազմանը, և բնապահպանական առումով կարող է հանգեցնել անցանկալի հետևանքների, քանի որ ոչխարների տևական արածեցումը բերում է լանջերի մերկացման և հողատարման, ինչպես նաև արոտավայրերում աճող արժեքավոր բույսերի անհետացման:

Աղյուսակ 7

Մանր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը ըստ մարզերի (1982-2013թթ.)

Մարզերի անվանումը	Ընդամենը ոչխար և այծ, գլուխ (հ ազ .)		
	1982թ.	2009թ.	2015թ.
Արագածոտն	319075	78874	98.3
Արարատ	144037	69558	93.3
Արմավիր	79720	59812	97.4
Գեղարքունիք	480975	100117	111.4
Լոռի	225413	34853	38.3
Կոտայք	138731	39523	45.2
Շիրակ	333638	71593	90.5
Սյունիք	264546	68236	125.7
Վայոց Ձոր	175836	18016	25.1
Տավուշ	81558	16122	17.0
ք. Երևան	4448	2514	3.6
Ընդամենը	2256350	559218	745.8

Վերջին երեք տասնամյակների ընթացքում, հիմնականում գլխաքանակի կրճատման պատճառով, ոչխարներով արոտավայր-

երի ծանրաբեռնվածության միջին մակարդակը նվազել է ավելի քան չորս անգամ (աղյուսակ 7):

Փաստերը ցույց են տալիս, որ Հայաստանի Հանրապետությունում առկա բնական կերահանդակների լիարժեք օգտագործման դեպքում ոչխարների առավել արդյունավետ գլխաքանակը կարելի է հասցնել 1970-ական թվականի սկզբի ցուցանիշին՝ 2 մլն. գլխի: Ոչխարների գլխաքանակի ավելացմանը զուգահեռ, անհրաժեշտ է իրականացնել արոտավայրերի բարելավման միջոցառումներ:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Որո՞նք են ոչխարաբուծության զարգացման նախադրյալները ՀՀ-ում
2. Բնութագրել ոչխարաբուծական հիմնական շրջան-ները

Թեմա 4. Խոզաբուծություն

ՀՀ-ում խոզաբուծությունը Խորհրդային իշխանության տարիներին սկսեց զարգանալ էր հիմնականում արդյունաբերական տիպի խոշոր համալիրներում, որտեղ օգտագործվում էին բտման ժամանակակից տեխնոլոգիաներ: Խոշոր համալիրներ էին ստեղծված Նուբարաշենում, Դալարիկում (54 հազար գլուխ) և այլ վայրերում: Անկախության առաջին տարիներին, հիմնականում շրջափակմամբ պայմանավորված, համակցված կերերի ներկրումների և տեղական արտադրության դադարեցման պատճառով լիովին խաթարվեց տա-

րածաշրջանի խոշորագույն խոզաբուծական համալիրների աշխատանքները: Եթե 1986թ ՀՀ-ում կար 340 հազ. գլուխ խոզ, ապա ներկայումս բուծվում է 142.4 հազ. գլուխ (2015թ): Մասնավոր գյուղացիական տնտեսությունները դարձել են խոզի մսի գլխավոր արտադրողները:

Ժամանակակից սարքավորումներով հագեցած, արդյունավետ գործող խոզաբուծական ֆերմաներ են ձևավորվել Տավուշի, Արմավիրի, Աշտարակի, Նաիրիի, Կապանի տարածաշրջաններում, Նուբարաշենում:

Ելնելով բնակչության նախասիրություններից, Հայաստանում նպատակահարմար է զարգացնել մսաձարապային խոզաբուծությունը: Այդ նպատակով աշխատանքներ են տարվում եվրոպական երկրներից, (հատկապես Գերմանիա, Նիդեռլանդներ, Ղանիա), ներկրել խոզերի լավագույն ցեղերի տոհմային վարազներ, որոնք աչքի են ընկնում մսի որակական բարձր հատկանիշներով:

Խոզաբուծության զարգացման համարանհրաժեշտ է ոչ միայն մասնավոր հատվածի ներդրումային ակտիվության բարձրացում, այլ նաև պետական ֆինանսական միջամտություն՝ նրանց կողմից արտերկրից տոհմային կենդանիների ձեռքբերման համար: Դրան զուգահեռ, նպատակահարմար է, որ առաջիկա տարիներին պետությունը խոզաբուծության զարգացման համար ևս ներդրումներ իրականացնի անտառածածկ տարածքներում՝ հատկապես Լոռիում, Տավուշում, Սյունիքում, որտեղ կան բնական բոլոր բարենպաստ պայմանները: Պետք է խրախուսել նաև կերի արմատապտուղների և համակցված կերերի արտադրությունը:

Հարցեր ինքնաստացման համար

1. Որո՞նք են խոզաբուծության զարգացման հնարավորությունները ՀՀ-ում
2. Բնութագրել խոզաբուծական հիմնական շրջանները

Թեմա 5.Թռչնաբուծություն

Թռչնաբուծությամբ մեր երկրում զբաղվել են հարյուրամյակներ շարունակ, տնամերձ տարածքներում: Բայց պետական մաշտաբներով զարգացումը և ծավալների ընդլայնումը միայն խորհրդային տարիներին: Մինչ անկախությունը թռչնաբուծությունը արդեն մեր երկրում ամենաարագ, արդյունաբերական եղանակով աճող ոլորտներից մեկն է: Դեռևս 1990թ. հանրապետության թռչնաբուծական ֆաբրիկաներում արտադրվել է 640 մլն ձու և 31.6 հազ. տոննա միս: Այդ տարիներին գործում էին 33 թռչնաբուծական ձեռնարկություններ՝ ինկուբատորային կայաններ, 4 տոհմային և արտադրական թռչնաֆաբրիկաներ, որոնց արտադրական հզորությունները հնարավորություն էին տալիս աճեցնել տարեկան 2.5 մլն ածան հավ և 25.4 մլն բրոյլեր:

Հայտնի պատճառներով 1991-1997թթ. թռչնաբուծությունը, գյուղատնտեսական արտադրության մյուս բոլոր ճյուղերի նման, հայտնվեց ծանր վիճակում, ինչն էլ հանգեցրեց արտադրության հզորությունների նվազեցման: Բայց 1998 թվականից մասնավոր

ընկերությունների կողմից կատարվող ներդրումների շնորհիվ կանխվեց և միևնույն ժամանակ նախապայմաններ ստեղծվեց թռչնաթռնության հետագա ճյուղի զարգացման համար:

Հայաստանի Հանրապետությունում 2015թ-ին թռչունների ընդհանուր գլխաքանակը կազմում էր շուրջ 4.1 մլն, այդ թվում 2.1 մլն-ը տեղաբաշխված էր թռչնաթռնական ֆաբրիկաներում, իսկ 2մլն-ը՝ բնակչության օժանդակ տնտեսություններում: Արտադրվել է 642 մլն հատ ձու:

Թռչնաթռնական մթերքի գերակշռող մասն արտադրվում է Կոտայքի և Արմավիրի մարզերում: Այստեղ ձվի արտադրության ուղղությամբ գործում են համապատասխանաբար երեք և չորս խոշոր թռչնաթռնական ֆաբրիկաներ:

Աղյուսակ 8

ՀՀ թռչնաֆաբրիկաների տնտեսության ցուցանիշները (2012թ.)

	Թռչնաֆաբրիկա	Մարզը	Գլխա- քանակը, հազար	Ձվատվու- թյունը, մլն. հատ	Թռչնամիս, տոննա
1	Լուսակերտի տոհմային թռչնաթռնական	Կոտայք	650	120-150	700
2	Արզնու տոհմային	Կոտայք	550	90	600
3	Գետամեջի թռչնաթռնական	Կոտայք	300	40	450
4	Լուսակերտի թռչնաթռնական	Կոտայք	150	20	200
5	Արմավիրի թռչնաթռնական	Արմավիր	300	45	400
6	Ջրառատի թռչնաթռնական	Արմավիր	-	-	1000
7	Արաքս (Ջրառատի)	Արմավիր	300	45	400

	թռչնաբուծականի մաս)				
8	Գնդկանի թռչնաբուծական	Վայոց ձոր	150	20	200
9	Սյունիքի թռչնաբուծական	Սյունիք	25	3.5	30
10	Շիրակի թռչնաբուծական	Շիրակ	40	6	55
11	Փյունիկ տոհմային վերարտադրական թռչնաբուծական	Լոռի	30	-	-
12	Երևան	Երևան	650	120	700

Թռչնաֆաբրիկաները գործում են արդյունաբերական սկզբունքներով, և արտադրական բոլոր գործընթացները մեքենայա-ցված են: Ավելին, ներկայումս Լուսակերտի թռչնաֆաբրիկայում աշխատանքներ են կատարվում փակ ցիկլով անթափոն արտադրության կազմակերպման ուղղությամբ: Այստեղ տեղադրվել են թռչնաղբից կենսագազի և էլեկտրական հոսանքի ստացման, օրգանական պարարտանյութերի արտադրության սարքավորումներ, մշակվել է ջերմոցային տնտեսության զարգացման ծրագիր:

Արմավիրի մարզում գործում են երեք խոշոր ֆաբրիկաներ, Լոռու մարզում գործում է «Փյունիկ» տոհմային վերարտադրական թռչնաբուծական ֆաբրիկան, որտեղ աճեցվում են 30 հազ. գլուխ մսատու և ձվատու ուղղության մայրական կազմ ունեցող թռչուններ: Այստեղ արտադրված ինկուբացիոն ձվերը մատակարարվում են երկրի մյուս թռչնաֆաբրիկաներին:

ՀՀ-ում գործում են նաև միջին և մանր ֆերմերային տնտեսություններ, հատկապես Աշտարակի, Էջմիածնի (Շահումյանի, Էջմիածնի), Եղեգնաձորի, Արարատի, Կապանի տարածաշրջաններում Երևանում ստեղծվել է «Արգո» թռչնաբուծական տն-

տեսությունը, որը մասնագիտացված է երևանյան ցեղի հավերի, հնդկահավերի, բադերի բուծման ուղղությամբ (3, 109):

ՀՀ-ում ըստ էության այլ թռչնատեսակների բուծումը չի զարգացած: Բայց ջրային թռչնաբուծության (բադ, սագ) զարգացման համար հնարավոր է ձախճուտները վերածել ջրավազանների և դրանց շուրջը ստեղծել թռչնաբուծական ֆերմաներ: Ջրային թռչնաբուծությունը կարելի է զարգացնել նաև կառուցված ջրամբարների շուրջը:

Հնդկահավի (Սարալանջի, Աշտարակի), ինչպես սագի և բադի բուծումը առ այսօր սահմանափակվում է տնամերձ տարածքներում: Չնայած վերջին տարիներին աճել է բնակչության պահանջարկը այս թռչնատեսակների հատկապես հնդկահավի մսի նկատմամբ:

Մեծերևանյան շրջանում վերջերս ստեղծվել է ջայլամաբուծական տնտեսություն (Նաիրի տարածաշրջան), որտեղ բուծում են աֆրիկյան կլիմայավարժեցրած ջայլամներ, որոնց մսի, մասամբ նաև ձվի նկատմամբ, բնակչության հետաքրքրությունը մեծացել է:

Այսպիսով, ներկայումս Հայաստանի բնակչության ձվի և թռչնամսի հիմնական մատակարարները արդյունաբերական հիմունքներով գործող թռչնաֆաբրիկաներն են, որոնց հետագա ընդլայնումը պահանջում է տեղական արտադրության հատիկային կերերի ծավալների ավելացում:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Որո՞նք են թռչնաբուծության զարգացման նախադրյալները ՀՀ-ում

2. Որո՞նք են թռչնաբուծության զարգացման ուղղությունները և նրա դերը անասնաբուծության մեջ

Թեմա 6. Մեղվաբուծություն

Հայաստանում բարենպաստ պայմաններ մեղվաբուծության զարգացման համար՝ ալպյան մարգագետիններ, պտղատու այգիներ: Հայերը դեռևս վաղ ժամանակներից զբաղվել են մեղվաբուծությամբ և այնքան երկրի գյուղատնտեսության ավանդական ճյուղերից մեկն է: Գյուղատնտեսության այս ճյուղն ունի ապրանքային նշանակություն:

Պատմությունից հայտնի է, որ հայ ժողովուրդը մեղվաբուծությունից ստանում էր մեղր, մեղրամոմ, մեղվի թույն, ակնամոմ ու ծաղկափոշի, ինչպես նաև մեղուներին օգտագործում էին որպես գյուղատնտեսական մշակաբույսերի փոշոտիչներ, և որպես թռչնամիների դեմ պայքարի միջոց: V-X դարերի հայոց պատմության մեջ վկայություններ կան, որ օտար զավթիչների դեմ ազատագրական կռիվներ մղելիս հայերն օգտագործել են մեղուներին: Երբ թռչնամուգորքն անցնում էր անդնդախոր կիրճերով կամ լեռների ստորոտներով, հայ ռազմիկները բարձր տեղերից նախ հակառակորդի հեծելազորի վրա են գլորել մեղուներով լցված քոցներ (ծառի շիվերից գործած փեթակներ)՝ խուճապի մատնելով նրանց, որից հետո հանկարծակի անցել հարձակման [3, 64]:

Տասնիններորդ դարի կեսից մոմաթերթի արտադրությունը և մեղրաքամ սարքի ստեղծումը հիմք հանդիսացան մեղվաբուծության

զարգացմանը, որը մինչ այդ զարգացել է շատ պարզունակ մեթոդներով:

Նախախորհրդային Հայաստանի այժմյան տարածքում կար 26 հազար մեղվաընտանիք: Մեղվաբուծությունն առավելապես զարգացում ապրեց 1970-ական թվականներին: Արդեն 1971թ. մեղվաընտանիքների թիվը շուրջ 150 հազար էր:

Ագրարային բարեփոխումների սկզբներին մեղվաբուծությունը մյուս ճյուղերի նման նույնպես անկում ապրեց: Խոշոր գյուղատնտեսական կազմակերպությունների կազմալուծման, բազմամյա տնկարկների կտրուկ կրճատման և մեղվաբուծության բնագավառում տոհմային աշխատանքի բացակայության պատճառով այս ճյուղը հայտնվեց քայքայման եզրին: Ըստ, վիճակագրական աղբյուրների 2003թ Հայաստանում մնացել էր շուրջ 77 հազար մեղվաընտանիք:

Նոր անցումային տնտեսության պայմաններում մեղվաբուծությունը գիտական հիմքերի վրա դրվեց ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության մեղվաբուծական գիտական կայանի և «Նեկտար» գիտաարտադրական միավորման մասնավորեցման շնորհիվ: Նոր սեփականատերը՝ «Մուլտի-Ագրո» գիտաարտադրական միավորում ՍՊԸ-ն, ոչ միայն պահպանեց այդ կազմակերպությունների գիտական ներուժը, այլև հզորացրեց դրանց արտադրատեխնիկական կարողությունները:

Մեղվաընտանիքների թիվը Հայաստանում գերազանցում է 250 հազարը: Մեր երկրի ալպյան մարգագետիններից հավաքված նեկտարից ստացված մեղրը աչքի է ընկնում իր գույնով, համով ու բուժիչ հատկություններով: Առայժմ զգալի տեխնիկական խնդիրներ

կան մեղրը միջազգային շուկա արտահանելու ուղղությամբ, որը մոտ ապագայում կիրագործվի:

«Մուլտի Ագրոյ» մեղվաբուծական կենտրոնում 940 մեղվաընտանիք, որից 450-ը գտնվում է Սյունիքի մարզի Կարճևան գյուղի դեղին մեղվի փորձարարական բազայում և ծառայում այս տեսակի գենոֆոնդի պահպանմանը, զարգացմանն ու տարածմանը: Կենտրոնը լայնորեն հայտնի է Հայաստանում, ինչպես նաև ԱՄՆ-ում, Ռուսաստանի Դաշնությունում և եվրոպական երկրներում: Այստեղ արտադրվում են բարձրորակ մեղր և մեղրամոմի թերթիկներ, ակնամոմի լուծույթ և քսուք, ծաղկափոշի, ծաղկափոշու հաբեր և մեղվաբուծական այլ մթերքներ:

Մեղվաբուծությամբ զբաղվողների համար կազմակերպությունը դարձել է մեղվաբուծական սարքավորումների, նյութերի, մեղուների վարակիչ հիվանդությունների դեմ բուժկանխարգելիչ դեղանյութերի, մեղրամոմի թերթիկների հիմնական մատակարարը:

Մեղվաբուսական մասնագիտացված տնտեսությունները տեղաբաշխված են հանրապետության բոլոր տարածաշրջաններում և ԼՂՀ-ում: Ճյուղի զարգացմանը իրենց նպաստն են բերում նաև մանր մեղվանոցները, որոնք գործում են առավելապես սիրողական մակարդակով: Այնուհանդերձ ՀՀ-ում մեղվաբուծությունը պետք է ակտիվ կերպով փոխադրվի արդյունաբերական տեխնոլոգիայի և մեղուների պավիլիոնային և հենահարթակային պահվածքի: Ճյուղի զարգացումը մեծապես կախված է պետական աջակցությունից:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Բնութագրել մեղվաբուծությունը որպես անասնաբուծության ավանդական և շահութաբեր ճյուղ
2. Որո՞նք են մեղվաբուծության տեղաբաշխման օրինաչափությունները ՀՀ-ում
3. Որո՞նք են մեղվաբուծության զարգացման միտումները

Թեմա 7. Ձկնաբուծություն

Հայաստանի Հանրապետությունում ձկնաբուծությունը սկսել է զարգանալ խորհրդային իշխանության տարիներին և անցել է զարգացման երեք փուլ: Դեռևս 1920-ական թվականների կեսերին Սևանի իշխանի արհեստական բազմացման և ձկնապաշարների լրացման նպատակով Գեղարքունիքի մարզի Կարճաղբյուր գյուղում և Գավառում ստեղծվել են առաջին ձկնաբուծարանները: Հետագայում հիմնադրվեցին նաև Սևանի և Լիճքի ձկնաբուծարանները: Վերջիններս Սևանա լիճ էին բաց թողնում տարեկան 7 մլն իշխանի, ավելի քան 100 մլն կողակի և 20 միլիոնից ավելի սիգի* մանրածուկ:

Ճյուղի զարգացման երկրորդ փուլը սկսվեց 1970-ական թվականներին, երբ զարկ տրվեց արդյունագործական ձկնաբուծությանը: Այդ տարիներին Արարատյան դաշտի ջրային պաշարները և ջրածածկ տարածքներն արդյունավետ օգտագործելու նպատակով հիմնա-

* Սիգ ձկնատեսակը Սևանա լիճ է բերվել Ռուսաստանի Լադոգա լճից և կլիմայավարժեցվել մեր ջրային պայմաններին:

դրվեցին պետական ձկնաբուծական մի քանի տնտեսություններ (Սովետականի, Երասխի, Արմաշի, Սուրենավանի և այլն): Ընդ որում, արդյունագործական նպատակով բուծվում էին ոչ միայն բուսակեր ձկներ (սպիտակ և սև ամուր, սպիտակ և խայտաբղետ պնդաճակատ և այլն), այլև սառնորակ ջրերում բուծվող և կենդանական ծագմամբ կերերով սնվող ծիածանափայլ իշխան: Արդեն 1980-ական թվականների կեսերին միայն Արմաշի, Սիսի և Եղեգնուտի լճակային տնտեսությունների ջրային մակերեսը կազմել է շուրջ 6.0 հազար հեկտար, իսկ ապրանքային ձկան (հիմնականում կարպ և ծածան) տարեկան արտադրության ծավալները՝ ավելի քան 5.0 հազար տոննա: Դրան զուգահեռ, Արարատյան դաշտի Տարոնիկ գյուղում գործարկված ձկնաբուծարանում տարեկան արտադրվում էր գրեթե 100 տոննա թանկարժեք ապրանքային ձուկ՝ ծիածանափայլ իշխան:

Հանրապետությունում ձկնաբուծության զարգացման երրորդ փուլը սկսվեց 1990-ական թվականներին՝ շուկայական տնտեսության անցման և տնտեսական բարեփոխումների ժամա-նակահատվածում: Մասնավոր ներդրումների շնորհիվ այժմ հիմնվել են մի շարք խոշոր ձկնաբուծական տնտեսություններ, որոնք, ջրային պաշարների արդյունավետ օգտագործման և տնտեսական ենթակառուցվածքների զարգացման միջոցով ծավալել են շահավետ գործունեություն: Այդ ձեռնարկություններից մի քանիսը, արտադրական նշանակության լճակներից բացի, նրանց մոտ հիմնել են կերերի արտադրության և ձկան վերամշակման արտադրամասեր: Ձկան մեծ մասն իրացվում է մեր հանրապետությունում, իսկ որոշ մասն էլ՝ արտահանվում է: Մասնավորապես, սառեցված, և վերամշակված ձուկ, ինչպես նաև ձկնկիթ է

արտահանվում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, Վրաստան, Ռուսաստանի Դաշնություն, Ուկրաինա, արաբական երկրներ:

Վերջին տարիներին նկատվում է հատկապես բարձրարժեք ձկնատեսակների իշխանի (սաղմոնների) և թառափազգիների արտադրության ծավալների կտրուկ աճ: ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության տվյալներով Հայաստանի Հանրապետությունում վերջին տարիներին տարեկան արտադրվում է 5.0-6.5 հազար տոննա ձուկ:

Վերջին տարիներին երկրի ձկնաբուծարաններում փորձարկվել է նաև ճապոնական կարպ (կոյի) և աֆրիկյան լոբո տեսակի ձկների արտադրությունը:

Վերջին տարիներին նկատվում է ձկնաբուծական տնտեսությունների աճ, ընդարձակվում են դրանց տեղաբաշխման աշխարհագրությունն՝ Արարատյան դաշտից բարձրանալով դեպի նախա-լեռնային և երբեմն լեռնային տարածաշրջաններ: Երկրի ձկնաբուծական ոլորտում նկատվում են նաև կոռուպցիայի միտումներ:

Միտում է զգացվում նաև ձկնաբուծական տնտեսությունների թվաքանակի աճի: Ընդարձակվում է դրանց տեղաբաշխման աշխարհագրությունն Արարատյան դաշտից բարձրանալով դեպի նախա-լեռնային և երբեմն լեռնային տարածաշրջաններ: ՀՀ ջրավազաններում տարածված են ոսկրային ձկների շուրջ 30 տեսակ և ենթա-տեսակներ, որոնցից արդյունաբերական նպատակներով օգտագործվում են շուրջ 15-ը: Արդյունաբերական նպատակներով հաջողությամբ բուծվում են մեր տարածաշրջանի համար էնդեմիկ չհամարվող այնպիսի ձկնատեսակներ, ինչպիսիք են սպիտակ և սև ամուրը, սպիտակ և խայտաբղետ պնդաձակատը, թիաքիթը, ճապոնական կարպը (կոյի), աֆ-

ոիկյան լոքոն, իսկ թառափազգիներից սիբիրյան և ռուսական թառափները: Վերջիններս, ինչպես նաև սաղմոնազգիները (ծիածանափայլ և ոսկեփայլ իշխան, գեղարքունի, կարմրախայտ և այլն) կազմում են Հայաստանում արտադրվող ապրանքային ձկան շուրջ 70 %-ը:

Թերևս դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ ձկնաբուծական տնտեսությունները տեղակայված են բոլոր մարզերում:

ՀՀ-ում 2014թ.-ի դրությամբ, առկա են 239 ձկնաբուծական տնտեսություններ, որոնցից 184-ը կամ 76.9 %-ը գործում է միայն ՀՀ Արմավիրի և Արարատի մարզերում: Ձկնամթերքի արտադրությունում գործում են շուրջ 10 ձեռնարկություններ, որոնցից հիշատակման են արժանի «Ակվատեխավտոմատիկա», «Դիմիտրի», «Էկոֆիշթրեյթ», «Յունիխիշ» և «Ֆիշգոլդ» ընկերությունները:

Լճակային ձկնաբուծական տնտեսությունների ընդհանուր ջրային մակերեսը կազմում է 2677 հեկտար, որից 1860.7 հեկտարը կամ գրեթե 70 %-ը գտնվում է Արարատի, իսկ 722 հեկտարը կամ շուրջ 27 %-ը Արմավիրի մարզում: Ըստ ջրային ավազանի մակերեսի, երկրի ամենախոշոր 4 ձկնաբուծական տնտեսությունները միասին զբաղեցնում են 2000 հա ջրային մակերես կամ ձկնաբուծության համար օգտագործվող ընդհանուր ջրային տարածքի 74.7%-ը: Ձկնաբուծական մյուս տնտեսությունների ընդհանուր մակերեսը կազմում է 677 հա կամ յուրաքանչյուր տնտեսության միջին մակերեսը կազմում է մոտ 3.0 հա:

Հայաստանում արդյունագործական ձկնաբուծության նպատակով օգտագործվող յուրաքանչյուր հեկտար ջրային մակերեսից ստացվում է միջին հաշվով 1.96 տոննա ապրանքային ձուկ: Իհարկե,

այս ցուցանիշը տարբեր ձկնաբուծական ուղղություն ունեցող տնտեսություններում տարբեր է: Այսպես, այն լճակային տնտեսություններում, որտեղ հիմնականում բուծվում են ջերմասեր, բուսական կերերով սնվող ձկնատեսակներ, 1 հեկտարի հաշվով ստանում են առավելագույնը 300 կգ ձուկ, մինչդեռ սառնորակ ջրով ապահովված ջրավազաններում բուծվող սաղմոնազգիների և թառափազգիների ելքը 1 հեկտարի հաշվով կազմում է մինչև 100 տոննա [3, 70]:

Ձկնաբուծությունը Հայաստանում բավականին եկամտաբեր ոլորտ է՝ նույնիսկ ջրային պաշարների օգտագործման ներկայիս պայմանների դեպքում:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Որո՞նք են ձկնաբուծության զարգացման նախադրյալները
2. Որո՞նք են ձկնաբուծության տեղաբաշխման առանձնահատկությունները ՀՀ-ում
3. Որո՞նք են ձկնաբուծության զարգացման հնարավորությունները ՀՀ-ում

Թեմա 8. Անասնաբուծության այլ ճյուղեր

Հայաստանում, բացի նշված ճյուղերից մեր երկրում անասնաբուծության ավանդական ճյուղերից են շերամապահությունը, ձիաբուծությունը, գազանաբուծությունը, ճագարաբուծությունը:

Շերամապահությունը հիմնված է թթենու մշակության վրա: Մեր հանրապետության ցածրադիր հովիտները և նախալեռնային շրջանները բնական բարենպաստ պայմաններ ունեն թթենիների աճեցման համար: Դրանով է պայմանավորված դարեր շարունակ շերամապահության զարգացումը Հայաստանում: Շերամապահությամբ զբաղվում էին հանրապետության 15 տարածաշրջաններում: Այդ ճյուղն ավելի զարգացած էր Գորիսի, Մեղրու, Կապանի, Տավուշի, Արարատյան դաշտի և Վայոց ձորի տարածաշրջաններում: Շերամի առաջին տոհմաբուծարանը ստեղծվել է Մեղրիում, որն արտադրում էր շերամի թիթեռի ձու: Հետագայում տոհմաբուծարանների թիվը հասավ 4-ի, որոնց արտադրանքի շուրջ 4/5 արտահանվում էր: Շերամապահությունը Հայաստանի համար օգտակար և շահութաբեր ճյուղ էր, որն աստիճանաբար կորցրեց իր նշանակությունը և վերացվեց: Նրա վերականգնումը անհրաժեշտ է, մի կողմից, տեքստիլ արդյունաբերությանը արժեքավոր հումքով բավարարվելու, իսկ մյուս կողմից՝ սուղ հողատարածությունների օգտագործման արդյունավետությունը բարձրացնելու առումով:

Զիաբուծությունը Հայաստանի անասնապահության ավանդական ճյուղերից է: 1950-ական թթ-ից գյուղատնտեսական և տրանսպորտային մեքենաների լայն կիրառման հետևանքով խիստ կերպով սահմանափակվել է ձիաբուծությունը: 1941թ հանրապետությունում ձիերի գլխաքանակը կազմում էր մոտ 60 հազ., հետագայում նվազելով հասել է 9 հազարի (1985թ): 1995թ 11 հազ. իսկ 2014թ-ին 11.7 հազ ձի (հավելված 27):

Խորհրդային վերջին տարիներին և այժմ, ձիաբուծությամբ զբաղվում են Դոմաշենում (Սևանի տարածաշրջան), Բալահովտում

(Կոտայքի տարածաշրջան), Արմավիրում և Երևանում (Ներքին Չարքախ): Վերջին երկուսը բուծում են սպորտային ձիեր (նժույզներ): Ձիերի գլխաքանակն առավելապես կենտրոնացված է Սյունիքի, Տավուշի, Լոռու և Գեղարքունիքի մարզերում (75.4%):

Ներկայումս փոքր հողակտորների մշակումը մեքենայական եղանակով կապված է որոշակի դժվարությունների հետ: Տրանսպորտային միջոցների օգտագործումը անհնարին է բարձր լեռնային պայմաններում, ուստի հանրապետությունում ձիաբուծության վերականգնումն օբյեկտիվ անհրաժեշտություն է: Պետք է հաշվի առնել այն հանագամանքը, որ ձիաբուծությունը լեռնային երկրներում ինչպիսին նաև Հայաստանն է, պարտադիր ճյուղ է և այն պետք է դրվի զարգացման ուղու վրա:

Գազանաբուծությունը մեր հանրապետության անասնաբուծության երիտասարդ ճյուղերից է: Մեր երկրի բնական պայմանները, հատկապես բարձր լեռնային շրջաններում, որոնք բնութագրվում են զով ամառով և ցուրտ ձմեռով, բարենպաստ են այդ ճյուղի զարգացման համար: ՀՀ-ում գործում են գազանաբուծական 3 տնտեսություններ՝ մոխրագույն և սպիտակամորթ աղվեսների, գայլի, կզաքիսի բուծումը կազմակերպված է Վահագնիի (Գուգարքի տարածաշրջան) և Գավառի տնտեսություններում: 1970-ական թթ-ին Արգենտինայից և Ուրուգվայից Հայաստան է բերվել ճահճակուղբը կամ ջրկուղբը (նուտրիա) և կլիմայավարժեցվել Այդր լճի, Մեծամոր կամ Սևջուր գետի վերին հոսանքի առափնյա մասում: Գազանաբուծությունը զարգացման որոշակի հեռանկարներ ունի հատկապես ներդրումային միջավայրի բարելավման իրականացման առումով:

Ճագարաբուծությունը մսի արտադրության լրացուցիչ աղբյուր է, որի զարգացումը մեր համրապետությունում նպատակահարմար ու շահավետ է փոքր տարածք զբաղեցնելու և սահմանափակ կեր օգտագործելու առումով: Հատկանշական է նաև այն հանգամանքը, որ ճագարաբուծությունը հնարավոր է զարգացնել գյուղատնտեսության համար ոչ պիտանի տարածքներում՝ վանդակային մարտկոցներում:

Ընտանի ճագարների բուծման ժամանակակից տեխնոլոգիաների կիրառումը հնարավորություն է տալիս արագորեն ետ գնել կապիտալ ներդրումները:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Որո՞նք են շերեմապահության զարգացման նախադրյալները և վերականգման հնարավորությունները
2. Որո՞նք են ձիաբուծության զարգացման հնարավորությունները
3. Որո՞նք են գազանաբուծության զարգացման նախադրյալները և հեռանկարները
4. Որո՞նք են ճագարաբուծության զարգացման նախադրյալները

Թեմա 9. Ագրովերամշակող արդյունաբերություն

Ագրովերամշակող արդյունաբերությունը ՀՀ տնտեսության առաջնային ճյուղերից է, ունի անգնահատելի նշանակություն պարենային անվտանգության և որակյալ մթերքների կայուն մատակարարման գործում:

Խորհրդային տարիներին Հայաստանում ստեղծվել էր բազմաճյուղ ագրովերամշակող կամ սննդի արդյունաբերություն, որի ձեռնարկությունները տարածված էին հանրապետություններով մեկ: Արտադրատնտեսական ծավալներով այն զբաղեցնում էր երրորդ տեղը՝ մեքենաշինությունից և թեթև արդյունաբերությունից հետո: Անցումային տնտեսական շրջանում, համեմատած մյուս ճյուղերի հետ, ագրովերամշակող արդյունաբերությունը քիչ վնասներ կրեց, քանի որ այն հիմնականում հենված է տեղի բազայի վրա, բայց մյուս կողմից նրա ձեռնարկությունների սարքավորումները ֆիզիկապես մաշված էին, ցածր էր արտադրանքի որակը, համարյա բացակայում էր արտաքին շուկան: Ուստի վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում միջազգային ֆինանսական աջակցությամբ, հայաստանյան և արտասահմանյան գործարարների միջոցներով ագրովերամշակման արդյունաբերությունը նոր թափ ստացավ: Ներկայումս գյուղատնտեսական հումքի վերամշակման ոլորտը ՀՀ ագրոգործարարության ամենաակտիվ հատվածն է և այն պետք է դիտարկել որխես գյուղատնտեսության զարգացման շարժիչ ուժ: Ուստի հարկավոր է առանձնացնել՝ հումքի վերամշակումը, որն իրականացվում է մասնագիտակցված ձեռնարկություններում, որոնք կապված են գյուղատն-

տեսական ապրանք արտադրողների հետ միայն տնտեսական կապերով: Եվ հաջորդը հումքի վերամշակում է անմիջապես գյուղատնտեսական ձեռնարկություններում, գյուղացիական տնտեսություններում, որոնց արտադրական գործունեությունում առկա է ճյուղային պատկանելություն, օրինակ՝ անասնաբուծությունը և ստացված արտադրանքի վերամշակումը, փաթեթավորումը և պատրաստի արտադրանքի իրացումը առևտրային ցանցերի միջոցով: ՀՀ-ում գործում են սննդամթերքի արտադրությամբ զբաղվող շուրջ 1600 ձեռնարկություններ:

ՀՀ ագրովերամշակող արդյունաբերությունը ներկայացվում է հետևյալ ենթաճյուղերով և արտադրություններով, որոնք թողարկում են միջազգային շուկայի համապատասխան մրցունակ ապրանքատեսակներ:

- **Ալրաղաց տնտեսությունը** հիմնված է տեղական և ներկրվող (Ռուսաստանի Դաշնություն, Ուկրաինա, մասամբ Ֆրանսիա, Ղազախստան) հացահատիկի բազայի վրա: Գործում են Երևանի, Բաղրամյանի (Լեռնագոգի), Եղվարդի, Սևանի կոմբինատները: Թողարկում են բարձր և տաքեր կարգերի ալյուրներ: Հանրապետությունում աշխատում են շուրջ 60 ալրաղաց ձեռնարկություններ, որոնցից խոշորներն են «Ալեքս Գրիգ», «Մանանա Գրեյն», «Թալգրիգ», «Մանչո Գրուպ» և այլն: Ալյուրի արտադրության ծավալը 2014թ կազմել է 220 հազ. տոննա:

Ալրաղաց տնտեսության բազայի վրա ՀՀ ամբողջ տարածքում զարգացած է հացի և հացամթերքների, ինչպես նաև հրուշակեղենի արտադրությունը: ՀՀ բոլոր քաղաքներում և խոշոր գյուղական բնակավայրերում գործում են հացի գործարաններ և փոեր: Միայն Երևանում գործում են մի քանի խոշոր գործարաններ և մի քանի

տասնյակ հացի փռեր: Գյուղական բնակավայրերում և տարածաշրջանային բազմաթիվ քաղաքներում դեռևս պահպանվում է ավանդական թոնրատներում հացաթխման պրոցեսը: Ամեն օր հանրապետությունում իրացվում է շուրջ 1000 տոննա հաց, որից մոտ կեսը՝ Երևանում:

Հացաբուլկեղենի և հրուշակեղենի արտադրությունը նույնպես ունի ցրված տեղաբաշխում, քանի որ դրանք շուտ փչացող և ամենօրյա պահանջարկ ունեցող ապրանքներ են: Վերջին տարիներին այս ոլորտում լայն տարածում է գտել անհատ ձեռներեցությունը, որոնք իրենց նույնիսկ տնայանագործական եղանակով թողարկած հրուշակեղենը և բուլկեղենը հանում են շուկա: Յուրաքանչյուր տարի միջին հաշվով 40-42 հազար տոննա բուլկեղեն և հրուշակեղեն է արտադրվում: Այս ոլորտում նշանակալից դեր ունի «Գրանդ Քենդի» ընկերությունը, արտադրում է 350 արտադրատեսակ՝ հրուշակեղեն, խմորեղեն, ալյուր, պաղպաղակ և այլն: Արտադրանքն իրացվում է ՀՀ-ում և արտահանվում է Ռուսաստան, ԱՄՆ, Կանադա և այլն:

- **Մակարոնի արտադրությունը** ի տարբերություն հացամթերքների և հրուշակեղենի, ունի սահմանափակ տարածում, բայց բնակչության կողմից պահանջարկը մեծ է: Նրա արտադրական ծավալները տարեկան հասնում են 17-18 հազար տոննայի: Թողարկվում է Երևանում, Աբովյանում, Աշտարակում, Գյումրիում: Գործում են բազմաթիվ արտադրամասեր ՀՀ տարբեր տարածաշրջաններում:

- **Ալկոհոլային խմիչքների արտադրությունը** Հայաստանում ունի հազարամյակների պատմություն (գինի, գարեջուր): Հե-

տագայում այն ունեցել է տնայնագործական բնույթ, իսկ գործարանային արտադրությունը սկսվել է 1881 թ-ին Ն. Թաիրովի կողմից Երևանում և նրա մերձակայքում: Այս գործարանի հիմքի վրա հետագայում ձևավորվեց այժմյան „Նոյ“ գինու, կոնյակի և օղու գործարանը: 19-րդ դարի վերջին Ն. Թաիրովի և այլ գործարաններ գնում է «Շուստով և որդիներ» մոսկովյան ընկերությունը, որը կազմակերպում է կոնյակի արտադրություն: Կառուցում են այլ գործարաններ ևս: Հայկական կոնյակն ու գինին արտահանվում էր Ռուսաստան, Բաքու, Թբիլիսի, Պարսկաստան:

Խորհրդային տարիներին բոլոր գործարաններն ազգայնացվում են և միավորվում են գինու-կոնյակի «Արարատ» տրեստի մեջ: Արարատյան դաշտում և դրա նախալեռնային գոտում, հյուսիսարևելքում, Արփայի հովտում աճեցրած բազմատեսակ խաղողի սորտերից և պտուղներից ստանում էին շուրջ 60 անուն խմիչքներ՝ տարբեր մակնիշի կոնյակներ (ընտիր, տեսակավոր), տարբեր թնդության և համի, տեսակավոր և սպիտակ գինիներ, փրփրագինի, օղու տարբեր տեսակներ, լիկյորներ և այլն:

Հայաստանի անկախացումից հետո գինեգործության արտադրությունը անկում ապրեց: Սակայն վերջին տարիներին ներդրումների շնորհիվ ոլորտում զգալի փոփոխություններ իրականացվեցին, արդիականացվել են ձեռնարկությունները, ստեղծվել են նորերը, են դրվել արտադրության ժամանակակից տեխնոլոգիաներ, հոսքային գծեր, կատարելագործվել են գինու և կոնյակի արտադրության իրավական հիմքերը:

ՀՀ-ում թողարկված գինիներն ու կոնյակները միջազգային համտեսներում ու ցուցահանդեսներում նվաճել են 130-ից ավելի ոսկե,

արծաթե և բրոնզե մեդալներ: Արդյունաբերության այս ճյուղի արտադրանքի մեծ մասն արտահանվում է:

Անցումային շրջանում այս ոլորտում ևս զգալի փոփոխություններ են տեղի ունեցել: Արդիականացվել են շատ ձեռնարկություններ, ստեղծվել են նորերը, իսկ որոշ ձեռնարկություններ դեռևս պարապուրդի են վերացված:

Գինու-կոնյակի, օղու արտադրությունը հիմնականում տեղաբաշխված է Արարատյան տնտեսական տարածաշրջանում: Այստեղ նշանավոր են Երևանի կոնյակի գործարանը, Երևանաի «Նոյ» կոնյակի, գինու, օղու կոմբինատը, «Գրեյթ Վալլի», «Վեդի Ակո», «Արտաշատ վինկոն», «Արմենիա Վայն», «Հայասի Գրուպ» ՍՊԸ-ները, Էջմիածնի, Արմավիրի, Պռոշյանի կոնյակի, Ավշարի, Ոսկեվազի, Օշականի գործարանները:

Երևանում է գտնվում շամպայն գինիների արտադրության գործարանը: Շամպայն գինու արտադրությունը Հայաստանում կազմում է շուրջ 600 հազ. լիտր:

Հյուսիս-արևելքում և հարավ-արևելքում նշանավոր են Իջևանի, Բերդի, Եղեգնաձորի, Արենիի, և Գետափի գինու գործարանները:

Գինեգործության ոլորտներում ճանաչման են հասել նաև համեմատաբար փոքր արտադրամասեր ունեցող ընկերությունները, ինչպիսիք են Եղեգնաձորում գործող «Գետնատուն»-ը:

Վերջին տասնամյակներում նշանակալի տեղ է զբաղեցնում հայկական գարեջուր տեղական, և միջազգային շուկայում: Այն միջազգային համտեսներում և ցուցահանդեսներում նվաճել է մեդալներ և պատվոգրեր:

Խորհրդային տարիներին գարեջրի գործարաններ են կառուցվել Երևանում, Գյումրիում, Վանաձորում, Աբովյանում, Գորի-սում և Վարդենիսում: Այժմ մեր հանրապետությունում գործում են չորս գործարաններ՝ Երևանի «Կիլիկիա», Գյումրիի «Շիրակ», Աբովյանի «Կոտայք» և «Լիհնիտիս», Սևանի գարեջրի գործարանները: Հայաստանում 2014թ արտադրվել է 23717 հազ. լիտր գարեջուր, շուրջ 150մլն. լիտր արտադրական հզորության պայմաններում:

- **Ոչ ալկոհոլային խմիչքների և հանքային ջրերի արտադրությունները** տեղաբաշխված են ամբողջ հանրապետությունում: Լիմոնադների արտադրություն կազմակերպված է բոլոր քաղաքներում և խոշոր գյուղական բնակավայրերում: Վերջին երեք տասնամյակների ընթացքում Երևանում և տարածաշրջանային կենտրոններում ու բնակավայրերում, կազմակերպվել է «Կոկա-կոլա», «Ֆանտա», «Հայ կոլա», «Պապա Կառլո», «Ջովք» և այլ տեսակի զովացուցիչ ըմպելիքների արտադրություն:

- ՀՀ-ն մեծ ճանաչում ունի հանքային ջրերի արտադրությամբ: Այն օգտագործում է իր հնարավորությունների չնչին մասը, որը պայմանավորված է տարաների սղության հետ: Մեր երկրում շշալցվում է «Ջերմուկ», «Բջնի», «Արզնի», «Դիլիջան», «Արարատ» հանքային ջրեր, որոնց ձեռնարկությունները գտնվում են Երևանում, Զարենգավանում, Արզնիում, Ջերմուկում, Դիլիջանում, Վայքում, Եղեգնաձորում, Արարատում: Խորհրդային տարիներին հանքային ջրերի շշալցում կատարում էր նաև Գավառում, Սևանում, Հանքավանում: Զգալի ծավալի աշխատանքներ ու ծրագրեր են կատարվում չգործող ձեռնարկությունները վերականգնելու և արդիականացնելու, իսկ գործողների հզորություններն էլ ընդլայնելու ուղղությամբ: Այս առումով հի-

շատակման է արժանի «Ջերմուկ Գրուպ», «ՌՌՌ հանքային ջրերի գործարան», «Ջերմուկ մայր գործարան», «Ջերմուկ Ինտերնեշնլ» ընկերությունների գործունեությունը:

- Ներկայումս հանքային ու խմելու ջրեր, ոչ ալկոհոլային ըմպելիքներ են արտադրում մոտ 50 ձեռնարկություններ: Տարեկան միջին հաշվով արտադրվում է ոչ ալկոհոլիային խմիչքներ 80150 հազ. լիտր, բնական հյութեր՝ 21121 հազ. լիտր և հանքային ջրեր 56963 հազ. լիտր:

- **Պահածոների արտադրությունը** համարյա կրկնում է ալկոհոլային խմիչքների արտադրության շրջանները: Այն նույնպես մինչև 20-րդ դարը կրել է տնայնագործական բնույթ: 1902 թ-ին Մեղրիում գործարկվում է առաջին գործարանը, որն ստեղծման օրվանից մինչև օրս համարվում է հանրապետության առաջնակարգ գործարաններից մեկը: Խորհրդային տարիներին կառուցվեցին բազմաթիվ գործարաններ Արարատյան դաշտում և նրա հարակից շրջաններում, հյուսիս-արևելքում, հարավ-արևելքում: Պահածոների արտադրությունը մեծ զարգացում ապրեց 1950-ական թթ-ից և հենված էր ամբողջությամբ տեղական հումքի բազայի վրա: Դրանց արտադրությունը մեզ մոտ ունի ապրանքային նշանակություն և թողարկած ապրանքի կեսից ավելին արտահանվում է: Մեզ մոտ թողարկում են միջազգային չափանիշներին համապատասխան տասնյակ տեսակի պահածոներ, ջեմեր, մուրաբաներ, տոմատի մածուկ, կոմպոտներ, սմբուկի խավիար, մարինադներ: Պահածոների արտադրության կարևոր կենտրոններ են Երևանը, Արմավիրը, Վաղարշապատը, Արտաշատը, Վեդին, Մասիսը, Մեղրին, Բերդը: Աշխատանքներ են տարվում վերականգնելու Խորհրդային տարիների գործող մի շարք գործարան-

ներ՝ Այրումի, Բերդավանի, Ախթալայի, Սայաթ-Նովայի, Քարակերտի և այլն:

ՀՀ-ում գործում են պտուղ-բանջարեղենի վերամշակման շուրջ 35 ձեռնարկություններ: առավել խոշորներն են Արարատի և Էջմիածնի պահածոների գործարանները, «Արարատ» սննդի կոմբինատը, «Բորոդինո» գործարանը, «ՄԱՊ», «Եվրոթերմ», «Թամարա Ֆրուտ» ընկերությունները և այլն: Հանրապետությունում պտղի և բանջարեղենի վերամշակման հզորությունները կազմում են տարեկան շուրջ 250 հազ. տոննա: 2014թ. արտադրվել են 4718 տոննա բանջարեղենի, 3412 տոննա տոմատի և 2582 տոննա մրգի պահածոներ: Կարևորագույն խնդիրներ են պտուղ-բանջարեղենի վարամշակման տեխնոլոգիաների կատարելագործումը միջազգային չափանիշներին և ոլորտում փոքր ու միջին ձեռնարկությունների զարգացման խթանումը:

ՀՀ-ում հեռանկարային է նաև չորացած մթերքի արտադրությունը: Չրի արտադրությունը տեղաբաշխված է հումքի ձեռք բերման վայրերում, զբաղվում են հարյուրավոր ֆիզիկական և իրավաբանական անձիք: Հայտնի է «Զիր», «Վայք գրուպ», «Թամարա տատիկ» ընկերությունները:

- **Սսի և մսամթերքների արտադրությունը** ագրովերամշակող արդյունաբերության կարևոր ենթաճյուղերից է: Հայաստանում բազմադարյան պատմություն ունի մսամթերքների արտադրության տնայնագործական եղանակը (ապուխտ, սուջուխ, բաստուրմա, դավուրմա և այլն): Խորհրդային տարիներին այն դրվել է արդյունաբերական հիմքերի վրա և իրար հետևից շահագործվել են մի քանի մսի կոմբինատներ: Իր հզորությամբ խոհրդային տարիներին ամենա-

հզոր մսի կոմբինատը գտնվում էր Գյումրիում: Այն իր արտադրական ծավալներով նախկին ԽՍՀՄ-ում զբաղեցնում էր երրորդ տեղը: Մսի կոմբինատներ են կառուցվել Երևանում, Վանաձորում, Գավառում, Կապանում, գործում էին նաև Հրազդանի, Ջերմուկի և Գորիսի սպանդանոցները: Նոր տնտեսական համակարգում վերը նշված կոմբինատների գերակշիռ մասը գործում են, սակայն, ոչ մեծ հզորություններով: ՄԱԿ-ի Պարենի և գյուղատնտեսության միջազգային կազմակերպության օժանդակությամբ իրականացվում է «աջակցություն սպանդանոցների զարգացմանը Հայաստանում» ծրագիրը: 2014-2015թթ սպանդանոցներ են կառուցվել Մասիսի, Արագածոտնի, Կոտայքի, Լոռու և Վայոց ձորի տարածաշրջաններում:

Վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում գործարկվել են մասնավոր՝ ոչ մեծ հզորության, արդիական սարքավորումներով հագեցած մսամթերքների արտադրության շուրջ 70 ձեռնարկություններ՝ «Գեղարդ», «Բեկոն», «Աթենք», «Ա. Բիլյան», «Բարի սամարացի», «Բաբիկ», «Ալեքս Գրիգ», «Մուշ», «Արարատ»: Թե՛ խորհրդային, թե՛ անցումային տարիներին տեղական մսարտադրությունը չի բավարարել մսամթերքների պահանջը և հիմնական մատակարարներ են՝ Ռուսաստանը, Ուկրաինան, Բելառուսը, Բրազիլիան: 2010-2014 թթ-ին ՀՀ-ն մսամթերքների արտադրությամբ ապահովվում էր երկրի պահաջարկի 4/5-ից ավելին, տարեկան արտադրելով շուրջ 163.3 հազար տոննա միս ու մսամթերք, իսկ երշիկեղենի արտադրությունը 2014թ. հասել է 5240 տոննայի: Մսամթերքի արտադրության կառուցվածքում երիշեկեղենի տեսակարար կշիռը կազմել է շուրջ 80%:

- **Կաթի և կաթնամթերքների արտադրությունը** նույնպես կարևոր ենթաճյուղերից է: Կաթնամթերքների արտադրությունը և կաթի վերամշակումը տնայնագործական եղանակներով Հայաստանում հարյուրամյակների պատմություն ունի: Խորհրդային տարիներին այն դրվել է արդյունաբերական հիմքերի վրա և 1950-70-ական թթ-ին շահագործման են հանձնվում մի շարք գոծարաններ՝ Երևանում, Գյումրիում, Հրազդանում, Կապանում, Ստեփանավանում, Վանաձորում: Սրանք թողարկում են գտված կաթ, մածուն, յոգուրտներ, թթվասեր, կաթնաշոռ և այլ կաթամթերքներ:

Կաթնամթերքների արտադրության մեջ առանձնահատուկ դեր ունի պանրի արտադրությունը, որը զարգացման հիմքերը ևս դրվեցին Խորհրդային տարիներին: Մինչ Խորհրդայնացումը Հայաստանում արդյունաբերական եղանակով պանիր արտադրող միակ ձեռնարկությունը գտնվում էր Տաշիրի տարածաշրջանի Կաթնառատ գյուղում, որի հիմնադիրը շվեյցարական Գրաֆ Գոթլիբ ընկերությունն էր: Արտադրող շվեյցարական պանրի համբավը դուրս էր եկել Հայաստանի սահմաններից:

Ձեռնարկությունները տեղաբաշխված են հանրապետության նախալեռնային և լեռնային տարածաշրջաններում: ՀՀ-ում թողարկվող պանրի 30 տեսակներից մի քանի պանրատեսակներ ունեն ապրանքային նշանակություն և մեծ պահանջարկ են վայելում միջազգային շուկայում: Թողարկում են սպիտակ և դեղին պանիրներ, ռոքֆոր, շվեյցարական: Սպիտակ պանիրները հիմնականում արտադրվում են տեղական շուկայի համար՝ „Լոռի“, „Բրինձա“, „Չանախ“, „Եղեգնաձոր“:

Մեր օրերում ապրանքի արտադրական ծավալներով նշանավոր են՝ Տաշիրի, Ստեփանավանի, Կաթնառատի, Եղեգնաձորի,

Վայքի, Գորիսի, Սիսիանի, Ամասիայի, Աշոցքի, Ապարանի, Մարալիկի, Թալինի, Գավառի պանրագործարանները: Պանրի արտադրության ծավալները 2014թ. կազմել են 18.3 հազ. տոննա:

Անկախության տարիներին ստեղծվել են կաթնամթերք արտադրող մի շարք ընկերություններ, որոնք թողարկում են կաթ և կաթնամթերք, պանիր, պաղապաղակ և նույնիսկ կենդանական յուղ: Արժանի են հիշատակման «Աշտարակ կաթ», «Մարիաննա», «Թամարա», «Շանթ», «Գրանդ Քենդի», «Մուլտի ագրո», «Անի կաթ», «Իգիթ», «Բիոկաթ», «Զանախ», «Արզնի կաթ» ընկերությունները և այլն: Ընդհանուր առմամբ կաթի վերամշակմամբ զբաղվում է շուրջ 70 ձեռնարկություն: ՀՀ-ում վերջին տարիներին արտադրվող կաթի ծավալները միջին հաշվով կազմում են տարեկան 650-700 հազ. տոննա, որի շուրջ 60% վերամշակվում է:

ՀՀ կաթի և կաթնամթերքների և պանրի արտադրությունը հիմնված է ոչ միայն տեղական հումքի, այլ նաև ներկրվող կաթի փոշու բազայի վրա (հիմնականում Բելառուսից, առանձին տարիներին ոչ մեծ քանակությամբ Ուկրաինայից, ՌԴ-ից):

Կենդանական յուղի արտադրությունը մեր երկրում միշտ էլ ունեցել է ոչ մեծ ծավալներ, արտադրությունը տեղաբաշխված է եղել մի քանի վայրերում՝ Երևան, Աշտարակ, Գյումրի:

- **Բուսական յուղի արտադրությունը** Հայաստանում 18-րդ դարի վերջերից տնայնագործական եղանակներով արտադրվել է կտավատից(գանգրավուշ), որը մեծ տեղ էր զբաղեցնում բնակչության սննդաբաժնում և ուներ նաև բուժիչ նշանակություն:

Խորհրդային տարիներին Ուկրաինայից և Հյուսիսային Կովկասից ներկրվող կիսաֆաբրիկատի հիման վրա ՀՀ-ում (Երևանի

նախկին ձեթ-օճառ կոմբինատում) կազմակերպվել էր արևածաղկի ձեթի արտադրությունը: Նշված կոմբինատում վերամշակվել է նաև սոյա և բամբակի ձեթ, արտադրվել է օճառ, մարգարին և այլ արտադրատեսակներ:

Ներկայումս ՀՀ-ում բուսական յուղի (ձեթի) արտադրությամբ զբաղվում են 3 ձեռնարկություն և միայն Երևանում գործող «Շող» ձեթի-յուղի կոմբինատն է արտադրությունը հասցրել գործարանային պատշաճ մակարդակի (արևածաղկի ձեթ): Կտավատի ձեթի արտադրությամբ զբաղվում են հիմնականում՝ Շիրակի և Լոռու մարզերում երկու ընկերություններ և բազմաթիվ տնայնագործական արտադրություններ: Բուսական յուղի տեղական արտադրությունը տարեկան կազմում է շուրջ 5000 տոննա:

- **Շաքարի արտադրություն:** Անցյալ դարի 40-ական թվականների վերջերին Արթիկի, Ախուրյանի, Սպիտակի տարածաշրջաններում մշակվող շաքարի ճակնդեղի բազայի վրա Սպիտակում կազմակերպվեց շաքարի արտադրություն: Հետագայում հումքային բազայի բացը լրացնելու նպատակով հեռավոր Կուբայից ներկրվում էր շաքարեղեգ:

Հանրապետությունում ճակնդեղի մշակության մեքենայացման մակարդակը ցածր էր, և գերակշռում էր ձեռքի ծանր աշխատանքը: Դժվար էր հատկապես բերքահավաքը, որն աշնան անձրևային շրջանում ձգվում էր սեպտեմբերի վերջից մինչև նոյեմբերի առաջին տասնօրյակը: 1988թ. դեկտեմբերյան եկրաշարժի պատճառով փլուզվեց Սպիտակի շաքարի գործարանը, և դրանից հետո շաքարի պահանջարկը գրեթե ամբողջովին բավարարվում է ներկրման հաշվին: Տարեկան միջին հաշվով ներկրվում է 90 հազ. տոննա շաքար: Միայն

վերջին տարիներին՝ 2010 թվականին Գյումրիում հիմնադրվում է շաքարի գործարան՝ «Լուսաստղ-Շուգր» ՍՊԸ, որի հումքի ճնշող մեծամասնությունը ներկրվում է: Գործարանային հզորությունը 200 հազ. տոննա սպիտակ շաքար է, որից 180 հազ.տոննա նախատեսվում է ստանալ շուրջ 200 հազ.տոննա ներկրվող հումքից, իսկ 40 հազ. տոննան՝ շաքարի ճակնդեղից: Նկատի ունենալով, որ շաքարի պահանջարկը ՀՀ ներքին շուկայում 90- 95 հազ. տոննա է, ՀՀ ԱՎԾ-ի տվյալներով, վերջին 5 տարիներին շաքարավազի տարեկան արտադրության ծավալները կրկնապատկվել են, իսկ 2014թ. կազմել ավելի քան 89 հազ. տոննա:

1988թ. դեկտեմբերյան երկրաշարժի պատճառով փլուզվեց Սպիտակի շաքարի գործարանը, և դրանից հետո շաքարի պահանջարկը գրեթե ամբողջովին բավարարվում է ներկրման հաշվին: Տարեկան միջին հաշվով ներկրվում էր 90 հազ. տոննա շաքար:

- **Ծխախոտի արտադրությունը** խորհրդային տարիների ծնավորվել է իր արժեքային արտադրությամբ նշանակալի տեղ է զբաղեցնում ագրովերամշակող արդյունաբերության մեջ: Այն հիմնված էր ինչպես տեղական (Տավուշ, Կոտայք, Վայոց ձոր), այնպես էլ ներկրվող հումքի բազայի վրա: Գործում էին մեկ տասնյակի հասնող ֆերմենտացիոն կայաններ՝ Սևանում, Բերդում, Իջևանում, Արարատում, Վայքում, Եղեգնաձորում, Սիսիանում, Գորիսում և այլ բնակավայրերում, իսկ միակ ֆաբրիկան՝ Երևանում էր: Վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում, համարյա ամբողջությամբ լիկվիդացվել են ծխախոտի սածիլանոցները և արտադրությունն աշխատում է գերազանցապես ներկրվող հումքի բազայի վրա (ԱՄՆ, Հարավային Կորեա, Բուլղարիա, Ուկրաինա, Մոլդովա): Նախկին ֆաբրիկան ար-

դիականացվել է և նրա տեղում ձևավորվել է «Գրանդ տոբակո» ընկերությունը: Երևանում գործում է նաև «Սիգարոն», իսկ Մասիսում «Մասիս տոբակո» ընկերությունները: Երևանում գործում են նաև «Սիգարով», իսկ Մասիսում «Մասիս տոբակո» ընկերությունները: Միայն 2010-2014թթ. սիգարետների տարեկան միջին արտադրությունը ավելացել է շուրջ 5 անգամ և կազմել 12774 մլն. հատ:

- Ագրովերամշակող արդյունաբերության մեջ իր արտադրական ծավալներով համեստ, բայց մեծ արտադրատեսականիով ու պահանջարկով իր ուրույն տեղն ունի **կարամելների և շոկոլադների արտադրությունը**, որի միակ ձեռնարկությունը խորհրդային տարիներին գտնվում էր Երևանում: Ոչ մեծ հզորության ձեռնարկություններ էին գործում Գյումրիում և Աշտարակում: Մեր օրերում այս ոլորտում իր բազմատեսակ և միջազգային չափա-միջներին համապատասխան արտադրատեսակներով նշանա-վոր է «Գրանդ Քենդի» ընկերությունը, որը թողարկում է կարամելներ, մոմպասներ, շոկոլադ և շոկոլոդասալիկներ, շոկոլադի տուփեր, մարմելադ, ռահաթ-լոխումներ, իրիսներ, քաղցրավենիք, պաղպաղակ և այլ արտադրատեսակներ: Այս ոլորտում նշանավոր է նաև «Շանթ» ընկերությունը և մի շարք ոչ մեծ հզորության ձեռնարկություններ, որոնք տեղաբաշխված են տարբեր տարածաշրջաններում՝ Գյումրի, Աշտարակ, Աբովյան, Արտաշատ:

- Ագրովերամշակող Արդյունաբերության մեջ համեմա-տաբար երիտասարդ ենթաճյուղ է **համակցված կերերի արտա-դրությունը**, որը հիմնված է կերաբույսերի, ծղոտի, արմատապտուղների, բուսաթա-փոնների բազայի վրա և անասնապահության տարբեր ճյուղերի կերի գլխավոր մատակարարն է: Խորհրդային տարիներին ստեղծվել են մի

քանի խոշոր կոմբինատներ Երևանում, Լեռնագոգում, Շենիկում (թռչնակերի համար խոտալյուր):

Ընդհարացնելով, նշենք, որ ՀՀ ագրովերամշակող արդյունաբերությունը բավականին բազմաճյուղ է, ունի ընդգծված արտահանման միտվածություն: Ըստ մասնագիտական գնահատականների, գյուղատնտեսական հումքի վերամշակման ոլորտում օգտագործվում է արտադրական հզորությունների ընդամենը 50%: Ագրովերամշակման արդյունաբերության զարգացման հսկայական ներուժ գոյություն ունի: Առաջնային խնդիրներն են ինչպես ագրովերամշակման ոլորտում ներգրաված շուրջ 1600 ձեռնարկությունների արտադրական հզորությունների ընդլայնումը, տեսականու բազմազանեցումը և արտադրանքի մրցունակության բարձրացումը, շուկայահանման գործառույթների ակտիվացումը և արտահանման ծավալների ավելացումը, այնպես էլ՝ գյուղատնտեսական հումք վերամշակող արտադրության հետագա ճացիոնալ տեղաբաշխումը, հատկապես՝ Սյունիքի, Տավուշի և Լոռու մարզերում, ոլորտում ՓՄՁ զարգացման պետական աջակցության ծրագրերի իրականացումը:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Որո՞նք են ՀՀ ագրովերամշակող արդյունաբերության զարգացման նախադրյալները
2. Բնութագրել ագրովերամշակող արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքը
3. Բնութագրել ալրադաց տնտեսության հումքային բազան և տեղաբաշխման առանձնահատկությունները

4. Ներկայացնել հացի, հացաբուլկեղենի, հրուշակեղենի և մակարոնի արտադրությունը ու տեղաբաշխման առանձնահատկությունները
5. Բնութագրել ալկոհոլային խմիչքների արտադրությունը և տեղաբաշխման առանձնահատկությունները
6. Ներկայացնել ոչ ալկոհոլային խմիչքների և հանքային ջրերի արտադրությունը
7. Ներկայացնել պահածոների արտադրության տեղաբաշխման առանձնահատկությունները
8. Բնութագրել մսի և մսամթերքների արտադրությունը
9. Բնութագրել կաթի և կաթնամթերքների արտադրությունը
10. Ներկայացնել շաքարի, ծխախոտի, ձեթ-օձառի, մարգարինի արտադրությունը
11. Բնութագրել կարամելի և շոկոլադի արտադրությունը
12. Բնութագրել համակցված կերերի արտադրությունը

Գլուխ VI

Տրանսպորտը

Տրանսպորտը ցանկացած երկրի տնտեսական կարևորագույն ճյուղերից մեկն է: Այն կոռոդինացնող դեր է կատարում արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և տնտեսության մնացած այլ ոլորտների միջև: Առանց տրանսպորտի արտադրության նորմալ գործունեությունը անհնար է: Տրանսպորտային միջոցներով կազմակերպվում է հումքի տեղափոխումը վերամշակող ձեռնարկություն, պատրաստի արտադրանքը հասցվում է շուկա և սպառողներին, հաստատվում են կապեր տնտեսության ճյուղերի, բնակավայրերի, տարածաշրջանի, երկրների, աշխարհամասերի միջև: Տրանսպորտի համակարգում նույնպես ստեղծվում է արժեք՝ տեղափոխման ծախսերի հետևանքով, որի շնորհիվ այն նույնպես համարվում է նյութական արտադրության ոլորտ:

ՀՀ-ն աշխարհի լեռնային երկրներից է, որի ռելիեֆը խիստ մասնատված է: Ռելիեֆի այդպիսի պայմաններում տրանսպորտային ուղիների կառուցումը կապված է մեծ ծախսերի հետ: Չնայած ռելիեֆի անհարթություններին, հայուրամյակներ առաջ Հայաստանի տարածքով են անցել հյուսիսը հարավին, արևմուտքը արևելքին կապող և հանրահայտ մետաքսի ճանապարհները, որոնց միջոցով Հայաստանը տնտեսական և առևտրական կապեր էր հաստատում բազմաթիվ երկրների հետ:

Հայաստանի տարածքում տրանսպորտային արդի ուղիների կառուցումը 19-րդ դարի վերջին, իսկ խորհրդային առաջին իսկ

տարիներից մինչև անկախացումը անցկացվում են նոր ուղիներ, ստեղծվում են տրանսպորտի նոր տեսակներ:

ՀՀ-ում գործում են տրանսպորտի բոլոր տեսակները բացառությամբ ջրայինի (չհաշված ներլճային, երբեմնի իրականացվող Սևան-Մարտունի զբոսաշրջային երթուղին):

Թեմա 1. Երկաթուղային և ավտոմոբիլային տրանսպորտ

ա) **Երկաթուղային տրանսպորտը** մեր հանրապետության տրանսպորտի առաջատար ենթաճյուղն է: Կապված տրանսպորտային շրջափակման հետ այն գործում է չափազանց թերբեռնված: Հայաստանում առաջին երկաթուղին մուտք է գործել 1899թ-ին Թիֆլիս-Սանահին-Ալեքսանդրապոլ (այժմ Գյումրի): Այնուհետև երկաթուղին հասել է Կարս, իսկ 1902 թվականին՝ Ուլուխանլույով (այժմ՝ Մասիս) Երևան, 1906 թ-ին Ուլուխանլուից մինչև Զուլֆա, որտեղից 1908 թ-ին ձգվեց մինչև Թավրիզ: Երկաթուղիների կառուցումը շատ կարևոր էր Ռուսաստանի ծայրամասերի ամրապնդման համար և այս շրջանների հումքային պաշարները, պատրաստի արտադրանքն ու գյուղատնտեսական մթերքները տեղափոխվում էին կետորոնական շրջաններ: Մինչ խորհրդայնացումը Հայաստանում երկաթուղիների ընդհանուր երկարությունը 362 կմ էր: Առաջին համաշխարհային պատերազմը քայքայեց Ռուսաստանի, այդ թվում նաև Հայաստանի տնտեսությունը, ինչպես նաև երկաթուղին, որը քանդվել ու քայքայվել էր: Խորհրդային առաջին իսկ տարիներից ՀՀ տնտեսության զարգացման համար չափազանց անհրաժեշտ էր երկաթուղիների վերակառուցումը և նորերի կառուցումը:

Շիրակի տարածաշրջանի շինանյութերի արդյունահանման ու տեղափոխման համար աստիճանաբար կառուցվեց Գյումրի-Արթիկ-Պեմզաշեն-Մարալիկ երկաթգիծը: Այնուհետև կառուցվեց Միջնապան-Կապան 39 կմ երկարությամբ երկաթգիծը, որի 3 կմ-անոց հատվածն է մտնում Հայաստանի տարածք: Այն գործեց 1932թ-ին, որը Զանգեզուրի պղնձամոլիբդենային կոմբինատից խտանյութը տեղափոխում

էր ԽՍՀՄ տարբեր շրջաններ: Կառուցվեց Անի-Անիպեմզա 7 կմ-անոց հատվածը, որը պեմզայի պաշարները տեղափոխում է տարբեր տարածաշրջաններ:

1940-ական թվականներից աստիճանաբար կառուցվեց Երևան-Քանաքեռ (այժմ՝ Երևանի հյուսիսային թաղամաս)-Ախտա (այժմ՝ Հրազդան)-Ծովագյուղ երկաթուղին: Հետագայում՝ 1970-ական ականներին, երկաթուղին Սևանա լճի ափով ձգվեց մինչև Սոթք (123 կմ), որով Սոթքի ոսկու խտանյութը հասցվեց Արարատի ոսկու կորզման գործարան: Այդ տարիներին նախագծվեց կառուցել Սևանա լճի օղակող եկաթգիծը (Վարդենիս-Հրազդան), բայց այն մնաց չիրականացված խորհրդային կարգերի փլուզման հետևանքով: Նույն 1970-ական թվականներին կառուցվեց Մասիս-Նուռնուս 43 կմ երկարություն ունեցող էլեկտրիֆիկացված երկաթուղին, որի միջոցով թեթևացվեց Երևանով անցնող բեռների տեղափոխումը: Այն շրջան-ցում է մայրաքաղաքը արևմուտքից և Երևանի հարավ-արևմտյան մասում կառուցվեց Երևան-2 բեռնային կայանը:

Հայկական ատոմակայանի շահագործման և հումքի տեղափոխման նպատակով կառուցվեց Արմավիր-Հայկական ԱԷԿ 13 կմ երկարություն ունեցող երկաթուղին:

1970-ական թթ-ից խնդիր առաջացավ կառուցելու հյուսիսի հետ կապող երկրորդ երկաթուղին, քանի որ մեր հանրապետությունում միակ երկաթուղին, որը կառուցվել էր 20-րդ դարի սկզբին, ունի եզրային դիրք (անցնում է Թուրքիայի սահմանով) և շատ ծանրաբեռնված է: Այդ իսկ պատճառով Հրազդանից երկաթուղին ձգվեց դեպի Դիլիջան-Իջևան-Աղստաֆա (Ադրբեջան): Վերջինս երկաթուղային կայարան է Բաքու –Թբիլիսի գծի վրա:

1980-ական թթ-ին նախագծվեց ու սկսվեցին կառուցման աշխատանքները նախկին ԽՍՀՄ-ում առաջին միառելս եկաթուղու, որը Երևանի էլեկտրալամպերի գործարանի մոտից պետք է հասներ Արծվյան քաղաքի ավտոկայարան և ունենալու էր 16 կմ երկարություն: Ցավոք, այն նույնպես մնաց անկատար՝ հայտնի պատճառներով: 1989 թվականի դրությամբ ՀՀ երկաթուղիների ընդհանուր երկարությունը 850 կմ էր, ամբողջությամբ էլեկտրիֆիկացված: Այս ցուցանիշնով մեր հանրապետությունը աշխարհում առաջիններից մեկն է:

Անկախության տարիներին ՀՀ-ում երկաթուղի չի կառուցվել: Հայաստանի հանրապետության երկաթգծերը լայնադուր են: Երկաթուղու աշխատանքների ընդհանուր թերությունը կայանում է նրանում, որ դրանք միագիծ են, մինչդեռ աշխարհի զարգացած երկրներում երկաթգծերը երկու, իսկ երբեմն՝ եռագիծ են: Մեզ մոտ երկգիծ է միայն Երևան-Մասիս (20 կմ) հատվածը: Մնացած ուղղություններում մեկ ուղղությամբ ձգվող երկաթուղու միաժամանակյա աշխատանքները դժվարանում են: Մեր օրերում, կապված տրանսպորտային շրջափակման հետ, ՀՀ երկաթգծերը աշխատում են չափազանց թերբեռնված: Չեն գործում Գյումրի-Կարս, Երասխ-Նախիջևան-Մեղրի-Միջնավան-Բաքու, Միջնավան-Կապան, Հրազդան-Դիլիջան-Իջևան-Աղստաֆա երկաթգծերը, իսկ Երևան-Գյումրի-Թբիլիսի-Ռուսաստան երկաթուղին գործում է մինչև Վրաստան, քանի որ արխազավրացական հարաբերությունների հետևանքով Աբխազիայով անցնող երկաթուղին չի գործում, որը մեր երկրի համար կենսական մեծ նշանակություն ունի: Այսինքն, այսօր մեր հանրապետությունը Ռուսաստանին կապող երկու երկաթգծերն էլ չեն գործում: Այժմ հանրապետության երկաթուղային տրանսպորտում կա շուրջ 70 գործող և

ժամանակավորապես չգործող երկաթուղային կայարաններ, որոնցից մի քանիսը վերջնակետ-կայարաններ են՝ Սոթք, Մարալիկ, Հայկական ԱԷԿ, Անիպեմզա, Կապան (չգործող), Երասխ (ժամանակավորապես), իսկ որոշներն էլ՝ երկաթուղային հանգույցներ են (Երեք և ավելի ուղղություններով ձգվող երկաթուղիների առկայություն)՝ Երևան, Մասիս, Հրազդան, Նուռնուս, Արմավիր, Անի և Գյումրի: Գյումրին ՀՀ ամենահզոր երկաթուղային հանգույցն է, որտեղից չորս ուղղություններով երկաթգծեր են դուրս գալիս (Երևան, Թբիլիսի, Մարալիկ, Կարս):

Խորհրդային տարիների համեմատությամբ չափազանց նվազել է երկաթուղային տրանսպորտի ուղևորաշրջանառությունը, հայտնի պատճառներով, ինչպես նաև երկաթուղային տրանսպորտի շարժակազմի մաշվածության, ավտոմոբիլային տրանսպորտի հետ անկատար մրցակցության հետևանքով:

Չեն գործում՝ Երևան-Մոսկվա, Երևան-Դոնի Ռոստով, Երևան-Սոչի, Երևան-Կապան և ներքին Սևան-Սոտք, Հրազդան-Իջևան և այլ երթուղիներ: Այժմ կանոնավոր գործում են Երևան-Թբիլիսի, Երևան-Բաթում (ամառային սեզոնին), Երևան-Գյումրի, Երևան-Սևան, Երևան-Երասխ, Գյումրի-Այրում, Գյումրի-Արաքս ուղևորաերթերը:

Աշխատանքներ են տարվում կառուցելու Իրան-Սյունիք-Վայոց ձոր-Երևան (տարածաշրջանում առաջին արագընթաց երկաթուղին) և Գյումրի-Ջավախք (Վրաստան) երկաթուղիները, որոնց շահագործումը էապես կփոխի մեր հանրապետության տնտեսական կյանքը: Ամենակարճ ճանապարհով կապ կստեղծվի Վրաստանի Բաթում և Փոթի նավահանգիստների հետ, կմեծանա պետությունների երկկողմ գրոսաշրջությունը, կմեծանա ՀՀ տրանսպորտի տարանցիկ դերը, կընդլայն-

վի ապրանքային արտադրատեսակների արտադրությունը, կիզորանա ՀՀ դերը աշխատանքի միջազգային աշխարհագրական բաժանման մեջ:

բ) **Ավտոմոբիլային տրանսպորտ** Այն ՀՀ տնտեսության համար, մանավանդ երկաթուղու շրջափակման պայմաններում, կենսական նշանակություն ունի: Սովորաբար տարածքով փոքր լեռնային երկրներում, ինչպիսին նաև Հայաստանի Հանրապետությունն է, առաջնային տեղ է զբաղեցնում ավտոմոբիլային տրանսպորտը: Քանի որ նրա անցկացումը անհամեմատ էժան է նստում, քան երկաթուղու կառուցումը և ամենակարճն է լինում, ինչպես ընդունված է անվանել՝ տրանսպորտ «դռնից-դուռ»:

ՀՀ-ում ավտոմոբիլային տրանսպորտը սկսեց զարգանալ 1920-ական թվականների վերջերից: Խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին հանրապետության ճանապարհները գրունտային էին, որոնց ընդհանուր երկարությունը շուրջ 2000 կմ էր: Գրունտային ճանապարհները Երևանից ձգվում էին՝ Սևան-Դիլիջան-Իջևան, Արտաշատ-Նախիջևան, Գյումրի: Այդ նույն ճանապարհները 1930-ականներին ասֆալտապատվեցին և աստիճանաբար կառուցվեցին նորերը: Մինչ Խորհրդային կարգերի փլուզումը Հայաստանի հանրապետությունում ասֆալտապատ խճուղիների երկարությունը շուրջ 7.5 հազար կմ էր, իսկ բնակավայրերի ասֆալտապատ փողոցների հետ միասին 12000 կմ: Վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում ավտոմոբիլային տրանսպորտում զգալի տեղաշարժեր են կատարվել: Կառուցվել են նոր, կարճ, բայց կենսական նաշանակություն ունեցող խճուղիներ Տավուշի մարզում, քանի որ մինչ փլուզումը Իջևանի տարածաշրջանի խճուղային կապը Նոյեմբերյանի

և Շամշադինի (Տավուշի) տարածաշրջանի հետ անցնում էր Ադրբեջանի տարածքով: Այդպիսի իրավիճակները խորհրդային իշխանության կողմից արվում էին կանխամտածված: Մեր օրերում լայնածավալ աշխատանքներ են իրականացվում ներքնակավայրային, ներպետական, միջպետական ավտոմոբիլային խճուղիների բարեկարգման և բարելավման ուղղությամբ:

Կառուցվում է հյուսիս-հարավ նոր, միջպետական նշանակության ավտոմայրուղին՝ Աշոցք-Մեղրի: Ավտոմոբիլային տրանսպորտը բեռնաշրջանառությամբ հանրապետությունում զբաղեցնում է առաջին տեղը (մինչ անկախացումը երկրորդն էր երկաթուղային տրանսպորտից հետո): Նրանով է տեղափոխվում ՀՀ բեռների շուրջ 80%-ը, իսկ ուղևորների՝ 65 %-ը՝ նույնպես առաջին տեղում է (հավելված 28):

Հանրապետության առավել կարևոր մայրուղիներից են՝ Երևան-Սևան-Դիլիջան-Իջևան, Երևան - Արարատ - Սիսիան - Գորիս - Կապան-Մեղրի, Երևան-Աշտարակ- Ապարան-Սպիտակ-Վանաձոր-Ալավերդի, Երևան-Ապարան-Սպիտակ-Ստեփանավան-Տաշիր, Երևան-Արմավիր-Գյումրի և այլն: Ավտոմոբիլային տրանսպորտի միջպետական կապերը կարգավորվում են անցակետերի միջոցով: Գործում են երեք անցակետեր Վրաստանի հետ՝ Բազրատաշենի, Բավրայի և Պրիվոլնոյեի, մեկ անցակետ՝ Մեղրի-Ագարակի Իրանի Իսլամական Հանրապետության հետ: Չեն գործում Թուրքիայի հետ կապող՝ Մարգարայի և Գյումրու անցակետերը:

Առաջնակարգ մայրուղիներով Հայաստանը կապված է հայկական երկրորդ պետության՝ Արցախի հետ՝ Գորիս-Բերձոր-

Ստեփանակերտ և նոր կառուցված Վարդենիս-Սոթքի լեռնանցք-Քարվաճառ-Ստեփանակերտ:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Որո՞նք են ցամաքային տրանսպորտի զարգացման նախադրյալները
2. Բնութագրել երկաթուղային տրանսպորտի դերը ՀՀ տրանսպորտի համակարգում:
3. Նշել երկաթուղային գլխավոր ուղիները
4. Բնութագրել ավտոմոբիլային տրանսպորտի դերը ՀՀ-ում որպես լեռնային փոքր երկրի
5. Նշել ավտոմոբիլային գլխավոր մայրուղիները

Թեմա 2.Խողովակաշարային և օդային տրանսպորտ

ա) **Խողովակաշարային տրանսպորտ** Տրանսպորտի այս տեսակը երիտասարդ ենթաճյուղ է և մեր հանրապետությունում սկսել է զարգանալ 1960 թ-ից Կարադաղից բնական գազի մուտքով: Հետագայում Կարադաղի պաշարների նվազեցման պատճառով Հայաստան գազ մատակարարվեց նախ Հյուսիսային Կովկասից, իսկ այնուհետև՝ Ղազախստանից և Թուրքմենիայից:

Վրաստանի տարածքից Հայաստան մտնող գազամուղը ճյուղավորվում է հանրապետությունով մեկ: Գազատար գլխավոր մայրուղիներն են՝ Դիլիջան-Սևան-Երևան, Երևան-Արարատ-, Դիլիջան-

Վանաձոր-Գյումրի, Սպիտակ-Ստեփանավան-Տաշիր: Գազաֆիկացված է Սևանի ավազանը, Արփայի հովիտը, Արարատյան դաշտը: Գազամուղի գործունեությամբ է պայմանավորված հանրապետության ջերմաէներգետիկ տնտեսությունը:

բ)_Օդային տրանսպորտ: Ցանկացած լեռնային երկրի, այդ թվում` Հայաստանի Հանրապետության համար, առանձնահատուկ նշանակություն ունի օդային տրանսպորտը: Տրանսպորտի այս տեսակը ձևավորվել է 1937թ-ին, երբ Երևանից սկսեցին կանոնավոր չվերթեր իրականացնել դեպի Մոսկվա, Թբիլիսի և Բաքու: 1950-ական թթ-ից արագ թափով զարգացավ օդային տրանսպորտը, երբ Երևանից 10 կմ արևմուտք կառուցվեց Ջվարթնոց օդանավակայանը: Ընդլայնվեց չվերթների աշխարհագրությունը: Իրար ետևից կառուցվեցին փոքր օդանավակայաններ մյուս տարածաշրջաններում, որոնց թիվը անցնում է մեկ ու կես տասնյակից: Չնայած այժմ այդ օդանավակայանները չեն գործում, կամ էլ ծրագրված է վերականգնել, բայց խորհրդային իշխանության տարիներին նրանց դերը չափազանց մեծ էր ուղևորների արագ տեղափոխման, շուտ փչացող, արժեքավոր ոչ մեծ ծավալի բեռների ու փոստի տեղափոխման գործում: Օդանավակայաններ են կառուցվել Գյումրիում, Ջերմուկում, Ստեփանավանում, Տաշիրում, Բերդում, Սիսիան- Գորիսում, Մեղրիում, Կապանում, Եղեգնաձոր-Վայքում, Մարտունիում, Վարդենիսում և այլ վայրերում:

1961 թ-ին Երևանից կատարվեց առաջին միջազգային չվերթը Բեյրութ և մեր մայրաքաղաքը դարձավ նախկին ԽՍՀՄ-ում չորրորդ միջազգային օդանավակայանը: Հետագայում ավելացան նորերը: Վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում կտրուկ փոխվել է օդային տրանսպորտի չվերթների աշխարհագրությունը: Նվազել են չվեր-

թները ԱՊՀ երկրների հետ, բայց կտրուկ ավելացել է օդային կապը Եվրոպայի, Ասիայի, Ամերիկայի ու Հյուսիսային Աֆրիկայի շուրջ 80 քաղաքների հետ: Այժմ հանրապետությունում գործում են Երևանի Ջվարթնոց՝ միջազգային, Գյումրու օդանավակայանները: Գյումրու օդանավակայանը հանդիսանում է փոքր հզորության միջազգային օդանավակայան, իսկ Երևանի Էրեբունի օդանավակայանը ժամանակավորապես չի գործում: Ջվարթնոց համալիրը ժամանա-կակից, միջազգային չափանիշների համապատասխան օդանավ-կայան է, ժամում 2100 ուղևոր սպասարկման հզորությամբ: 2014թ-ին ՀՀ օդային տրանսպորտի ուղևորաշրջանառությունը կազմել է 1.8 մլն. մարդ: Այս ցուցանիշը չափազանց համեստ է, բայց 1990-ական թվականների հետ համեմատած աճել է 2.5-2.7 անգամ:

Երևանից կանոնավոր չվերթեր են իրականացվում աշխարհի նշանավոր մայրաքաղաքներ ու քաղաքներ, ինչպիսիք են՝ Մոսկվան, Սանկտ-Պետերբուրգը, Կիևը, Մինսկը, Տաշքենդը, Վարշավան, Պրահան, Վիեննան, Բեռլինը, Ցյուրիխը, Մայնի Ֆրանկֆուրտը, Ստոկհոլմը, Ամստերդամը, Լոնդոնը, Փարիզը, Աթենքը, Ստամբուլը, Թեհրանը, Դելին, Պեկինը, Լոս Անջելեսը և այլն: Մոտ ապագայում կիրականացվեն չվերթներ Լատինական Ամերիկա, Ավստրալիա, Հարավային Աֆրիկա և այլն:

ՀՀ կառավարությունը մեծ ուշադրություն է դարձնում այս ոլորտի զարգացմանը, քանի որ մեր հանրապետությունը չունի ծովային սահմաններ, գտնվում է ցամաքային տրանսպորտի շրջափակման մեջ, բայց կարող է ունենալ զարգացած օդային տրանսպորտ, բազմաթիվ մեծ ու փոքր հզորությամբ օդանավակայաններ, որոնք կարող են լինել նաև տարանցիկ կայաններ Ռուսաստանին և

Եվրոպային, Հարավային Ասիային և Մերձավոր Արևելքին կապող
օդանավակայանների միջև:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Բնութագրել խողովակաշարային տրանսպորտի դերը
ՀՀ տնտեսության մեջ
2. Որո՞նք են օդային տրանսպորտի զարգացման նախա-
դրյալները ՀՀ-ում
3. Բնութագրել օդային տրանսպորտի ներկա վիճակը

Գլուխ VII

ՀՀ ոչ արտադրական ոլորտը

Թեմա 1. Ռեկրեացիա

Ռեկրեացիոն տարբեր ճյուղերի վիճակը և բնական ռեսուրսների օգտագործումը. Ռեկրեացիոն ռեսուրսների տեսանկյունից Հայաստանի Հանրապետությունը բավականաչափ հարուստ երկիր է, որը պայմանավորված է ֆիզիկաաշխարհագրական դիրքով և լանդշաֆտային բազմազանությամբ, կլիմայաբուժական բարենպաստ պայմաններով, հանքային ջրերի առկայությամբ, անտառներով, բնության և պատմամշակութային անկրկնելի հուշարձաններով: Այդ ռեսուրսները կարևոր դեր ունեն երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար: Ռեկրեացիան, որպես Հայաստանի տնտեսության ինքնուրույն ճյուղ, ձևավորվել է միայն վերջին տասնամյակներում: Անկախացմանը նախորդող տարիներին այն արդեն հասել էր զարգացման բարձր մակարդակի և դարձել էր գործուն համակարգ, որի վկայությունն են նրա տեխնիկական հզորությունները:

Աղյուսակ 9

Հանգստի օբյեկտների տիպը	Քանակը /հատ/	Տարողունակությունը (հազար մահճակալ)
	2014թ.	
Առողջարաններ և առողջարանային պրոֆիլակտորիաներ	31	6.4
Հանգստի տներ, պանսիոնատներ, սպորտ բազաներ	108	20.3
Զբոսաշրջային հանգրվաններ	23	5,2
Աշակերտական ճամբարներ	116	52.2
Ընդամենը	274	98,5

Ռեկրեացիայի բարձր զարգացածության վկայությունն այն էր, որ հանրապետության առանձին տարածքների վրա ձևավորվել էին խիտ կառուցապատ բարձր ինդուստրիալ ռեկրեացիոն գոտիներ, ինչպես, օրինակ՝ Ծաղկածորը, Մարմարիկի հովիտը, Դիլիջան, Զերնուկ, Արզնի առողջավայրերը, Սևանա լճի առափնյա գոտին և այլն: Նշված գոտիներում բնօգտագործման հիմնական ճյուղը ռեկրեացիոն ինդուստրիան էր, որը դարձել էր նաև տեղի բնակչության հիմնական զբաղմունքներից մեկը: 1988 թվականի Սպիտակի ավերիչ երկրաշարժի և դրան հաջորդող տարածաշրջանում հայտնի իրադարձություններից հետո նշված օբյեկտների մեծ մասն օգտագործվում է անօթևանների ու փախստականների համար որպես կացարաններ: Այդ ամենը զգալիորեն կազմալուծեց հանրապետության ռեկրեացիոն համակարգը:

Հայաստանի ռեկրեացիոն ռեսուրսները առանձնանում են.

- բնական պաշարների հարուստ բազմազանությամբ,
- ինքնատիպությամբ և առողջարարական օգտավետության բարձր արժեքներով,
- տարատեսակ ռեսուրսների տարածքային բաշխվածության մեծ խտությամբ,
- բնական ռեսուրսների և պատմամշակութային արժեքների տարածքային ներդաշնակ զուգորդմամբ:

Բնական ռեսուրսներից ռեկրեացիայի զարգացման համար իրենց բարենպաստությամբ մեծ դեր են խաղում.

- լանդշաֆտների բարձրադիր գոտիական բազմազանությունը,
- կլիմայական ռեսուրսները,

- ջրային ռեսուրսները, այդ թվում՝ հարուստ հանքային ռեսուրսները,
- ռելիեֆի երկրաբանական ու երկրաձևաչափական բարենպաստ պայմանները,
- բուսականդանական ռեսուրսները,
- բնության հազվագյուտ օբյեկտները (բնության հուշարձանները):

Բնական լանդշաֆտների վերընթաց գոտիականությունը.

Հանրապետության փոքր տարածքի վրա հանդիպում են երկրի բնական գոտիների բոլոր բազմազանությունները, որոնք նկատվում են մերձարևադարձներից մինչև բևեռները՝ իրենց առանձնահատուկ ռելիեֆից ռեսուրսներով ու դրանց օգտագործման պայմաններով: Ընդ որում այստեղ կան յուրօրինակ, եզակի ու ռելիկտային գեղեցիկ բնապատկերներով բնական լանդշաֆտային շատ գոյացումներ, որոնք հանդիսանում են գիտաճանաչողական և գեղագիտական տուրիզմի բարձրարժեք օբյեկտներ:

Կլիմայական ռեսուրսները. Հայաստանի կլիմայական պայմանները դասվում են աշխարհի բարձրակարգ ռելիեֆից ռեսուրսների շարքին: Արևոտ (մինչև 2700-2800 ժամ/տարի), պարզկա օրերը (մինչև 150-200 օր/տարի), տարբեր եթերանյութերով հարուստ կազդուրիչ լեռնային օդը, տարբեր բարձրության գոտիների եղանակային առանձնահատկությունների զուգորդման հնարավորությունները ստեղծել են մեծ նախադրյալներ զբոսաշրջության և հանգստի բոլոր ձևերի համար:

Կլիմայական շատ պայմաններով՝ օդի ջերմաստիճանի, հարաբերական խոնավության, արդյունավետ ջերմաստիճանների, եղանակային տեսակետից հարմարավետության աստիճանով և այլն,

Հայաստանի շատ առողջաբաններ՝ Ջերմուկ, Արզնի, Հանքավան, Ստեփանավան, Գորիս, Սևան, Մարտունի, Աղվերան, Եղեգնաձոր, Մարմարիկ և այլն, չեն գիշում աշխարհի հայտնի զբոսաշրջային կենտրոններին:

Հայաստանի կլիմայական ռեսուրսները բարենպաստ են նաև ծմեռային սպորտի, զբոսաշրջության ու հանգստի համար: Այդ նպատակներով կարող են ստեղծվել կենտրոններ Ծաղկաձորում, Սևանի ավազանում, Ապարանում, Լոռիում, Զանգեզուրում, Տավուշում, Աշոցքում:

Ջրային ռեսուրսները. Հայաստանում ջրային ռեսուրսներն ունեն կարևոր նշանակություն ինչպես հանգստի /բուժիչ ու կազդուրիչ/, այնպես էլ զբոսաշրջության /գիտաճանաչողական և գեղագիտական/ համար:

Հանքային ջրերով առավել հարուստ են՝ Վայոց Ձորի, Կոտայքի, Տավուշի, Գեղարքունիքի և Լոռվա մարզերը: Շիրակի մարզի հանքային ջրերը դեռ չեն օգտագործվում: Հանքային ջրերի պաշարների երկրաբանահետախուզական աշխատանքները շարունակվում են, և ներկայումս կան հայտնաբերված, բայց չհաշվարկված պաշարներ, որոնք ունեն մեծ ներուժ՝ Գեղարքունիքում, Կոտայքում և Լոռիում:

Բուժիչ հանքային ջրերը ըստ նշանակության բազմազան են: Աղեստամոքսային ու հենաշարժիչ համակարգերի հիվանդությունների բուժման համար օգտագործում են Ջերմուկի, Հանքավանի ջրերը, իսկ սիրտանոթային ու նյարդային համակարգերի հիվանդությունների բուժման համար՝ Արզնիի, Լիճքի, Հանքավանի ջրերը:

«Զերմուկ», «Արզնի» և «Հանքավան» ջրերի հիման վրա ստեղծված են առողջարաններ, և այդ ջրերը կարող են ունենալ լայն շուկա նաև հանրապետությունից դուրս (հավելված 29):

Հայաստանում հետազոտված հանքային ջրերի պաշարները կազմում են շուրջ 274,6 լ/վրկ: Ներկայումս օգտագործվում է մոտ 100 լ/վրկ: Այստեղից պարզ երևում է, թե ինչպիսի հնարավորություններ կան Հայաստանում հանգստի և զբոսաշրջության զարգացման համար: Ըստ հաշվարկների, եղած ջրերի արդյունավետ օգտագործման դեպքում, Հայաստանում (համապատասխան տնտեսական բազայի առկայության դեպքում) կարելի է ստեղծել մինչև 50 000 տեղանոց առողջարանային համակարգ:

Նշված վայրերում աշխատատեղերի առկայությունը հիմնականում կապված է ռեկրեացիոն ոլորտի սպասարկման հետ: Վերջին տարիների սոցիալական վիճակի ընդհանուր անկմամբ կրճատվել է բուժվողների և հանգստացողների թիվը և, հետևապես՝ նաև աշխատատեղերը:

Իրենց ճանաչողական ու գեղագիտական մեծ արժեքներով առանձնանում են նաև բարձր լեռնային լճերը, գետերն ու սառնորակ, քաղցրահամ աղբյուրները:

Հայաստանի ռեկրեացիոն ռեսուրսների մեջ հատուկ տեղ է զբաղեցնում Սևանա լիճը՝ իր բնական պաշարներով: Դրանք են՝ լճի ջուրը, լիճ թափվող 28 գետերը և գետակները, Ծովինար գյուղի մոտ գտնվող Արփա-Սևան 48 կիլոմետրանոց ստորգետնյա ջրատարի ճակատամուտքը, լճից արտահոսող Հրազդան գետն ու ստորգետնյա եզակի ջրաէլեկտրակայանը, արևոտ օրերի առատությունը, առափնյա գոտիներն ու լողափերը, անտառները, հանգած հրաբուխների

խառնարանները, բուսական և կենդանական աշխարհի վայրի տեսակները, հնագույն պատմական ու ճարտարապետական հուշարձանները և այլն:

Հայաստանում առկա են նաև երկրաջերմային ջրերի բազմաթիվ երևակումներ, որոնց ջերմաստիճանը հասնում է մինչև 80⁰C, և այդ ջրերը հաջողությամբ կարող են օգտագործվել բալ-նեոլոգիայում:

Ռելիեֆի երկրաբանական ու երկրաձևաչափական բարենպաստ պայմանները. Հայաստանի բարդ երկրաբանական կառուցվածքը և ռելիեֆի զարգացման բազմազանությունը հանդիսանում են գիտաճանաչողական ու գեղագիտական զբոսաշրջության կարևոր ռեսուրսներ: Այստեղ երկրաբանական շատ մերկացումներ, հանգած հրաբուխներ ու դրանց առանձին գոյացումներ, ինչպես նաև ռելիեֆի հողմնահարման առանձին ձևեր ունեն համաշխարհային համբավ և միջազգային գիտական զբոսաշրջության կարևոր օբյեկտներ են հանդիսանում՝ Գորիսի, Ողջաբերդի, Արծվաքարի, Փամ-բակի, Քարաշամբի և այլ մերկացումները, հրաբխային շատ կոներ, բազալտների սյունաձև անջատումներ, հողային բուրգեր և այլն:

Բնության հազվագյուտ օբյեկտները (բնության հուշարձանները). Հայաստանը բնութագրելով որպես «երկնքի տակ բաց թանգարան» նկատի են առնվում նաև բնության հուշարձանները, որոնք անձեռակերտ հիասքանչ կոթողներ են և ունեն գիտաճանաչողական ու գեղագիտական բարձր արժեքներ: Ներկայումս հանրապետությունում հայտնաբերված են մոտ 600 բնության հուշարձաններ, որոնք որոշակի դեր կարող են խաղալ ռեկրեացիոն նոր ձևի՝ էկոլոգիական զբոսաշրջության զարգացման համար:

Պատմաճարտարապետական հուշարձանները. Հայաստան աշխարհն ունի 3-4 հազարամյա հարուստ պատմություն ու մշակույթ: Այստեղ յուրաքանչյուր քայլափոխին հանդիպում ենք հազարամյակների ընթացքում հայ ժողովրդի ստեղծած ժառանգությանը, որոնցից շատերը մարդկության համաշխարհային ժառանգության շարքին են դասվում` Հաղպատը, Սանահինը, Գոշավանքը, Էջմիածինը, Գեղարդավանքը, Նորավանքը և շատ ուրիշ վանքային համալիրներ, ինչպես նաև Գառնիի հելենական ոճի տաճարը, Ամբերդ, Լոռի Բերդ միջնադարյան ամրոցները և այլն:

Հայաստանի թանգարանները, պատկերասրահներն իրենց հավաքածուներով համաշխարհային հռչակ ունեն, իսկ հին ձեռագրերի թանգարանը` մատենադարանը, եզակի է աշխարհում և բոլոր երկրներից ժամանած զբոսաշրջիկների ցանկալի վայրը:

Հայաստանը հնագույն միջնադարյան և ժամանակակից քաղաքակրթությունների, մշակույթի, արվեստի, գիտության, գրականության, պատմության դասական երկրի օրինակ է:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Բնութագրել ռեկրեացիոն տարբեր ճյուղերի վիճակը և բնական ռեսուրսների օգտագործումը
2. Ո՞րն է ջրային ռեսուրսների ռեկրեացիոն նշանակությունը
3. Բնութագրել ռելիեֆի բարենպաստ պայմանների ռեկրեացիոն նշանակությունը

4. Բնութագրել բնական և պատմաճարտարապետական օբյեկտների ռեկրեացիոն նշանակությունը

Թեմա 2. Հայաստանի Հանրապետության զբոսաշրջությունը

Ինչպես հայտնի է լեռնային երկրները, այդ թվում Հայաստանը նույնպես առանձնանում է ռեկրեացիոն հարուստ ռեսուրսներով: Հանրապետության գեղատեսիլ բնությունը, անկրկնելի լանդշաֆտները, պատմամշակութային և բնական հուշարձանները, ալպյան մարգագետինները հարուստ բուսական աշխարհը, հայկական խոհանոցի յուրահատկությունները և ավանդական հյուրասիրությունը կարևոր գործոններ են զբոսաշրջության զարգացման համար:

Դեռևս անցյալ դարի 70-ական թվականներին զբոսաշրջության ճյուղում առաջադրվեց ագրոտուրիզմը որպես առանձին ուղղություն: Այդ ժամանակաշրջանից զբոսաշրջության այս ուղղությունը բուռն զարգացում է ապրում: Հատկանշական է, որ ագրոտուրիզմի զարգացումն անմիջականորեն կապված է ուրբանիզացման գործընթացների հետ, որի արդյունքում ավելանում է քաղաքային բնակավայրերի և բնակչության թիվը գյուղական բնակավայրերի և բնակչության կրճատման հաշվին: Այս գործընթացը սահմանափակում է քաղաքային բնակչության կապը բնության և գյուղական կենցաղի հետ: Հետևաբար, մի կողմից գյուղական ծագում ունեցող քաղաքային բնակչության կարոտը դեպի ծննդավայրը, նախնիները և մյուս կողմից առողջ ապրելակերպի համար բնական միջավայրից և օրգանական սննդամթերքից օգտվելու անհրաժեշտությունը ձևավորում են ագրոտուրիզմի նկատմամբ աճող պահանջարկ:

Մեր օրերում ագրոտուրիզմը դարձել է ժամանակակից զբոսաշրջային արդյունաբերության կարևորագույն օղակներից մեկը: Զբոսաշրջության այլ ձևերի համեմատությամբ, ագրոտուրիզմն ունի մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք խթանում են այս ձևի արագ զարգացմանը:

Այդ առանձնահատկություններից ամենակարևորներն են.

1. Ագրոտուրիզմը հասու է բնակչության համարյա բոլոր խավերին: Այն համեմատաբար նվազ ծախսատար է: Օրինակ՝ այժմյա ձևավորված գների պայմաններում Հայաստանի գյուղական բնակավայրերում հանգիստը մեկ մարդ-օրվա հաշվով կազմում է 6-7 հազար դրամ: Մինչդեռ սովորական հանգստյան տներում հանգստանալու համար կրկնակի անգամ ավելի գումար է պահանջվում: Ընտանիքով հանգստանալու դեպքում ագրոտուրիստի ծախսերը պակասում են 35-40 %-ով:

2. Ագրոտուրիզմը, որպես կանոն, ընտանեկան տուրիզմ է: Այն օժանդակում է մանուկների և դեռահասների աշխատանքային բարոյական և հոգեբանական դաստիարակությանը: Ագրոտուրիզմը ցանկության դեպքում գյուղատնտեսական աշխատանքներին, մասնակցելու և գյուղական կենցաղին հաղորդակցվելու լավագույն հնարավորություններ է ստեղծում:

3. Ագրոտուրիզմի կազմակերպումը մեծ մասշտաբի ներդրումներ չի պահանջում: Այստեղ, որպես հիմնական ներդրող, հանդես է գալիս գյուղական բնակչության համեմատաբար ապահոված խավը: Այստեղից հետևում է, որ գյուղական զբոսաշրջության զարգացումն կարևոր ազդակ է դառնում նաև գյուղատնտեսության զարգացման համար:

4. Ագրոտուրիզմի զարգացումը նպաստում է նաև գյուղական կյանքի աշխուժացմանը, գյուղում սոցիալական ենթակառուցվածքների և մշակույթի զարգացմանը:

Ագրոտուրիզմը կամ ինչպես արևմուտքում են նշում «կանաչ տուրիզմ»-ը, զբոսաշրջության մի ձև է, որը հնարավորություն է տալիս որոշ ժամանակահատված ապրել գյուղական կյանքով, ուղղակիորեն շփվել մայր բնության հետ, հնարավորինս մոտ լինել կենդանական և բուսական աշխարհին, հաղորդակցվել բնակչության ավանդույթներին ու սովորույթներին, մասնակցել գյուղատնտեսական աշխատանքներին: Իսկ եթե դրան գումարվում է նաև շրջակայքի պատմամշակութային հուշարձաններ այցելությունը և է կոլոգիապես մաքուր բնամթերքով սնվելու հնարավորությունը, ապա դա իսկապես լիակատար հանգիստ է և առողջության գրավական:

Ագրոտուրիզմի զարգացումն ինքնին առաջացնում է օրգանական առողջ սննդամթերքի պահանջարկ: Հետևաբար, իր արտադրած գյուղատնտեսական մթերքների իրացումը նույնպես գյուղական ընտանիքին կարող է բերել զգալի եկամուտ և ընդհանրապես նպաստել գյուղական համայնքների սոցիալ-մշակութային զարգացմանը:

Մի շարք զարգացած և տնտեսապես հզոր երկրների (Չեխիա, Ավստրիա, Գերմանիա, Շվեյցարիա, Իտալիա և այլն) փորձի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ագրոտուրիզմը դարձել է քաղաքային բնակչության հանգստի կազմակերպման նախընտրելի ձևերից մեկը: Ի դեպ, եթե ամռան ամիսներին գյուղական զբոսաշրջությանը հատկացվում է շուրջ 2 շաբաթ, ապա ձմռանը նախապատվությունը տրվում է պարբերական, բայց կարճատև ժամանցային հանգստին: Ագրոտուրիզմի մասնագիտացված հանգրվանները, որ-

պես կանոն, տեղաբաշխված են լեռնային գեղատեսիլ վայրերում, շրջապատում առկա են տարբեր գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքատարածություններ, անտառային տարածքներ և ալպյան մարգագետիններ: Տնտեսությունը փոքր չափերով զբաղվում է տարբեր անասնատեսակների բուծմամբ, և նպատակը ոչ միայն անասնապահական մթերքների ստացումն է, այլև զբոսաշրջիկների, հատկապես երեխաների հետաքրքրությունների բավարարումը:

Այսօր հայկական գործակալություններն առաջարկում են զբոսաշրջության տարբեր ձևեր, այդ թվում էկոզբոսաշրջություն և ագրոտուրիզմ: Զբոսաշրջության այս երկու ձևերն ունեն որոշակի ընդհանրություններ և հաճախ միաձուլվում են: Սրանք մեկը մյուսին լրացնում են: Մեր երկրի համար զբոսաշրջության այս ձևերը դեռևս նոր են, բայց վստահաբար կարելի է ասել, որ հեռանկարային են: Հավաստելու համար նշենք, որ Հայաստանի տեսարժան վայրերը՝ պատմամշակութային հուշարձանները և գեղատեսիլ լանդշաֆտները, հիմնականում գտնվում են գյուղական բնակավայրերում, և դրանց հարևանությամբ, ուստի զբոսաշրջիկների համար առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում: Բացի դրանից, Հայաստանի քաղաքային բնակչության ավագ և միջին սերնդի շուրջ 60 %-ի արմատները գյուղից են: Նրանց մեծ մասը որևէ ձևով ցանկանում են առնչվել արմատներին՝ այցելություն, այգեգործական ընկերությանը անդամակցություն և այլն:

Վերջին տարիներին ՀՀ կառավարությունը ձեռնարկել է մի շարք ծրագրեր, որոնք լուրջ նախադրյալներ են ստեղծում ընդհանրապես զբոսաշրջության և մասնավորապես ագրոտուրիզմի զարգացման համար: «Երևան-Գառնի-Գեղարդ», «Տաթև վանական համալիր», «Զերմուկ քաղաքի զարգացման» և այլ ծրագրերն այս տեսանկյունից

առանձնահատուկ են: Առավել մանրամասն ներկայացնենք ՀՀ մարզերում ագրոտուրիզմի զարգացման հնարավորությունները:

Ագրոտուրիզմի զարգացման առումով ՀՀ Կոտայքի մարզը ամենաբարենպաստ վարչական միավորներից մեկն է: Մայրաքաղաքի անմիջապես հարևանությամբ այդ մարզն աչքի է ընկնում բնական պայմանների ու պատմամշակութային հուշարձանների մեծ բազմազանությամբ: Մարզի համեմատաբար փոքր տարածքի վրա (մարզը զբաղեցնում է ընդամենը 2089 քառ. կմ տարածք), հանդիպում են և բարձր լեռնագագաթներ (Աժդահակ, Մեծ և Փոքր Հատիսներ, Արայի, Գութանասար), և խոր կիրճեր (Հրազդան և Ազատ գետերի), և լայնարձակ գետահովիտներ ու մեղմաթեք սարալանջեր (Կոտայքի և Եղվարդի): Բարձրությունը ծովի մակարդակից տատանվում է 945-3597 մ սահմաններում: Շատերն են նշել (Ռոքուել Քենտ և այլոք), որ Հայաստանը թանգարան է բաց երկնքի տակ: Եթե այդպես է, ապա Կոտայքի մարզը կարելի է համարել այդ թանգարանի արժեքավոր ցուցասրահներից մեկը: Հայտնաբերված բազմաթիվ դամբարանները, բերդ-շեները, կիկլոպյան ամրոցները և բնակատեղիները հուշում են, որ մ.թ.ա. 3-2 հազարամյակներում Կոտայքն արդեն բավականաչափ խիտ բնակչություն է ունեցել: Ասվածի ապացույցները Գեղամա լեռների հռչակավոր ժայռապատկերներն ու վիշապաքարերն են, իսկ հայտնաբերված վայրի հացահատիկը, խաղողի և պտուղների ծառերը ապացուցում են, որ տեղի բնակիչները մեզանից դեռևս հազարավոր տարիներ առաջ երկրագործ են եղել:

Ներկայումս Կոտայքի մարզում գրանցված են ավելի քան 3200 պատմամշակութային արժեքներ և հուշարձաններ, որոնցից Գառնիի տաճարը, Գեղարդի ժայռափոր եկեղեցին, Կեչառիսի վանքը ճարտա-

րապետության գլուխգործոցներ են: Պատմամշակութային կոթեղներ կան Ռոջաբերդում, Եղվարդում, Արամուսում, Պտղնիում, Բջնիում, Մեղրաձորում, Աբովյանում և այլուր:

Կոտայքի մարզն առողջարանային և զբոսաշրջության նշանավոր գոտի է: Հայտնի են Ծաղկաձորը, Արզնին, Աղվերանը, Հանքավանը, Բջնին, Արզականը, Բուժականը, Գառնին: Առողջարանային տուրիզմի այս կենտրոնների շրջապատում բուժիչ ցեխերի և հանքային ջրերի առկայությունը նպաստում է նաև ագրոտուրիզմի զարգացմանը: Ագրոտուրիզմի զարգացման գործում կարևոր դեր ունի հայկական ավանդական խոհանոցը: Այսօր յուրաքանչյուր հայ ընտանիք կարող է ազգային խոհանոցի ճաշատեսակներ ու աղցաններ մատուցել և նրանց մասնակից դարձնել ավանդական բաղադրատոմսերով ուտեստների պատրաստմանը: Սա, զուգակցվելով հայկական ավանդական հյուրասիրության և հյուրընկալության հետ, անշնչելի տպավորություններ և նորից այցելելու ցանկություն է առաջացնում: Այդպիսի փորձեր արվել են Սուլակ, Քաղսի Արզնի, Քարաշամբ գյուղերում: Մարզն ապահոված է կապի միջոցներով, ունի բավականին զարգացած տրանսպորտային ենթակառուցվածք, որը նույնպես խթան է հանդիսանում ագրո-տուրիզմի զարգացմանը:

Ագրոտուրիզմի զարգացման լավագույն պայմաններ ունի ՀՀ Վայոց ձորի մարզը Արփի գետի գեղատեսիլ հովիտը, անդնդախոր կիրճերը, հայկական ճարտարապետության այնպիսի գլուխգործոցներ, ինչպիսիք են Նորավանքի, Գլաձորի, Գնդեվանքի, Արենիի եկեղեցիներն ու մատուռները: Մարզում առանձնահատուկ կարևորություն ունի Ջերմուկ քաղաքն իր բուժիչ հանքային ջրով և առողջարաններով, ջրվեժով և անկրկնելի բնությամբ, Չիվայի և Ելփինի հին

բնակատեղիները: Հայտնի է Արենի սորտի խաղողը և դրանից ստացվող համանուն գինին, ծիրանը, դեղձը, ընկույզը, փշատը, պանիրն ու մեղրը: Վայոց ձորի հատկապես Երևան-Գորիս մայրուղու հարևանությամբ գտնվող Մալիշկա, Արփի, Արենի, Զիվա, Ելփին համայնքներում կան գեղեցիկ ու հարմարավետ առանձնատներ, որտեղ, համապատասխան կենցաղային պայմանների առկայության պարագայում, զբոսաշրջիկները կցանկանան անցկացնել իրենց հանգիստը:

Ագրոտուրիզմի զարգացման նկատմամբ զգալի տեղաշարժեր կան Արագածոտնի Սյունիքի, Լոռու, Տավուշի մարզերում: Հատկանշական է սփյուռքահայ զբոսաշրջիկների շրջանում հայտնի Երևան-Վայոց ձոր-Սյունիք-Արցախ երթուղին, որը նպաստում է գյուղական տարածքներում ծառայությունների զարգացմանը և առևտրի աշխուժացմանը:

ՀՀ կառավարությունը ագրոտուրիզմը դասել է գյուղատնտեսության զարգացման ուղղությունների շարքում, որտեղ կարևորվում է միջազգային փորձի ուսումնասիրությունը, անհրաժեշտ ենթակառուցվածքների զարգացումը և ագրոտուրիզմի կառավարման արդիական համակարգի ներդրումը:

Վերջին տարիներին իրականացվում են շոշափելի աշխատանքներ: Այսպես, պատմական հուշարձանների մոտ տեղակայվում են բազմալեզու տեղեկատվական վահանակներ, որը, մեծ աջակցություն է զբոսաշրջությանը: Աստիճանաբար վերանորոգվում են հուշարձաններին մոտեցող ճանապարհները, բարեկարգվում հուշարձանները և դրանց շրջակայքը, տեղադրվում են, սանհանգույցներ հանգստի տաղավարներ, հուշանվերների վաճառքի կետեր:

Այսպիսով, Հայաստանի Հանրապետությունը ունի զբոսաշրջության, այդ թվում ագրոտուրիզմի զարգացման համար անհրաժեշտ ներուժ և համապատասխան ներդրումների դեպքում հնարավոր է ստեղծել ռեկրեացիոն արդյունաբերության և միջազգային զբոսաշրջության բարձր զարգացած համակարգ, որը խթան կհանդիսանա Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը:

Հարցեր ինքնաստուգման համար

1. Բնութագրել ագրոտուրիզմի տեղը զբոսաշրջության համակարգում:
2. Որո՞նք են ագրոտուրիզմի զարգացման հնարավորությունները ՀՀ-ում:

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

Հավելված 1

Հայաստանի Հանրապետության լանդշաֆտային գոտիական
կառուցվածքը

Միջինարաքայան տիպ		Փոքր կովկասյան տիպ	
Լանդշաֆտային գոտիներ	Տարածման վերին սահմանը (բ.ծ.մ),մ	Լանդշաֆտային գոտիներ	Տարածման վերին սահմանը (բ.ծ.մ),մ
Անապատա- կիսաանապատային	մինչև 1250 (1300)	Մերձարևադարձային չոր տափաստանային	մինչև 700-800
Չոր տափաստանային	մինչև 1600 (1700)	Չոր նոսր անտառային	մինչև 1000-1100
Տափաստանային	մինչև 2300- 2400	Անտառա - տափաստանային	800-2000 (գոգավորությունների հատակին)
Անտառային	1800-ից մինչև 2300	Ալպյան մարգագետնային	2000 (2200)-ից բարձր
Ալպյան մարգագետնային	մինչև 3700		
Մերձծյունային	3700-ից բարձր		

Հավելված 2

Հայաստանում տարեկան միջին և էքստրեմալ
ջերմաստիճանների, անսառնամանիք ժամանակվա տևողության ու
ջերմաստիճանների գումարի տարածական տեղաբաշխումը

Կայանները	Բարձրությունը ծովի մակ.-ից /մ/	Տարեկան միջին ջերմաստիճանը, °C	10 ⁰ -ի անցման ժամկետը			Ջերմաստի- ճանների գումարը		վեգետացիոն ժամանակաշրջան	բացար - ձակ ջերմաս- տիճանը	
			գարնանը	աշնանը	Տևողությունը	5 ⁰ -ից բարձր	10 ⁰ -ից բարձր		նվազագույն	առավելագույն
Հյուսիս-արևելք և Լոռի-Փամբակ										
Ղեբեղաշեն	453	11.7	11.04	29.10	200	4111	3711	220	-25	40
Իջևան	732	10.6	18.04	23.10	187	3686	3236	200	-23	37
Վանաձոր	1350	7.4	1.05	10.10	161	2807	2417	174	-32	36
Ստեփա- նավան	1397	6.6	6.4	9.10	155	2582	2214	149	-34	35
Տաշիր	1507	5.8	13.05	3.10	142	2376	1956	132	-36	34
Սպիտակ	1552	7.1	3.05	11.10	160	2791	2430	167	-32	35
Ճամբարակ	1861	4.8	25.05	23.09	120	2075	1546	131	-34	31
Ներքին չոր շրջաններ										
Մեղրի	627	13.8	25.03	7.11	226	4865	4479	253	-22	41

Կապան	705	11.5	11.04	30.10	201	4036	3641	214	-27	38
Արտաշատ	829	11.1	4.04	28.10	206	4242	3925	196	-32	41
Արմավիր	861	11.3	6.04	28.10	204	4341	3902	201	-33	41
Երևան, ագրո	942	11.4	7.04	30.10	205	4353	4040	224	-31	42
Արենի	1009	11.8	8.04	21.11	206	4414	4082	218	-29	41
Եղեգնաձոր	1267	10.8	13.04	29.10	198	4090	3756	219	-30	40
Եղվարդ	1317	9.1	20.04	22.10	184	3643	3330	202	-34	38
Գյումրի	1556	5.8	4.05	8.10	156	2997	2670	168	-41	36
Սիսիան	1580	6.6	7.05	8.10	153	2652	2281	147	-37	34
Թալին	1582	7.9	29.04	16.10	169	3197	2847	186	-32	36
Արթիկ	1750	5.8	10.05	8.10	150	2662	2267	165	-30	34
Ֆանտան	1798	6.0	10.05	11.10	153	2663	2229	183	-32	34
Ապարան	1391	4.3	18.05	28.09	132	2336	1917	134	-41	32
Սևան	1936	4.0	27.05	1.10	126	2210	1759	131	-37	32
Մարտունի	1995	5.6	19.05	7.10	140	2262	1938	145	-31	32
Պաղակն	2004	1.8	8.06	16.09	99	1809	1294	89	-46	31
Նշխարք (Յանդ)	2334	2.7	15.06	18.09	94	1763	1270	117	-37	30
Արագած Բ/Լ	3229	-2.7	29.07	3.08	4	671	40	66	-39	21

Հավելված 3

Հայաստանի տարածքում մթնոլորտային տեղումների և օդի
հարաբերական խոնավության միջին մեծությունների տարածական
տեղաբաշխումը

Կայաններ	Տեղումների գումարը			Ձյունածածկի միջին բարձրությունը /սմ/			Ձյունածածկի տևողությունը /օր/	Օդի հարաբերական խոնավութ. /%/	Խոնավ. պակաս որոշը /մբ/
	տարի	4-9	11-3	միջին	առափելագուն	դիվիզիոն			
Հյուսիս-արևելք և Լոռի-Փամբակ									
Բագրատաշեն	444	333	111					72	5.2
Իջևան	563	434	129	10	28	1	38	73	4.6
Վանաձոր	586	458	128	17	38	3	72	71	4.0
Ստեփանավան	683	542	141	19	53	4	73	73	3.5
Տաշիր	713	556 ,	157	17	37	2	72	75	3.5
Սպիտակ	439	342	97	12	56	2	63	69	4.4
Ճամբարակ	557	421	136	16	37	5	102	74	2.9
Ներքին չոր շրջաններ									
Մեղրի	259	160	99	5	27	0	21	61	9.1

Կապան	544	373	171	10	32	2	34	71	6.1
Արտաշատ	235	140	95	10	44	0	39	65	7.7
Արմավիր	244	151	93	10	42	0	45	60	8.8
Երևան, ագրո	316	186	130	12	46	0	44	60	8.7
Եղվարդ	407	231	176	28	68	0	74	62	7.0
Արենի	357	211	146	14	-	-	40	56	9.8
Եղեգնաձոր	398	227	171	18	-	-	50	58	8.8
Սիսիան	365	252	113	12	34	3	73	68	4.6
Գյումրի	477	358	119	26	61	4	96	70	4.7
Թալին	435	297	138	24	64	2	82	59	6.6
Արթիկ	516	381	135	22	51	5	95	66	4.8
Ֆանտան	640	391	249	50	79	13	124	66	4.6
Ապարան	651	441	210	56	92	10	125	69	4.0
Սևան	556	407	149	36	83	3	136	74	3.2
Մազրա	390	281	109	21	35	7	109	69	3.7
Մարտունի	457	322	135	26	75	2	98	67	3.8
Նշխարք (Յանդ)	488	345	143	64	102	33	160	72	2.9
Պաղակն	574	432	142	53	81	17	138	74	2.8
Արագած բ/լ	1065	626	439	166	235	66	252	73	1.8

Բնական հողերի գոտիները և տիպերը¹

Գոտիները	Մարզերը	Հողերի տիպերը	Տարածքը		Բարձրություն ը ծ.մ. /մ/
			հազ. հա	%	
Կիսաանապատային	Արագածոտն, Արարատ, Արմավիր, Կոտայք, Երևան	Կիսաանապատային գորշ,	152	5.8	850-1250
		ոռոգելի մարգագետնային գորշ,	53	2.0	
		պալեոհիդրոմորֆ, կապակցված սղկալիացած աղուտ-ալկալի	2	0.1	
			29	1.1	
		Ընդամենը	236	9.0	
Չոր տափաստանային	Արարատ, Արագածոտն, Կոտայք, Սյունիք, Վայոց Ձոր	շագանակագույն	242	9.2	1250-1900
Տափաստանային	Արագածոտն, Արարատ, Գեղարքունիք Լոռի, Կոտայք, Սյունիք, Վայոց Ձոր, Շիրակ	սևահողային մարգագետնա- սևահողային, գետահովտա- դարավանդային, հողագրունտներ	718	7.4	1300-2450
			13	0.5	
			48	1.8	
			18	0.7	
		Ընդամենը	797	0.4	
Անտառային	Արարատ, Արագածոտն, Գեղարքունիք Լոռի, Կոտայք, Սյունիք, Տավուշ	անտառային գորշ	133	5.2	500-2400
		ճմակաբոնատային դարչնագույն	15	0.6	
			564	21.6	
		Ընդամենը	712	27.4	

Լեռնամարգագետնային	Արարատ, Արագածոտն, Գեղարքունիք Լոռի, Կոտայք, Սյունիք, Վայոց Ձոր, Տավուշ	Լեռնամարգագետնային, մարգագետնատափաստանային	346	13.2	2200-4000
		Ընդամենը	283	10.8	
		Ընդամենը	629	4.0	
		Ընդամենը	2616	100	

Հավելված 5

Խոշոր գետերի հիմնական ջրաբանական ցուցանիշները

Գետերի անվանումը	Երկարությունը, կմ	Միջին թեքությունը, %	Ջրհավաքավազանի մակերեսը, կմ ²	Միջին տարեկան ելքը, մ ³ /վրկ	Միջին տարեկան հոսքը, մլրդ.մ ³
Ախուրյան	186	5.7	2784	7.35	0.23
Դեբեդ	154	11.0	3790	33.6	1.06
Հրազդան	141	7.6	2560	26.0	0.82
Որոտան	111	21.0	2030	19.0	0.6
Արփա	92	24.0	2080	14.0	0.44
Քասախ	89	29.0	1480	3.38	0.11
Փամբակ	84	13.0	1370	10.6	0.33
Աղստև	81	31.0	1730	10.2	0.32
Չորագետ	67	22.0	1460	15.6	0.49
Գետիկ	58	29.0	586	3.53	0.11
Վեդի	58	33.0	633	1.84	0.06
Արգիճի	51	12.0	384	5.49	0.17
Գավառագետ	50	25.0	480	3.44	0.11
Մասրիկ	45	22.0	685	3.24	0.1
Ողջի	43	68.0	788	11.0	0.35
Ազատ	40	31.0	572	4.88	0.15
Մեղրի	36	63.0	336	2.89	0.09

Հավելված 6

Լճերի ջրաբանական ցուցանիշները

	Գտնվելու վայրը	Բարձրությունը ծովի մակարդակից մ	Ծավալը	Հայելու մակերեսը, կմ ²
Սևանա (2015)	Գեղարքունիք	1899	36.3 կմ ³	1263.5
Սև	Սյունիք	2666	9մլն.մ ³	2.0
Ակնա	Կոտայք	3032	3.91 մլն.մ ³	0.8
Քարի	Արագածոտն	3190	357հազ. մ ³	0.3
Այդր	Արմավիր	860	310հազ. մ ³	0.03
Կապուտան	Սյունիք	3286	40.2հազ. մ ³	0.1
Արփի	Շիրակ	2020	100մլն.մ ³	22
Պարզ	Տավուշ	1334	0,08մլն.մ ³	0,03

Հավելված 7

Հայաստանի Հանրապետության բուսական գոտիների բնութագիրը

Բուսական գոտին	Բարձրությանը ծ.մ. /մ/	Բնորոշ բուսական համակեցությունները	Բնորոշ տեսակները
Անապատա-կիսաանապատային	500-1200/1400/	հալոֆիլ, գիպսոֆիլ և պսամոֆիլ. Օշինդրային, օշինդրա-էֆեմերային, օշինդրա-հացազգային, օշինդրա-օշանային և օշանային	Օշան գորշ, Օ. հավամրգանման, գեղածնկիկ մատիտեղանման, օշինդր բուրավետ, լերդախոտ ալեհեր, ավելա-

			բույս տարած
Տափաստանային	1200-2200 (2400)	Փետրախոտա-շյուղախոտային, ցորնակա-շյուղախոտա-բարակոտնուկային, ցորնուկա-շյուղախոտային, կծմախոտային, սեզային, տարախոտա-ցորնուկային թփուտային, տրագանտային	փետրախոտ թիրսի, փ.Լեսսինգի, փ. գեղեցկատես, շյուղախոտ, կծմախոտ սովորական
Անտառային	600-2200 (2500)	Լայնատերև սաղարթավոր անտառներ՝ հաճարենու, կաղնու և բոխու: Արիդային նոսրանտառներ՝ ասեղնատերև (գիհուտների) և սաղարթավոր (պիստակենի, փռչնի, թխկի, տանձենի, նշենի և այլն) տեսակներով: Տարախոտա-հացազգային, նեղատերև փետրախոտով, ցորնուկներով, թիթեռնածաղիկավորների տարախոտով, հացազգիներով, բոշխերով,	հաճարենի արևելյան, կաղնի խոշորաբաժակ, կ. վրացական, բոխի սովորական, բոխի արևելյան, հացենի բարձր, սոճի, սոսի արևելյան, կենի հատապտղային
Մերձալպյան	2200-2800	Զոր հացազգա-տարախոտային (ցորնուկային, շյուղախոտային, ցորնուկաբարակոտնուկային, վարսակային, ոսկեվարսակային, եղեգնախոտային) շյուղախոտային, խոնավ հացազգա-թիթեռնածաղկավորային, լայնատերև տարախոտային, թփուտային և բարձրախոտային	գարի մանուշակային, դաշտավլուկ ալպիական, շյուղախոտ հսկայական, դաշտավլուկ երկարատերև, գիվան հայկական, դարունաճ երկարատերև
Ալպյան	2800-4000	Հացազգա-տարախոտային՝ ցորնուկների, շյուղախոտների, բարակոտնուկների, ալպյան դաշտավլուկի, մանուշակագույն դաշտավլուկի, տարախոտային մարգագետիններ	Ջանգակածաղիկ եռատամ, Խատուտիկ Ստեննի, շյուղախոտեր, կծմախոտ և այլն

Հայաստանի տարածքի բուսական գոտիների բնութագիրը

	Լանդշաֆտային գոտիները	Կերահանդակների բուսական համակեցությունները	Օգտագործման ձևերը և ժամկետները
1	Կիսաանապատային	Օշինդրային, օշինդրա-էֆեմերային, օշինդրա-հացազգային, օշինդրա-օշանային և օշանային	Օգտագործվում է գարնանը, աշնանը և ձմռանը՝ հիմնականում խոտհունձի և մանր եղջերավոր անասունների արածեցման համար
2	Տափաստանային	Փետրախոտա-շյուղախոտային, ցորնուկա-շյուղախոտա-բարակոտնուկային, ցորնուկա-շյուղախոտային, կծմախոտային, սեգային, տարախոտա-ցորնուկային թփուտային, տրազանտային	Օգտագործվում է գարնանը, ամռանը և աշնանը անասունների արածեցման և խոտհունձի համար
3	Մարգագետնային	Տարախոտա-հացազգային, փետրախոտային, ցորնուկային, թիթեռնածաղկավոր-տարախոտային, հացազգա-բոշխային	Օգտագործվում է խոտհունձի և անասունների գարնանային, ամառային և աշնանային արածեցման համար
4	Անտառ-մարգագետնային	Թիթեռնածաղկավոր-հացազգային, տարախոտային, բոշխային և թփուտային	Օգտագործվում է խոտհունձի և անասունների գարնանային, ամառային և աշնանային արածեցման համար
5	Մերձալպյան	Չոր հացազգա-տարախոտային, խայտաբղետա-շյուղախոտային, խոնավ հացահատիկա-թիթեռնածաղկավորային, տարախոտային, թփուտային և բարձրախոտային	Օգտագործվում է խոտհունձի և անասունների ամառային արածեցման համար
6	Ալպյան	Հացազգա-տարախոտային, տարախոտային	Օգտագործվում է միայն ամռանը մանր եղջերավոր անասունների արածեցման համար: Օգտագործման

			Ժամկետը՝ 80- 100 օր:
--	--	--	----------------------

Հավելված 9

Հայաստանի Հանրապետության հողային ֆոնդը՝ ըստ կատեգորիաների և հողատեսքերի 01.07.2014թ. (հազար հա)

Կատեգորիաներ	Ընդամենը	Գյուղատնտեսական հողատեսքեր					Այլ հողեր
		ընդամենը	վարելա- հող	բազմ. տնկ.	խոտ- հարք	արոտ	
Գյուղատնտեսական նշանակության հողեր	2052.4 2049.4	2052.4	448.4	33.4	121.6	1056.3	392.7
Բնակավայրերի հողեր	151.8						
Արդյունաբերության, ընդերք օգտագործման և այլ արտադրական նշանավոր հողեր	36.4						
Բնապահպան, առողջարարական, հանգստավայրերի, մարզական և պատմա- մշակութային հողեր	331.7						
Էներգետիկայի, կապի, տրանսպորտի, կոմունալ ենթակառուցվածքների հողերը	126						
Անտառային ֆոնդի հողեր	334.3						
Ջրային ֆոնդի հողեր	25.9						
Պահուստային ֆոնդի հողեր	0.6						

Ընդամենը հողային տարածք	2974.3
-------------------------	--------

Հավելված 10

Հայաստանի Հանրապետության ոռոգվող հողերի, հողային ֆոնդի առկայության և բաշխման (հողատեսքերի և գործառնական նշանակության) առ 01.07.2013թ.*

Նպատակային Նշանակություն	Գործառնական նշանակություն, հողատեսք	Ընդամենը ոռոգվող հողեր հա
1. Գյուղատնտեսական	վարելահող	120230.4
	բազմամյա տնկարկներ, ընդամենը	32493.0
	այդ թվում՝ պտղատու այգի	18535.9
	խաղողի այգի	13957.1
	այլ	
	խոտհարք	1499.2
	արոտ	
	այլ հողատեսքեր	
	Ընդամենը	186716
2. Բնակավայրերի	բնակելի կառուցապատման	52901.8
	այդ թվում տնամերձ հողեր	50986.5
	այգեգործական (ամառանոցային)	1894.1
	ընդհանուր օգտագործման	
	այլ հողեր	144.5
	Ընդամենը	105926.9
3. Արդյունաբ., ընդերք օգտ., և այլ արտ. նշանակության		53046.2
4. Էներգետիկայի, տրանսպ., կապի, կոմունալ ենթակառուցվածքների		

* Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանն առնընթեր անշարժ գույքի կադաստրի պետական կոմիտեի 2002թ. հուլիսի 1-ի թիվ 473-Ն հրաման

5. Հատուկ պահպանվող տարածքների		
6. Հատուկ նշանակության		410.2
7. Անտառային	անտառ	
	թփուտ	15.1
	վարելահող	
	խոտհարք	
	արոտ	
	այլ հողեր	
	Ընդամենը	425.3
8. Զբային		
9. Պահուստային		
Ընդամենը ոռոգվող հողեր		207694.0

Հավելված 11

Արհեստական ջրամբարների ջրաբանական ցուցանիշները

	Զրավագանը	Բարձրությունը ծովի մակարդակից, մ	Ծավալը, մլն.մ ³	Հայելու մակերեսը, հա
Ախուրյան	Ախուրյան	1600	525.0	4180
Սպանդարյան	Որոտան	2030	257.0	1025
Տոլորս	Որոտան	1650	96.0	480
Ապարան	Քասախ	1820	91.0	735
Ազատ	Ազատ	975	70.0	285
Ջողազ	Աղստև	650	45.0	230
Հեր-Հեր	Արփա	1720	26.0	115
Կեչուտ	Եղեգիս	1730	25.0	135
Կառնուտ	Ախուրյան	1701	24.7	234
Գեղի	Ողջի	1402	15.0	35
Շամբ	Որոտան	1350	13.6	112
Հախում	Հախում	670	12.0	83

Մանթաշ	Մանթաշ	2550	8.2	76.4
Թավշուտ	Ծաղկաշեն	2025	6.0	60
Սևաբերդ	Գետառ	2070	6.0	45
Ախպարա	Հրազդան	1780	5.6	170
Հալավար	Հալավար	2030	5.5	38
Մեծավան	Մեծավան	1610	5.4	330
Տավուշ	Տավուշ	905	5.3	40
Արփի	Ախուրյան	2025	5.0	450
Վարդաքար	Կարկաչան	1600	5.0	86
Սառնաղբյուր	Ճլկան	1000	4.9	56
Երևանյան	Հրազդան	908	4.8	95
Ակնալիճ	-	3032	3.9	53
ՂավիթԲեկ	Ողջի	1130	2.5	14
Արծվաշեն	-	1381	2.0	26
Գեղարդալիճ	Ազատ- Գեղարդ	1880	1.5	25
Քարահունջ	Քարահունջ	1270	1.3	18.3
Ծիլքար	-	2190	1.2	26
Հացաշեն	-	1580	1.1	37
Կաքավաձոր	-	1652	1.0	14
Ներքին Սասնաշեն	Սասնաշեն	1770	1.1	78
Վարդավառ	-	920	0.15	8.5
Կապս	Ախուրյան	1730	60.0	280
Անգեղակոթ	Որոտան	1840	3.4	54
Այգեձոր	Խնձորուտ	860	4.0	27
Խնձորուտ	Խնձորուտ	940	-	70

Քուլագրի (Ծիլի ծով)	Խնձորուտ	1050	4.0	-
------------------------	----------	------	-----	---

Հավելված 12

Մշտական բնակչության թվաքանակը

	2012թ.	2013թ.	2014թ.	2015թ.
	Ամբողջ բնակչությունը			
Հայաստանի Հանրապետություն	3021.4	3026.9	3017.1	3010.6
Ք.Երևան	1 061.0	1 066.3	1068.3	1071.5
Արագածոտն	133.0	133.0	132.3	131.3
Արարատ	260.7	261.4	260.8	260.1
Արմավիր	266.2	267.1	267.2	267.0
Գեղարքունիք	235.4	235.6	234.1	233.0
Լոռի	235.6	234.7	230.8	228.0
Կոտայք	254.6	255.3	255.0	255.0
Շիրակ	252.1	251.3	248.3	246.4
Սյունիք	141.8	141.7	141.0	140.2
Վայոց ձոր	52.4	52.2	51.7	51.4
Տավուշ	128.6	128.3	127.6	126.7

Բնակչության բնական շարժի հիմնական ցուցանիշները

+

	Բնակչության բնական շարժի հիմնական ցուցանիշները				Ծնվածների թվաքանակը				Մահվան դեպքերի քանակը				Արդ բնունման ¹ տարեկան				Բնական աճը			
	2012	2014	2015		2010	2011	2012	2014	2010	2011	2012	2014	2010	2011	2012	2014	2010	2011	2012	2014
Հայաստանի Հանրապետություն	3 021.4	3 017.1	3 010.6		43340	42480	41790	43031	27921	27983	27599	27714	512	507	458	376	16904	15377	14 881	15317
Ք. Էրեվան	1 081.0	1 068.3	1 071.5		15704	15812	15408	16139	9 147	9 185	9 032	9327	112	118	119	99	6 444	6519	6 580	6812
Արագածոտն	133.0	132.3	131.3		1 988	1 907	1 945	1 931	1 235	1 255	1 269	1 172	22	34	23	15	921	733	638	759
Արարատ	260.7	260.8	260.1		3 701	3 759	3 670	3 764	2 275	2 280	2 193	2 252	46	41	52	39	1 881	1 441	1 568	1512
Արմավիր	268.2	267.2	267.0		3 954	3 730	3 621	3 615	2 293	2 282	2 316	2 341	44	45	40	26	1 758	1 672	1 414	1274
Գեղարքունիք	235.4	234.1	233.0		3 280	3 189	3 178	3 078	1 926	1 934	1 927	1 817	58	43	30	39	1 532	1 326	1 262	1261
Լոռի	235.6	230.8	228.0		3 391	3 339	3 169	3 359	2 921	2 910	2 814	2 746	59	48	39	32	773	481	525	613
Կոտայք	254.6	255.0	255.0		3 849	3 843	3 834	3 779	2 204	2 247	2 253	2 285	38	51	43	36	1 749	1 602	1 390	1514
Շիրակ	252.1	248.3	246.4		3 729	3 573	3 531	3 726	2 810	2 797	2 890	2 699	77	87	64	54	1 058	932	883	1027
Սյունիք	141.8	141.0	140.2		1 593	1 551	1 479	1 503	1 276	1 285	1 284	1 263	26	28	28	21	445	308	267	240
Վայոց ձոր	52.4	51.7	51.4		651	630	655	636	492	484	499	492	13	4	0	6	201	187	131	144
Տավուշ	128.6	127.6	126.7		1 520	1 547	1 502	1 501	1 342	1 344	1 322	1 340	17	12	14	9	344	176	225	161

8

Աշտական բնակչությունն ըստ տարիքային խմբերի

	Հազ.մարդ			Բնակչության ընդհանուր թվաքանակը, %		
	2012	2013	2015	2012	2013	2015
Ամբողջ բնակչությունը	3 021.4	3026.9	3010.6	100	100	100
Այդ թվում՝ ըստ տարիքի 582.6						
0-14	567.9	570.7	582.6	18.8	18.9	19.4
15-64	2 136.4	2 136.7	2104.6	70.7	70.6	69.9
65 և բարձր	317.1	319.5	323.1	10.5	10.5	10.7
Բնակչության ընդհանուր թվաքանակից ըստ տարիքի.						
Մինչ աշխատունակ տարիքից զածր	609.1	609.8	616.8	20.2	20.1	20.5
Աշխատունակ տարիքի	2 050.2	2 051.5	2015.1	67.9	67.8	66.9
Աշխատունակ տարիքից բարձր	362.1	365.6	378.7	11.9	12.1	12.6

ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2015թ. Հավելված 15

	Տարածքը, կմ ²	Մարզ-կենտրոնը	Բնակչության խտությունը, մարդ/կմ ²	Մարզի կենտրոնի հեռավորությունը, կմ	Քաղաքային համայնքների թիվը	Գյուղական համայնքների թիվը
Զ. Երեվան	223	-	4782	-	12	-
Արագածոտն	2756	ք. Աշտարակ	48	19	3	111
Արարատ	2090	ք. Արտաշատ	125	30	4	93
Արմավիր	1242	ք. Արմավիր	215	44	3	94
Գեղարքունիք	5 349	ք. Գավառ	44	92	5	87
Լոռի	3799	ք. Վանաձոր	62	115	8	105
Կոտայք	2086	ք. Հրազդան	122	50	7	60
Շիրակ	2680	ք. Գյումրի	94	118	3	116
Սյունիք	4506	ք. Կապան	31	301	7	102
ՎԱՅՈՑ ձոր	2308	ք. Եղեգնաձոր	23	123	3	41
Տավուշ	2704	ք. Իջևան	47	132	5	57

Քաղաքային բնակավայրերի դասակարգումն ըստ
բնակչության թվաքանակի (2015թ)

Բնակավայրերի խումբը (հազար մարդ)	Բնակավայրերի թիվը	Բնակչությունը	
		հազար մարդ	%
մինչև 2	4	3.8	0.21
2-5	4	38.2	0.93
5-10	14	92.6	4.85
10-20	12	177.6	9.3
20-50	12	350.0	18.3
50-100	1	85.7	4.47
100-200	1	119.9	6.33
1 մլն և ավել	1	1068.3	55.61

Քաղաքները

Քաղաքի անվանումը	Քաղաքի կարգավիճակ ստանալու	Հեռավորությունը մինչև	Մշտական բնակչության թվաքանակը, հազ. մարդ			
			2012	2013	2014	2015
Երևան	մ.թ.ա 782թ.	-	1	1066.3	1068.3	1071.5
Աբովյան	1963	18	43.5	43.9	44.0	44.3
Ագարակ	1995	385	4.4	4.5	4.4	4.4
Արմավիր	1947	44	29.4	29.4	29.3	29.1
Այավերդի	1938	162	13.3	13.3	13.2	13.1
Ախթալա	1995	186	2.1	2.1	2.1	2.0
Ապարան	1995	60	6.5	6.5	6.4	6.4
Աշտարակ	1963	19	18.8	18.8	18.7	18.5
Արարատ	1962	47	20.2	20.3	20.3	20.4
Արթիկ	1945	100	19.5	19.5	19.1	19.0
Արտաշատ	1961	30	22.3	22.3	22.0	21.5
Այրում	2006	205	2.1	2.1	2.1	2.0
Բերդ	1995	186	8.0	7.9	7.9	7.8
Բյուրեղական	1995	24	9.5	9.5	9.5	9.5
Գավառ	1938	92	20.8	20.6	20.3	20.0
Գյումրի	1840	118	122.0	121.3	119.9	119.0
Գորիս	1924	236	20.6	20.6	20.5	20.4
Դաստակերտ	1995	226	0.3	0.3	0.3	0.3
Դիլիջան	1951	96	17.7	17.7	17.7	17.7
Եղեգնաձոր	1995	123	8.0	7.9	7.9	7.8
Եղվարդ	1995	18	11.7	11.8	11.8	11.8
Իջևան	1961	132	21.1	21.1	21.0	20.9
Թալին	1995	65	5.3	5.3	5.2	5.0
Թումանյան	1995	148	1.7	1.7	1.6	1.6
Ծաղկաձոր	1984	55	1.3	1.3	1.2	1.2
Շամլուղ	1995	196	0.7	0.7	0.7	0.7
Ճամբարակ	1995	119	5.8	5.8	5.8	5.8

Կապան	1938	301	43.2	43.2	43.0	42.8
Մարալիկ	1995	90	5.4	5.5	5.5	5.5
Մարտունի	1995	130	12.9	12.9	12.7	12.5
Մասիս	1995	14	20.3	20.4	20.5	20.5
Մեծամոր	1995	38	9.2	9.2	9.2	9.1
Մեղրի	1984	373	4.6	4.6	4.5	4.5
Նոյեմբերյան	1995	185	5.3	5.3	5.2	5.1
ՆորՀաճն	1991	30	9.3	9.3	9.4	9.4
Հրազդան	1959	50	41.9	42.0	41.8	41.7
Զարենցավան	1983	36	20.4	20.4	20.5	20.6
Ջերմուկ	1961	175	4.6	4.6	4.5	4.5
Սիսիան	1974	206	14.9	14.9	14.9	14.9
Սպիտակ	1960	95	12.9	12.9	12.9	13.0
Ստեփանավ	1938	139	13.1	13.1	13.0	12.9
Սևան	1961	66	19.3	19.3	19.3	19.3
Տաշիր	1983	156	7.8	7.7	7.7	7.6
Քաջարան	1958	327	7.2	7.2	7.1	7.1
Վայք	1995	132	5.9	5.9	5.8	5.8
Վաղարշա- պատ	1924 (մ.թ.ա 685)	20	46.6	46.7	46.8	46.8
Վանաձոր	1924	115	86.2	85.7	84.3	83.4
Վարդենիս	1995	168	12.7	12.7	12.7	12.6
Վեդի	1995	48	11.4	11.5	11.6	11.6

Գյուղական բնակավայրերի դասակարգումն, ըստ բնակչության բնակարանային (2015թ.)

Գյուղական բնակավայրերն ըստ բնակչության բնակարանային	Ըստ մարզերի										Ընդամենը
	Արագածոտն	Արարատ	Արմավիր	Գեղարքունիք	Լոռի	Կոտայք	Շիրակ	Սյունիք	Վայոց ձոր	Տավուշ	
Ամենափոքր բնակավայրեր	3	1	-	3	4	1	5	11	7	5	40
մինչև 100 բնակիչ ունեցող	4	-	-	3	10	1	9	35	3	-	65
101-200 բնակիչ ունեցող	14	1	3	11	13	1	13	22	4	1	83
201-500 բնակիչ ունեցող	21	4	2	13	32	6	24	30	14	12	158
501-1000 բնակիչ ունեցող	36	14	6	19	19	13	30	15	8	15	175
1001-3000 բնակիչ ունեցող	29	57	62	22	37	28	41	14	15	23	328
3001-5000 բնակիչ ունեցող	8	12	18	10	4	5	4	-	-	6	67
5001-10000 բնակիչ ունեցող	2	6	4	12	3	7	2	-	1	-	37
Ընդամենը	117	95	95	93	122	62	128	127	52	62	953

ՀՀ մշտական բնակչություն չունեցող գյուղական բնակավայրերը

	Մարզը	Համայնքը	Բնակավայրը
1	Արագածոտն	Արտաշավան	Լուսաղբյուր
			Նիգատուն
2	Ավան	Ավան	Խնուսիկ
3	Արարատ	Բարձրաշեն	Կաքավաբերդ
	Գեղարքունիք	Այգուտ	Ճապկուտ
		Գեղիովիտ	Նշխարք
		Կուտական	Ջառիվեր
4	Լոռի	Արջուտ	Արջուտ կայարան
		Հալավար	Գյուլլուդարա
			Քիլիսա
		Փամբակ	Փամբակ կայարան
5	Կոտայք	Մեղրաձոր	Գոռգոչ
6	Շիրակ	Ալվար	Արավետ
		Ջարիշատ	Երիզակ
		Ծաղկուտ	Լորասար
		Հացիկ	Հացիկավան
		Ղարիբջանյան	Ախուրյան կայարան
7	Սյունիք	Գեղի	Գեղավանք
			Կարդ
			Կիցք
			Վերին Գեղավանք
			Քարուտ
		Լեռնաձոր	Ներքին Գիրաթաղ
			Վերին Գիրաթաղ
		Նոր Աստղաբերդ	Ոչեթի
		Շուռնուխ	Աղբուլաղ
			Վանանդ
			Չորակ

8	Վայոց ձոր	Արենի	Ամաղու
		Գոմք	Ախտա
		Ջառիթափ	Հորադիս
		Հերմոն	Արատես
			Կալասար
		Սարավան	Ուղեծոր
		Վարդահովիտ	Գետիկ վանք
9	Տավուշ	Ազատամուտ	Բարխուդարլու
		Խաչարձան	Գեղատափ
		Ոսկեպար	Ասկիպատ

Հավելված 20

Արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը¹¹¹²

	2010	2011	2012	2013	2014
Հայաստանի Հանրապետություն	824430.0	998963.7	1121906.7	1242070.3	1291274
Ք. Երեվան	354502.7	423435.9	450104.9	507541.4	543868.8
Արագածոտն	14469.8	21637.9	19554.4	25112.7	29939.0
Արարատ	72303.1	80864.9	104759.2	123721.2	131971.3
Արմավիր	37461.3	41841.8	44471.3	50452.2	54392.7
Գեղարքունիք	11949.9	17959.5	21657.7	23665.5	22573.2
Լոռի	60044.9	73496.8	80041.7	75275.0	69941.2
Կոտայք	85084.3	104496.5	144948.9	166121.7	167399.6
Շիրակ	25159.2	42766.8	40723.4	42623.7	48897.0
Սյունիք	150606.1	178366.5	198723.7	204975.2	197631.1
Վայոց ձոր	7238.4	7765.0	9099.9	12008.3	15420.2
Տավուշ	5610.3	6332.1	7821.6	10573.4	9240.0

¹ Ներառյալ ամեն ամսյա վիճակագրական մոնիթորինգում չընդգրկված տնտեսավարող փոքր ձեռնարկատիրության սուբյեկտների գործունեության գնահատականը:
Including the estimation of the volume of industrial output produced by the economic entities.

² Սկսած 2010թ.-ից, սույն ցուցանիշը հաշվարկվում է համաձայն Տնտեսական գործունեության տեսակների ուր՝

Երկրորդ վերանայմամբ Հայաստանի դասակարգչի «ՏԳՏԴ», որի կիրառման առանձնահատկություններով պայմանավորված, վերահաշվարկվել են միայն 2009թ. ցուցանիշները:

Արդյունաբերական արտադրանքի
տեսակարար կշիռն ըստ մարզերի²

	2010	2011	2012	2013	2014
Հայաստանի Հանրապետություն	100	100	100	100	100
Ք.Երեվան	43.0	42.4	40.2	40.9	42.1
Արագածոտն	1.8	2.2	1.7	2.0	2.3
Արարատ	8.8	8.1	9.3	10.0	10.2
Արմավիր	4.5	4.2	4.0	4.0	4.2
Գեղարքունիք	1.4	1.8	1.9	1.9	1.8
Լոռի	7.3	7.3	7.2	6.1	5.4
Կոտայք	10.3	10.5	12.9	13.4	13.0
Շիրակ	3.1	4.3	3.6	3.4	3.8
Սյունիք	18.3	17.8	17.7	16.5	15.3
Վայոց ձոր	0.8	0.8	0.8	1.0	1.2
Տավուշ	0.7	0.6	0.7	0.8	0.7

Հայաստանի Հանրապետության ՀՆԱ-ի մեջ ագրոպարենային
համակարգի տեսակարար կշիռը

Ոլորտները	Տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ի նկատմամբ, %						
	2002թ	2004թ	2006թ	2008թ	2010 թ	2012թ.	2014թ.
Գյուղատնտեսություն	23.6	22.6	18.1	15.7	17.0	19.1	19.3
Արդյունաբերություն,	20.4	19.1	15.1	13.0	15.0	16.0	16.2
որից գյուղատնտեսական հումք վերամշակող արդյունաբերություն	9.2	10.3	4.8	4.4	4.9	5.8	6.7
Ընդամենը ՀՀ ագրո- պարենային համա- կարգի	32.8	32.9	22.5	20.1	21.9	24.9	27.3

Վարելահողերի օգտագործման մակարդակն ըստ ՀՀ մարզերի
2013թ

ՀՀ Մարզերը և Երևան համայնքը	Վարելա- հողեր 2012թ.-ի հաշվեկշռի տվյալների, հա	Ցանքային տարածու- թյունը ըստ 2013թ., հա	Նպատակային օգտագործվող վարելահողերի տարածությունը, հա	Վարելահո- ղերի նպա- տակային օգտագործ- ման մա- կարդակը, %
Արագածոտն	54016.3	35332	18684.3	65.4
Արարատ	25501.2	21511	3990.2	84.3
Արմավիր	41575.8	29467	12108.8	70.9
Գեղարքունիք	81776.9	74570	7206.9	91.2
Լոռի	42075	27199	14876	64.6
Կոտայք	37845.8	16877	20968.8	44.6
Շիրակ	78940.9	60864	18076.9	77.1
Սյունիք	43836.9	31963	11873.9	72.9
Վայոց ձոր	16209	4507	11702	27.8
Տավուշ	25606.9	15306	10300.9	59.8
Երևան	970.7	567	403.7	58.4
Ընդամենը	448335.4	318163	130172.4	71.0

Հավելված 24

Հայաստանի Հանրապետությունում վարելահողերի նպատակային
օգտագործման մակարդակի փոփոխությունը 2008-2013թթ.

	2008թ	2009թ	2010թ	2011թ	2012թ	2013թ	2014թ
Վարելահողերն ըստ հողային հաշվեկշռի, հազ. հա	452.1	449.4	448.5	449.4	448.4	448.4	448.4
Ընդամենը ցանքատա- րածությունները հազ. հա.	304.5	300	283.6	286.7	304.2	318.1	332.8
Ոչ նպատակա- յին օգտագոր- ծվող վարելա- հողերը, հազ. հա.	147.6	149.4	164.9	162.7	144.2	130.3	115.6
Վարելահողերի նպատակային օգտագործման մակարդակը, %	67.3	66.8	63.2	63.8	67.8	71.0	74.2

Հավելված 25

ՀՀ-ում առկա 10 և ավելի, 25 և ավելի հեկտար հողատարածք ունեցող տնտեսավարողների կողմից նրանց տրամադրության տակ գտնվող հողերի նպատակային օգտագործման կամ չօգտագործման մասին մարզերի

Հ/Հ	Մարզը	10 և ավելի հա հողատարածք			25 և ավելի հա հողատարածք				
		Տնտեսավարողների թիվը	Օգտագործվող /հազ. հա/	Չօգտագործվող /հազ.հա/	Ընդամենը /հազ .հա/	Տնտեսավարողների թիվը	Օգտագործվող /հա/	Չօգտագործվող /հա/	Ընդամենը /հա/
1	Արագածոտն	64	815.0	214.2	1029.2	7	163.1	169.0	332.1
2	Արարատ	39	892.3	145.5	1037.8	13	528.7	161.6	690.3
3	Արմավիր	83	2724.3	3507.5	6231.8	57	2487.6	3363.0	5850.6
4	Գեղարքունիք	27	1964.5	249.9	2214.4	23	1944.5	225.34	2169.8
5	Լոռի	4	222.6	0	222.61	4	222.6	0	222.6
6	Շիրակ	88	2669.3	352.8	3022.2	11	2008.3	87.1	2095.4
7	Կոտայք	15	404.5	47.4	451.9	7	363.4	0	363.4
8	Սյունիք	7	275.0	0	275	5	235.4	0	235.4
9	Վայոց ձոր	35	1249.8	0	1249.8	13	896.8	0	896.8
10	Տավուշ	6	93.8	58.4	152.1	2	52.8	35.1	87.9
	Ընդամենը	368	11311.2	4575.6	15886.8	142	8903.2	4041.1	12944.3

1. Աղյուսակը կազմվել է ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության գյուղատնտեսական հողատեսքերի օգտագործման վիճակի ուսումնասիրման արդյունքների ու տվյալների հիման վրա

Այլազգի գներով, մոլ. դրամ
Գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը

	Ընդամենը				այդ թվում								Տեսակարար կշիռը, %			
					բուսաբուծություն				անասնաբուծություն				2011	2012	2013	2014
Հ/Հ	2011	2012	2013	2014	2011	2012	2013	2014	2011	2012	2013	2014	100	100	100	100
Բ. Երևան	795.0	841.5	919.1	993.5	465.1	516.0	572.8	605.7	329.9	325.5	346.3	387.8	100	100	100	100
	6.5	8.2	8.5	11.3	3.1	3.5	3.7	4.7	3.4	4.7	4.8	6.6	0.8	1.0	0.9	1.1
Արագածոտն	76.8	86.0	89.2	98.8	38.8	49.5	51.0	57.1	38.0	36.5	38.2	41.7	9.7	10.2	9.7	9.9
Արարատ	116.8	125.3	136.2	141.4	94.3	102.9	112.0	113.3	22.5	22.4	24.2	28.1	14.7	14.9	14.8	14.2
Արմավիր	135.0	148.4	163.7	173.7	105.3	117.6	128.1	131.7	29.7	30.8	35.6	42.0	17.0	17.6	17.8	17.5
Վերայրումից	152.8	152.7	165.3	188.7	98.4	100.5	110.6	127.9	54.4	52.2	54.7	60.8	19.2	18.1	18.0	19.0
Լոռի	57.1	57.4	67.5	73.8	19.3	20.9	29.4	32.2	37.8	36.5	38.1	41.6	7.2	6.8	7.3	7.4
Կոտայք	50.8	53.0	56.3	59.8	16.2	18.1	19.8	19.3	34.6	34.9	36.5	40.5	6.4	6.3	6.1	6.0
Շիրակ	93.0	94.0	106.3	109.0	44.9	47.8	57.9	57.5	48.1	46.2	48.4	51.5	11.7	11.2	11.6	11.0
Սյունիք	50.4	57.7	62.4	70.2	21.8	29.5	31.5	33.1	28.6	28.2	30.9	37.1	6.3	6.9	6.8	7.1
Վայոց ձոր	16.9	18.4	19.9	21.4	5.0	6.3	6.4	6.9	11.9	12.1	13.5	14.5	2.1	2.2	2.2	2.2
Տավուշ	38.9	40.4	43.8	45.4	18.0	19.4	22.4	22.0	20.9	21.0	21.4	23.4	4.9	4.8	4.8	4.6

Անասնազվիսաքանակը և անասնաբուժական հիմնական մթերքի
արտադրությունը Հայաստանում

	Չափման միավոր	2010թ.	2012թ.	2013թ.	2014թ.
Խոշոր եղջերավոր անասուններ,	հազ. գլուխ	571.4	599.2	661.0	677.6
որից՝ կովեր	հազ, գլուխ	272.6	283.3	303.3	309.6
խոզեր	հազ. գլուխ	114.8	108.1	145.0	139.8
ոչխարներ և այծեր	հազ. գլուխ	532.5	590.2	674.7	717.6
ծիեր	հազ. գլուխ	10.1	9.9	10.8	11.7
իրացվել է անասուն և թռչուն սպանդի համար (կենդանի քաշով),	հազ. տոննա	124.3	127.9	130.3	146.8
կաթ	հազ. տոննա	600.9	601.5	618.2	657.0
ձու	մլն. հատ	702.2	633.6	658.1	615.2
բուրդ	տոննա	1188	1230	1280	1426

	Փոխադրվել են բերներ, հազ տոննա				Բնույնը շրջանառությունը, մլն տոննա-կմ				Փոխադրվել են ուղիները, հազ մարդ				Ուղևորաշրջանառությունը, մլն ուղևոր-կմ			
	2011	2012	2013	2014	2011	2012	2013	2014	2011	2012	2013	2014	2011	2012	2013	2014
ՀՀ	49069	563366.3	56693.7	55769.5	552.5	599.2	717.8	823	1133.7	45696.4	143895.3	206060.6	1614.4	1485.3	1615.9	2594.4
Երևան	4205.1	3493.4	4218.5	5198.2	275.9	320.2	413.6	461.2	124631.0	120651.2	117531.2	161110.3	1148.5	1022.8	1148.2	1845.0
Արագածոտն	254.1	322.0	102.8	91.4	4.1	4.8	4.4	6.6	579.4	455.0	407.3	816.7	19.6	29.6	12.3	29.2
Արարատ	1032.2	1249.1	1669.3	1797.2	16.4	16.5	22.8	29.1	3692.7	4390.1	4362.5	5353.3	80.7	76.3	76.9	102.1
Արմավիր	315.6	510.4	278.3	485.8	34.3	27.1	19.6	35.5	3382.0	3351.9	3144.2	5163.3	66.6	62.9	54.4	85.4
Գեղարքունիք	252.6	201.8	122.5	124.8	2.4	2.9	1.9	4.3	1538.6	1761.3	1480.1	1574.8	28.7	31.6	31.5	46.1
Լոռի	1399.3	3628.7	3615.0	1718.4	16.5	15.5	22.3	27.1	5516.4	5204.6	5022.7	8958.5	79.9	72.7	66.6	97.7
Գրուզյա	952.0	982.1	1048.9	1114.9	25.0	24.0	26.6	35.8	5637.7	4303.2	4628.7	6543.2	104.1	88.9	102.7	139.5
Շիրակ	822.9	1059.9	405.3	389.7	10.3	8.4	8.7	17.1	1680.5	1258.3	2261.8	6771.5	33.1	28.7	44.4	132.8
Սյունիք	39024.4	1559.7	44803.2	444287.1	140.3	162.9	181.0	185.6	3352.0	3353.6	4065.7	5978.3	57.2	57.2	63.9	84.2
Վայոց ձոր	344.3	145.2	165.4	147.8	21.2	11.8	12.1	14.0	248.9	213.3	237.7	346.0	4.9	4.8	5.3	8.8
Տավուշ	866.6	314.0	264.5	414.2	6.1	5.1	4.8	6.7	794.5	753.9	553.4	1444.2	11.1	10.1	9.7	23.6

ՀՀ Առողջարանային ռեսուրսներն ըստ նշանակության

Հանքային ջրի հանքավայրը	Հաշված պաշարները (հազ. մ ³)	Նշանակությունը
Ջերմուկ	1.469	Խմելու-բուժիչ, շշալցում
Արզնի	1,649	-//
Հանքավան	3.957	-//-
Բջնի,	2.296	
այդ թվում՝ Բջնիի տեղամասեր	0.898	
Սուլակի	0.348	Խմելու-բուժիչ, շշալցում
Քարաշամբի	0.320	
Արզականի	0.730	
Լիճք	3.403	-//-
Ծովագյուղ	0.187	Խմելու-բուժիչ
Արփա	0.430	Խմելու-բուժիչ, շշալցում
Սայաթ-Նովա	0.580	
Սևան	2.807	-//-
Վանաձոր-Մեղրուտ	1.937	-//-
Կաթնաղբյուր	0.423	Խմելու

Դիլիջան	0.165	Բուժիչ
Իջևան	0.665	Խմելու-բուժիչ, շշալցում
Լալիգյուղ	0211	Բուժիչ
Աշոցք	1.615	Բուժիչ, շշալցում
Վեդի	0.725	Խմելու-բուժիչ

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Ավագյան Գ.Ե., Հայաստանը 1920-1990թթ., Երևան, 1997, 418 էջ:
2. Ավագյան Գ.Ե., Հայկական ՄՄՀ բնակչությունը, Երևան, 1975, 303 էջ:
3. Ավետիսյան Ս.Ս., Հայաստանի գյուղատնտեսությունը և ագրովերամշակումը, Երևան, 2010, 238 էջ:
4. Գրիգորյան Վ.Վ., Բնակչության միգրացիան, հոդված, «Գյուղական հորիզոններ», ամսագիր, Երևան, 1990թ., 41 էջ:
5. Գրիգորյան Վ.Վ., Ի՞նչու են դատարկվում լեռնային գյուղերը, հոդված, «Քաղաքական զրուցակից» ամսագիր, Երևան, 1990թ., 38 էջ:
6. Դանիելյան Կ. և ուրիշներ, Կայուն զարգացման տեսությունն ու պրակտիկան, Երևան 2013, 176 էջ:
7. Թորոսյան Մ.Ս., Հասարակական արտադրության հիմունքներ, մաս 1,2, Երևան 2008, 2009, 248 էջ:
8. Հարությունյան Ս.Հ. Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային բաժանումը /Առ 01.01.2003թ./, Երևան, 2003, 271 էջ:
9. ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով- 2010, 2012, 2013թ, 2014թ., Երևան, 2010, 2012, 2013, 2014:
10. ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարություն, Հայաստանի Հանրապետության բնակավայրերի ատլաս, Երևան 2001, 100 էջ:

11. ՀՀ կառավարություն 2010թ. նոյեմբերի 4-ի N1476-Ն որոշում, Հավելված 1, Հայաստանի հանրապետություն գյուղի և գյուղատնտեսության 2010-2020 թվականների կայուն զարգացման ռազմավարություն, Երևան, 81 էջ:
12. Մանասյան Մ.Գ., Բնակավայրերի աշխարհագրական հետազոտությունների մեթոդիկա, Երևան, 1997, 55 էջ:
13. Մանասյան Մ.Գ, Բնակչության աշխարհագրություն, Երևան, 2011թ., 284 էջ:
14. Մարտիրոսյան Լ.Ս. և ուրիշներ, Ախուրյանի ջրամբար, Գյումրի, 2005, 58 էջ:
15. Մարտիրոսյան Լ.Ս. և ուրիշներ, Շիրակի գյուղատնտեսության աշխարհագրություն, Երևան, 2000, 140 էջ:
16. Մելքունյան Ա.Ս., Հայաստանի քարերի աշխարհում, Երևան, 1986, 144 էջ:
17. Մելքունյան Ս., Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրություն, Երևան, 2010, 448 էջ:
18. Միրզախանյան Աստղիկ, Փոքր և միջին քաղաքները ԱՀՌԾ ենթատեքստում (Աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագիր), Երևան, 2003, 78 էջ:
19. Նանսեն Ֆ., Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքը, Երևան, 1991, 178 էջ:
20. Պոտոսյան Ա.Հ., Հայաստանի Հանրապետության գյուղական բնակչությունը և բնակավայրերը, Երևան, 2013, 418 էջ:

21. Տիգրանյան Ի. Տ., Երևան քաղաքի և ՀՀ մարզերի սոցիալ-տնտեսական զարգացման հիմնախնդիրները, 2012-2013թթ. ներհամալսարանական գիտական դրամաշնորհային հետազոտություն, Երևան, 2014, 79 էջ:
22. Օհանյան Կ.Օ., Հայկական ՍՍՀ տարածքի ֆիզիկաաշխարհագրական շրջանացումը, Երևան, 1977, 326 էջ:
23. Алимов А.Н., Производительные силы, проблемы развития, Москва, 1981, 288 ст.
24. Бороздин К.А., Переселенцы в Закавказье, С.Петербург, 1891, статья, 21 ст.
25. Географическая энциклопедия, А.Вебер, Теория размещения промышленности, Москва, 1926г, 922 ст.
26. Доргунцов С.И., Размещение производительных сил Украины, Киев, 2003, 364 ст.
27. Колосов Н.Н., Использование карт при экологической оценке территории, статья, М., 2013, 10 ст.
28. Кристаллер В., Теория центральных мест, Берлин, 1940, 12 ст.
29. Леонтьев В.В., Экономика “затраты-выпуск” (input-output economics), 1966, 108 ст.
30. Леш А., Географическое размещение хозяйства, Москва, 1954г, 143 ст.
31. Обзор переселенческого дела на Кавказ за пятилетие 1908-1912г, Статический сборник, С. Петербург, 1913г., 413 ст..
32. Оганян С.Е., Агропромышленный комплекс Армянской ССР, Ереван, 1989, 164 ст.

33. Рогач П.И., Сосновский В.М., Размещение производительных сил, Учебное пособие, Москва, 2000, 244 ст.
34. Сборник статических сведений о Кавказе, Тифлиси, 1869, 204 ст.
35. Смирнова Т.Л., Размещение производительных сил в России, Учебное пособие, Севрск, 2011, 153 ст.
36. Смит А. И Рикардо Д., Классическая политическая экономика, М., 1957г, 209 ст.
37. Стеченко Д.М., Размещение производительных сил регионализма, Учебное пособие, Москва, 2006, 396 ст.
38. Тарджуманян Г.В. и другие, Атлас сельского хозяйства Армянской ССР, Москва-Ереван, 1984г., 189 ст.
39. Худавердян К.С., Энциклопедия путешественника, Ереван, 1990г, 318 ст.